

221

222

223

224

9(=X075)

V-35

850

150

Printed in Turkey

45

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

ՀԱՄԱՌՈՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԼՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ԵՒ ՆՈՐԱՅԶԿԱՑ

ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԿՐԹՎ ԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ
ՆՐԱԲ
ՈՒՍՈՒՄՆ, ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ, ԿԵԴՐ, ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՊ ԻՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Սուրբանձամամ ձուսկէսի, Թիւ 14

1908

222

12575

ՀԱՅԱՐԱՆ, Ն. "ԳԳՐԱՑՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՑՈՒՆ ԵՒ ԳՐԱՑՈՒՆ

Վ. ՖԷՐ - ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Ս. ՂԱՐԱՆ ՀԱՄԱՐ, ԹԻՒ 14

4960
41

تنگ ۱ ايلول ۳۲۳ و ۱۸۶ نومروى رخصتنامه سيله
معارف ستانبولده ميناسيان مطبعه سنده طبع اولمشدر

ԱՌ

ՆՈՐԻՆ ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆ

Բարսեղ ԷՖէնտի Հալամեան

20 ՆԷ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂՆ

Ի ՆՇԱՆ ԽՈՐԻՆ ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Ընդհ. Պատմութեան Դասագրքիս այս երկրորդ
Հատորը կը պարունակէ «Միջին Դարու եւ Նոր Ազգաց»
Պատմութիւնները, որոց անմիջապէս պիտի յաջորդէ
«Ժամանակակից» Պատմութիւնը՝ իբրեւ վերջին մաս
եւ առանձին հատորի մէջ :

Մեր Թաղային Վարժարանաց մէջ, ընդհանրապէս
ուսանողը կը խորասուզուի եւ ժամավաճառ կ'ըլլայ
աւելի Հին Պատմութեան անկարելու մանրամասնու-
թեանց մէջ եւ գրեթէ բոլորովին անգիտակից կը մնայ
Նոր եւ մանաւանդ ժամանակակից Պատմութեան ամե-
նէն կարելու այն պարագաներուն, որոնց անմիջական
ազդեցութեան ներքեւ կ'ապրի արդի ընկերութիւնը :

Դարձեալ, ցաւելով դիտած եմ որ, Շրջանաւարտ
ըլլալու պատրաստուող երկսեռ աւակերտք, կանխաւ
պատրաստուած պատշտօնական Հարցարանի մը համե-
մատ, ափ յափոյ վերաբաւ մը կ'ընեն Ընդհ. Պատմու-
թեան՝ որու մէջ սակայն մեծ բաժին մը չունի ժամա-
նակակից Պատմութիւնը :

Ահա այս ամէն տեսկէտներով՝ անհրաժեշտ սեպեցի
Պատմութեան այս վերջին ու կարելուագոյն մասին ա-
ւելի ընդ սրձակ բաժին մը տալ եւ առանձին Հատորի
մը մէջ ամփոփել զայն :

Գ. Մ.

Բերա

1 Նոյեմբ. 1907

ՀԱՄԱՌՈՏ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ

ՄԱՍՆ Պ.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՐՔԱՐՈՍԱՑ ՄԵԾ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

1. Միջին Դար կը կոչուի իբր 1000 տարուան այն շրջանը, որ կ'սկսի Հռոմէական Պետութեան կործանումէն (476) եւ կը հասնի մինչեւ 1453 թուականը, երբ Օսմանցիք Կ. Պոլիսը կ'առնեն եւ Քրիստոսոս Բոյունպու Ճէնովացին՝ Ամբրիկան կը դանէ 1492 ին:

2. Ինչպէս տեսանք, Հռոմայեցիք բոլոր ծանօթ աշխարհի տիրելով՝ ընդարձակ Կայսրութիւն մը հիմնած էին: Սակայն բարբարոս ժողովուրդներ արդէն Դ. դարէն սկսեալ, շարունակ այս տէրութեան հիւսիսէն եւ արեւելքէն արշաւանքներ գործելով՝ անոր գոյութեանը կ'սպառնային: Որքան ատեն որ Հռոմայեցիք ղօրաւոր եւ քաջամարդ լէգէոններու տէր էին, կրցան ինքզինքնին պաշտպանել, բայց երբ Ե. Դարուն այս ոյժն սպառեցաւ, Հռոմէական պետութիւնը դարձաւ պատրաստի որս մը՝ որու վրայ խուժեցին բարբարոս ժողովուրդներ, ոմանք՝ իբրեւ վարձկան զինուոր Հռոմէական վերջին Կայսրերու եւ ոմանք ալ իբրեւ աշխարհակալ:

Ահա այս նշանաւոր դէպքն է որ Պատմութեան մէջ կոչուած է Բարբարոսաց Մեծ Արշաւանքի և որ երկու դար տեւած է:

3. Հռոմէական պետութիւնն արշաւող բարբարոս գլխաւոր ժողովուրդներն էին՝ Գերմանացիք, Գոթացիք, Բուրգինեանք, Վանդալք, Սախսնք, Սուեւք, Ֆրանկները, Հոնք, Մաւրսք, Թաթարք, Նորմանք, Սլաւք ևն:

Այս բարբարոս ժողովուրդներէն ամենք, որոնք Հռոմէական ընդարձակ պետութիւնն իրենց մէջ բաժնելով նորանոր տէրութիւններ կազմեցին, հետեւեալներն են:

Ա. Գոթացիք. — Ասոնք երկու մասի կը բաժնուէին, Ոստրոգոթները (Արեւել. Գոթացիք) և Վիսիգոթները (Արեւմտ. Գոթացիք): Ասոնք, նախ իբր վարձկան զինուոր, կայսրերու ծառայութեան մէջ մտան, բայց յետոյ, իրենց Ալարիկոս թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ արշաւեցին Իտալիա, Հռոմն առին ու կողոպտեցին 410ին: Նոյնպէս՝ տիրեցին Հար. Գալլիոյ և Սպանիոյ Հիւս. մասին և հոն իրենց անունով հիմնեցին Վիսիգոթաց Թագաւորութիւնը:

4. Բ. Վանդալք (*) և Բուրգինեանք. — Դ. Գաւրուն, այս ժողովուրդները Հռոմէոսէն անցնելով՝ Կայսրութեան ամենէն ծաղկեալ քաղաքները քանդ ու աւեր ըրին և Գալլիան ողողեցին (406): Բուրգինեանք, Ժիւռայի հովտին մէջ հիմնեցին Նոր Թագաւորութիւն մը: Իսկ Վանդալները Գալլիայէն անցան Սպանիա, արշաւեցին դէպ ի հարաւ եւ հաստատուեցան այն գաւառը՝ որ մինչեւ այսօր իրենց անունով կը կոչուի Անսալուզիա:

(*) Վանդալները իրենց քանդող ու աւերող նկարագրին պատճառաւ, շատ գէշ անուն մը թողած են Պատմութեան մէջ, այնպէս որ վանդալաբիւն բառը հոմանիշ դարձած է՝ քանդող ու փշաւորի:

Կամ Վանսալուզիա: Ասոնք՝ Սպանիայէն Ափրիկէ ալ անցան և 429 ին հոն ալ հիմնեցին Նոր տէրութիւն մը, որ Սպանիականին հետ կը կոչուէր Վանդալաց տէրութիւն: Իրեն մայրաքաղաք ունենալով Կարթեգոնը: Վանդալաց իշխանութիւնը շատ զօրացաւ Ափրիկէի մէջ, մանաւանդ իրենց հզօր նաւատորմը ահ ու սարսափ կ'աղդէր Միջերկրականի երկիրներուն:

5. Վանդալները իրենց անունի մէկ թագաւորին՝ Բենսերիկի օրով տիրեցին Փորսիքա, Սարտենիա ու Սիկիլիա կղզիներուն եւ Իտալական ցամաքակղզիին: Այս վերջինը՝ Մեծին Յուստինիանոսի օրով (544 ին) Արեւելեան Կայսրութեան մէկ նահանգը եղաւ:

6. Գ. Ֆրանկները. — Ասոնք Գերմանական մեծ ընտանիքին պատկանող ժողովուրդ մ'էին եւ Պելճիքա կը բնակէին՝ շատ մը ցեղերու բաժնուած: Ֆրանկները Հռոմէացի կայսրերու դաշնակից եւ անոնց վարձկան զինուորներն էին: Ե. Դարուն, իրենց նշաւաւոր մէկ գլխաւորին, Կլոուիսի առաջնորդութեամբ արշաւեցին Գալլիա և Ոռաւսն քաղաքին մօտ Հռոմէացեւոյ յաղթելով՝ հիմնեցին Ֆրանկաց Թագաւորութիւնը (486):

Կլոուիս ամուսնացաւ Բուրգինեան ցեղէ Բրիտանեայ Կրոքիցե իշխանուհիին հետ և ինքն ալ այս առթիւ Բրիտանեայ եղաւ:

7. Դ. Անգլիա. — Հին ատեն կը կոչուէր Բրիտանիա՝ որու տիրած էին Հռոմէացիք Կեսարի օրով: Բայց երբ Կայսրերը պէտք ունեցան տէրութիւնը պաշտպանելու համար Հռոմէական լէգէոնները Բրիտանիայէն ետ կանչել, այն ատեն ընդհանրապէս ստիպուեցան Սկոտլոնդ պատերազմիկ լեռնականներուն դէմ զինքնք պաշտպանելու համար՝ հրաւիրել Տանրմարքայէն Անկլո և Սաքսոն Գերմանական ցեղերը, որոնք նուաճեցին Հար.

Անգլիան եւ հոն հիմնեցին Անկիօ - Սախուն Եօթնապետութիւնը (Heptarchie) 449 ին :

8. Հռոմէական պետութիւնն արշաւող Ասիացի բարբարոսներուն մէջ ամէնէն կատաղիներն էին Հռոմ, որոնք իրենց գլխաւորին, վայրագ Ասիական սուսնորդութեամբ ասպատակեցին Եւրոպա եւ ամէն տեղ աւերակ դարձնելով անհամար բնակիչ ջարդեցին : Սակայն Ատտիլաս Գալլիոյ Շալոն քաղաքին մօտ յաղթուելով վերադարձաւ Հունգարիա՝ ուր մնաւ քիչ ատենէն (453) եւ իր հետ վերջացաւ Հոնաց իշխանութիւնը, որ առանց բան մը հիմնելու՝ միայն աւերակներ թողած էր :

9. Ե. Ոսրոգոթք. — Ատտիլասի մահուանէ յետոյ՝ Հոնաց լուծէն ազատելով՝ իրենց Թեոդորիկոս թագաւորին օրով Իտալիան աշխարհակալեցին (493) : Թէոդորիկոս շատ իմաստուն կերպով կառավարեց Իտալիան, բայց իր մահէն վերջ՝ տէրութիւնը հետզհետէ տկարանալով, Յուստինիանոսի օրով Արեւելեան Կայսրութեան մէկ գաւառը եղաւ՝ Բեռնարիոս եւ Նարսէս անուանի զօրապետաց ձեռք (554) :

Իսկ 9. Դարուն, Լոմպարտացիք, որոնք այժմեան Հունգարիոյ մէջ կը բնակէին, Ալպեաններէն անցնելով՝ հաստատուեցան Հիւս. Իտալիոյ մէջ եւ հոն հիմնեցին Լոմպարտական Թագաւորութիւնը :

Նորահաստատ այս գլխաւոր տէրութեանց բնակիչները բաղկացած էին մասամբ՝ հին Հռոմէական Կայսրութեան բնիկներէն եւ մասամբ ալ բարբարոս ժողովուրդներէն՝ որոնք հետզհետէ ընդգրկեցին Հռոմէական քաղաքակրթութիւնն ու Քրիստոնէական կրօնը : Միայն թէ՝ Քրիստոնէութիւնն երկու որոշ դասակարգերու բաժնուած էր. Հռոմէական Կաթոլիկ եկեղեցւոյ հետեւողներ եւ Սրիոսեանք : Գերմանացի գրեթէ բոլոր ժողովուրդները ինչպէս՝ Վիսիգոթք, Բուրգինեանք, Վանդալք,

Ոսրոգոթք եւ Լոմպարտացիք Արիոսեան էին, մինչդեռ մնացեալները կը պատկանէին Հռոմէական եկեղեցւոյ :

10. Միջին Դարու Պատմութեան գլխաւոր տարրերը կը կազմեն .

Ա. — Հռոմէական քաղաքակրթութիւն, որ ծանօթ աշխարհի բոլոր ժողովրդոց՝ քաղաքակրթութեան այլ եւ այլ ճիւղերու մէջ ունեցած զարգացման խտացումն էր եւ զոր Հին Աշխարհ, իբր թանկագին աւանդ՝ կտակեց Միջին Դարու :

Բ. — Քրիստոնէութիւն, զոր Հռոմէական աշխարհի բնակչաց մէկ մասն ընդունած էր արդէն եւ նորեկ բարբարոս ժողովուրդներն ալ հետզհետէ ընդունելով՝ իրենց բարձր ու կենցաղավարութիւնը աստիճանաբար ազնուացան :

Գ. — Բարբարոս ժողովուրդներ, որոնք ձուլուելով Հռոմէական հին քաղաքացիներուն հետ, կազմեցին նորանոր ազգութիւններ եւ պետութիւններ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Ե՞րբ եւ ի՞նչ նշանաւոր դէպքերով կ'սկսի Միջին Դարը. — 2. Ե՞րբ տեղի ունեցաւ Բարբարոսաց Մեծ Արշաւանքը. — 3. Որոնք էին Հռոմէական Պետութիւնն արշաւող գլխաւոր Բարբարոս ժողովուրդները. — 4. Ո՞վ էին Գոթացիք, Վանդալները եւ Բուրգինեանք. — 5. Վանդալները որ տէրութիւնն հիմնեցին. — 6. Ֆրանքները որ ցեղին կը պատկանին. — 7. Խօսէ Անգլիոյ հիմնարկութեան վրայ. — 8. Ի՞նչ գիտես Հոնաց վրայ. — 9. Ո՞վ էր Թէոդորիկոս. — 10. Միջին Դարու Պատմութեան տարրերը որոնք են :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

(527 — 600)

1. Մեծն Կոստանդիանոս՝ Գրիստոնէութիւնն ընդունելէն յետոյ, իր աթոռը Հռոմէն փոխադրեց Բիզանդիոն և զայն իր անունովը կոչեց Կոստանդնուպոլիս և իր հիմնած տէրութիւնն ալ՝ Արեւելեան Կայսրութիւնն:

Սակայն իր հիմնադրին մահէն յետոյ (337), այս տէրութիւնը ներքին խռովութեանց եւ արտաքին զօրաւոր թշնամիներու պատճառաւ շատ տկարացաւ և կարեւոր գաւառներ կորսնցուց:

2. Մեծն Յուսիսիանոս (527—565). — Յունական այս մահամերձ տէրութեան վաղանցուկ փայլ ու կենդանութիւն մը տուաւ Մեծն Յուսիսիանոս երեւելի կայսրը, որ իր պետութեան սահմաններէն թշնամիները վանեց եւ նոր ու հարուստ գաւառներու ալ տիրացաւ: Իր անուանի զօրապետներն էին Բելիսարիոս և Նարսես պատրիկը: Առաջինը՝ Ափրիկէի մէջ Վանդալաց տէրութիւնը կործանելով՝ Արեւելեան Կայսրութեան միացուց, իսկ Նարսէս՝ Ուսրոգոթաց ձեռքէն Իտալիան առնելով՝ ինքը կարգուեցաւ անոր Փոխարքայ:

3. Յուստինիանոս՝ մեծ անուն թողած է ո՛չ միայն իբրեւ աշխարհակալ, այլ նաեւ իբրեւ աշխարհաչէն, բարեկարգիչ և օրէնադիր Վեհապետ: Իր ընդարձակ պետութեան շատ մը գաւառներուն մէջ՝ արքունական ձամբաներ, կամուրջներ, բերդեր, հասարակաց շէնքեր ու եկեղեցիներ շինել տուաւ, վաճառականութեան դիւրութիւններ ընծայեց եւ իր հպատակացի բարօրութեանը

մեծ հոգ տարաւ: Մայրաքաղաքն ալ հոյակապ շէնքերով զարդարեց՝ որոնց մէջ ամէնէն երեւելին էր Սուրբ Իմաստքեան (Այիա-Սօֆիա) եկեղեցին: Յուստինիանոս իր նախորդներէն մնացած օրէնքները հաւաքելով՝ Տրիպոլիոս իրաւագէտին միջոցաւ պատրաստել տուաւ աւելի կատարեալ և ժամանակին պէտքերուն համաձայն նոր օրէնադրութիւն մը, որ իր անունով կը կոչուէ Յուսիսեան Օրինագիրք:

Նոյնպէս՝ Յուստինիանոս կայսեր օրով է որ, երկու Յոյն կրօնաւորներ Չինաստանէն չերամբ գաղտնապէս կը փոխադրեն Կոստանդնուպոլիս՝ ուսկից ժ. Դարուն տարածուեցաւ Եւրոպական երկիրներու մէջ:

4. Յուստինիանոսի մահուանէ յետոյ, Կայսրութիւնը նորէն մատնուեցաւ տկարութեան եւ ներքին ու արտաքին շփոթութիւններու: Իր յաջորդներուն մէջ յիշատակութեան արժանի են՝ Հերակլես, Միխայել-Պաշտոյն և Լեոն Իսաւրացի կայսրերը: Ասոնք ընդունայն ջանացին տէրութիւնը պաշտպանել արտաքին թշնամիներու դէմ՝ որոնք հետզհետէ գրաւեցին Փոքր-Ասիան, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Իտալիան և Հիւս. Ափրիկէն: Իսկ 1204 ին Լատին Խաչակիրները տիրեցին նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ՝ ուր հիմնեցին Լասիկական Կայսրութիւն մը որ հազիւ կէս դար տևեց:

5. Արեւելեան Կայսրութեան գոյութեանն սպառնացող աղգերն էին՝ Պարսիկները, Արաբացիք, Սելճուգեան Թաթարք, եւ ի վերջոյ Օսմանցիք՝ որոնք Ճաթիկ Սուրբան Մեհմեմէտ Բ. ի օրով (1453 ին) Կ. Պոլիսը պաշարմամբ առնելով՝ վերջ տուին Արեւելեան Կայսրութեան:

Միայն զիսնալ պէտք է որ Կ. Պոլսոյ Յունաց այս վիճակին ենթարկուելուն պատճառը՝ արտաքին թշնամիներէ աւելի՝ իրենց անմիաբան ոգին, կրօնական անի-

մաստ ու ծաղրելի վէճերը, և վերջապէս կրօնամոլութիւնն ու աղգային ամբարտաւանութիւնը եղան:

6. Սակայն պէտք է մոռնալ որ Բիւզանդացի Յոյները՝ մարդկային քաղաքակրթութեան գնահատելի ծառայութիւն մը մատուցած են, իբրեւ աւանդապահ Հելլենական մատենադրութեան հին ու թանկագին ձեռագիրներու՝ զորս Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ փոխադրեցին Իտալիա՝ ուր արդէն գրական շարժում մը սկսած էր և հոն մեծապէս նպաստեցին այն նշանաւոր դարուն, որ ծանօթ է Վերածնունդն անուամբ: Բիւզանդացիք էին որ՝ Արեւելեան Եւրոպայի Սլաւներուն մէջ Քրիստոնէութիւն քարոզեցին և անոնց քաղաքակրթիչները եղան:

Բիւզանդացիք ունէին նաև իրենց յատուկ ճարտարապետական գեղեցիկ ոճ մը որ ծանօթ է Բիւզանդական ոճ անունով: Թ. Դարուն (858) Փոս կամ Փոսիոս Պատրիարքին օրով էր որ, Արեւելքի Յոյները Հռոմի քահանայապետաց գերիշխանութենէն բաժնուելով՝ առանձին Եկեղեցի մը կաղնեցին՝ Օրթոքսոս կամ Արեւելեան Եկեղեցի անունով:

ԱՍՐՅԱՐԱՆ

1. Ո՞վ ու Երբ հիմնեց Արեւելեան Կայսրութիւնը. — 2. Ո՞վ էր Մեծն Յուստինիանոս. — 3. Ի՞նչ երեւելի շինութիւններ ըրաւ. — 4. Որո՞նք յաջորդեցին իրեն. — 5. Ի՞նչ բաներ պատճառ եղան այս Կայսրութեան կործանման. — 6. Բիւզանդացիք ինչ ծառայութիւններ մատուցած են մարդկային քաղաքակրթութեան:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԱՅԱՅԻՔ

(571—970)

1. Ընդարձակ և անապատային ցամաքակղզի մ'է Արաքիա, որու արեւմտեան երկու գաւառները — Հիւնազ ու Եհմեն — միայն արգաւանդ ու բնակելի են եւ այս պատճառաւ կը կոչուին Երջանիկ Արաքիա: Քաղաքաբնակ եւ առուտուրով զբաղող Արաքները կ'ըսուին Հասեսի, իսկ թափառական կեանք վարող ցեղերը Պեսեվի կամ Սարակիմոս:

2. Արաքացիք մինչև է. Դար, ո՛չ քաղաքական միութիւն ունէին եւ ոչ ալ կրօնական: Կրօնքով՝ կռապաշտ, աստուերու երկրպագու կամ դիւթապաշտ էին և իւրաքանչիւր ցեղ՝ նահապետական դրութեամբ, իր Պետին կամ Շեյխին կը հպատակէր:

3. Մուհամմէս. — Քուրէյշեանց ցեղէն նշանաւոր անձ մը, Մուհամմէս, ուղեց իր հայրենակիցներուն մէջ կրօնական և քաղաքական միութիւն հաստատել: Մուհամմէտ կ'ըսէր թէ՝ Գաբրիէլ հրեշտակապետին միջոցաւ Աստուծոմէ հրաման ստացած էր՝ կռապաշտութիւնը ջնջելով՝ նոր ու ճշմարիտ կրօն մը քարոզել:

4. Քառասուն տարեկան էր Մուհամմէտ, երբ սկսաւ իր քարոզութեանց: Իր վարդապետած կրօնին հիմը հետեւեալն է. «Մէկ Աստուած կայ միայն եւ Մուհամմէտ Անոր մարգարէն է»:

Մուհամմէտ, իբրեւ ճշմարիտ մարգարէներ կ'ընդունէր՝ Նոյ նահապետը, Աբրահամը, Մովսէսը ու Քրիստոսը: Կը վարդապետէր հոգւոյ անմահութիւն, նախա-

առամանութիւն (գատէր), հանդերձեալ կեանք, վերջին դատատան, դժոխք և արքայութիւն: Իր քարոզած այս նոր կրօնին հետեւողները պարտաւոր էին օրը հինգ անգամ աղօթել (նամազ), լուսացուիլ (ապտէսթ), ողորմութիւն ապ, բարիք գործել, մարմնով և ինչքով կարողութիւն ունեցողները գոնէ մէկ անգամ Մէքքէ նուիրական քաղաքը ուխտի երթալ, խողի մի ու գինի բերանին չ'դնել և ամէն տեղ անհաւատութիւնը ջնջելով՝ ճշմարիտ Աստուծոյ կրօնը տարածելու հոգ տանիլ:

5. Այս կրօնը որ կը կոչուի Իսլամութիւն կամ Հիմնադրին անունով Մահմեդականութիւն, իրեն առաջին հետեւող և հաւատացող ունեցաւ Մարգարէին Խափսէ կինը, Ալի հօրեղբայրը, Ապուպէիք աները և Մեյիս անուն ծառան: Մահմեդական կրօնի վարդապետութիւնները բովանդակուած են՝ Կուրանը Քերիմ անուն նուիրական մատենին մէջ, որ է միանգամայն Արաբական մեծահարուստ և ներդաշնակ լեզուի հրաշակերտը: Սակայն Մուհամմէտ իր կռապաշտ աղգակիրներուն հակառակութեանը ենթակայ ըլլալով՝ պարտաւորեցաւ ժամանակ մը թողուլ Մեքքէ և ապաստանիլ ի Մեքինէ 622 ին՝ որմէ կ'սկսի Մահմեդականաց թուականը՝ Թարիխը Հիմրէք անունով:

6. Ասկից յետոյ կ'սկսի Մարգարէին յաղթանակը, որովհետեւ Իսլամութիւնը արագաբար կը տարածուի Արաբիոյ մեծ մասին մէջ, Մէքքէ կը նուաճուի և Քեպի կ'ըլլայ՝ Իսլամութեան սրբալայր: Այսպէս, միլիոնաւոր ժողովուրդը կռապաշտութենէ ճշմարիտ աստուածաշատութեան դարձնելէ յետոյ, մեռաւ Մուհամմէտ 632 ին և թաղուեցաւ Մէդինէի մէջ՝ որ է նշանաւոր ուխտատեղի համօրէն Մահմեդականաց:

7. Խալիֆայէ կամ Ամիրապետ. — Մուհամմէտի չեղահետէ յաջորդեցին Ապուպէիք, Էօմեր, Օսման և

Ալի, որոնք կոչուեցան Խալիֆէ և էին պետ՝ Կրօնական, Բաղադրական և Զինուորական իշխանութեան:

Այս առաջին Ամիրապետները՝ Պաղեստինը, Սուրիան, Պարսկաստանն ու Եգիպտոսը նուաճելով՝ Մահմեդականութիւնը տարածեցին:

8. Իւմմեան. — Ալիի մահուանէ յետոյ՝ Խալիֆայութիւնը անցաւ Իւմմեանց յեղին՝ որոնք իրենց աթոռ փոխադրեցին Դամասկոս: Ասոնք՝ Միջերկրականի շատ մը կղզիներուն և Հիւս. Ափրիկէի տիրելով՝ հասան մինչեւ Հերակլեան կոթողները: Իսկ Թարիք զօրապետը 711 ին այս նեղուցէն դիմաց անցնելով՝ իր անունը տուաւ անոր (ձէպէլ-էլ-Թարիք) և Սպանիոյ մէջ Վիսիգոթներու տէրութիւնը կործանեց: Արաբացիք Պիրէնէաններէն ալ անցնելով՝ արչաւեցին Ֆրանսա, սակայն Շարլ-Մարքի՝ Բուաթիէի ճակատամարտին մէջ յաղթելով՝ յաջողեցաւ անոնց յառաջխաղացութիւնը կասեցնել (733):

9. Աբբասեան. — Իւմմեանց հարստութեան յաջորդեցին Աբբասեան, որոնց մէջէն Էլ-Մանսուր Ամիրապետը՝ Տիգրիսի վրայ Պաղատ քաղաքն հիմնելով՝ իր աթոռն հսն փոխադրեց: Աբբասեանց ամէնէն երեւելի Ամիրապետը եղաւ Հարուն-էլ-Րաշիտ և իր որդին Էլ-Մամուն (786—809), որոնց օրով Արաբական գրականութեան հետ՝ արուեստ և գիտութիւններն ալ շատ ծաղկեցան:

Իւմմեանց յեղէն Ապսիւրահման 725 ին՝ Քոնստանդին մէջ հիմնեց առանձին Ամիրապետութիւն մը որ, մինչեւ 1492 փառաւոր չրջան մը բարեկեցիկ և որմէ յետոյ՝ Սպանիացիք, Ֆերիսեան թագաւորին և Իզապէլլա թագուհին օրով վերջ տուին այս տէրութեան:

Նոյնպէս՝ Էյուպեանեանց մէջով երրորդ Ամիրապետութիւն մըն ալ եւ իւր ժամանակեցաւ և տեւեց

4960
41

մինչև 1517, որ ստան Եպիսկոպոս Սուրբան Սեդիս Սրա-
բիայ ու Եպիսկոպոս տիրելով՝ այդ թուականին սկսեալ
Խալիֆայութեան տիրապետութեան փոխանցուեցաւ Օսմանեան
Սուլթաններուն: Իսկ Պաշտատի Ամիրապետութիւնը
Ջնջեցին Մանկո-Թարաւները 1258 ին:

10. Արաբական Բաղադարները. — Արաբա-
ցիք, իրենց Մարդարեւին մահուանէն իրր մէկ դար յետոյ՝
Ասիայ և Ափրիկէի տմէնէն հարուստ և ծաղկեալ երկիր-
ներուն տիրելով՝ կազմած էին ա՛յնպիսի բնդարձակ Պե-
տութիւն մը, որ Ինդոսէն մինչև Ատլանտեան ովկէանոս
կը տարածուէր և մինչև այն ժամանակ այսրան ընչ ու-
տենի մէջ ձեռք բերուած այսրան բնդարձակ աշխարհա-
կալութեան մը նմանը չէր տեսնուած Պատմութեան մէջ:

11. Մալայն Արաբացիներուն կառարած քաղաքա-
կրթիչ գերը՝ անպարզատելի կերպով շա՛տ աւելի մեծ
է քան թէ իրենց զինուոյ յաջողութեան փառքը:

Եւ ճիշտ այն միջոցին՝ երբ տակաւին Բրիտանեաց
Եւրոպան իւր ազիտութեան մէջ թաղուած կը մնար,
Արաբական տիրապետութեան երեք գլխաւոր կեդրոն-
ներն եղող Պաղատ, Գաւիթ և Բորսովա՝ լուսաւորու-
թեան փառաւոր փառարաններ դարձած էին: Արաբացիք
իրենց նուաճած ազդերէն զատ, մասնաւորապէս Յոյնե-
րէն, Պարսկերէն և Հնդկերէն ինչ գործեր որ գտան
գրականութեան, գիտութեան և արուեստից փերարե-
կալ, թարգմանեցին զանոնք, ուսումնասիրեցին և հա-
սուցին զանոնք ա՛յնպիսի կառարելութեան մը, որ լու-
սորովին իրենց գրոյմը կը կրեն: Արաբական գրականու-
թեան Ոսկեդարը տեղի ունեցաւ՝ Պաղատի հռչակաւոր
Ամիրապետ Հարուն-է-Րաշիտի օրով՝ որու պիտի արքու-
նիքը ժամադրաւայր եղած էր ժամանակին անուանի
գիտնոյ, գրագէտներու և բանաստեղծներու: Իր օրով
և իր թելադրութեամբ գրուեցաւ «Հազար ու մէկ Գի-

շերներ» անուն այն գեղեցիկ ու հետաքրքրաշարժ վե-
պը՝ ուր կը փայլի Արաբական վառ երեսակայութիւնն ու
բանաստեղծական ոգին: Հարուն-է-Րաշիտ՝ բարեկամն
էր Մեծին Կարօլսի՝ որու շատ մը Արեւելեան թանկա-
ղին նուէրներու հետ, զրկեց նաև աւաղի ժամացոյց մը,
որ մինչև հիմայ կը մնայ Բարիզ, Լոնդրի թանգարանը:

12. Արաբացիք մեծ կառարելութեան հասուցին
նաև ստաղարաշխութիւն, բժշկութիւն, երկրաչափու-
թիւն, բնագիտութիւն և չափազիտութեան տմէն ճիւ-
ղերը, նոյնպէս պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը:
Իրենք զստան թուանշանները, կտաւթութիւնը, ալ-
քսոյր, փառօղը, կազմնացոյցը, գրանաշիւը (էլ-ճէպիր),
տարրալուծութիւնը (էլ-քիմիա) ևն:

Գրանաշիւի ճիւղին մէջ Արաբացոյց տմէնէն մեծ
վարպետը եղած է Մեհմեմես Իպն Մուսա որ, Թ. Դա-
լան Պաղատի մէջ կ'ապրէր: Ամէնէն երեսկի տաղա-
բայններն եղած են՝ էլ-Պարաւի և Իպն-Եունիս:

Արաբացոյց գիտական շատ մը բառերն, ինչպէս՝
Ալաւպիք, եղնակիք, ալֆօօլ, ալֆալիւ, ալֆաւազ, ալ-
մանա, ալֆա, աշխիւ ևն. անխտիր կը գործածուին
Եւրոպական շատ մը լեզուներու մէջ:

13. Պաղատ, որչափ գրականութեան, նոյնչափ
ալ եղաւ վաճառականութեան նշանաւոր կեդրոնաւոր
ուր հաւաքուելով Հնդկաստանի և չրջակայ հարուստ
երկիրներու թանկագին բերքերը՝ կը փոխադրուէին Եւ-
րոպա: Արաբացիք իրենց բնդարձակ պետութեան բոլոր
մեծ քաղաքները արքունական ճամբաներով, հոյակապ
շէնքերով, աղբիւրներով, ջրմուղներով, ջրանցքներով
և կարասնի իջեւաններով դարգարեցին: Բարտոլո-
տէր 200,000, Սէվիլ 300,000 բնակիչ՝ որու 60,000ը
կ'ըլլալէր, մասաքսիկանայ գործարաններու մէջ: Մաս-
նաւորապէս՝ Բորսովա մայրաքաղաքը կը պարունակէր

200,000 տուն, 900 բաղնիք, 80 դրատուն, 600 մզկիթ և բազմաթիւ եկեղեցիներ ու սինակոկներ: Արաբացիք իրենց ստացած գիտական ու չափական նոր օրէնքներուն համաձայն, երկրագործութիւնն ալ շատ ծաղկեցուցին: Պարսկաստանի, Սուրիոյ, Սպանիոյ եւ Հիւսւ Ափրիկէի շատ մը մասերը իրենց հիանալի մշակութեամբ եւ պարունակած յարգի եւ առատ բոյսերով՝ ճշմարտապէս զրախար մը զմայլելի երեւոյթն ունէին:

14. Արաբացիք՝ Բիւզանդական եւ Գոթական ճարտարապետութեան իրր խառնուրդ, իրենց յատուկ ճարտարապետական նոր (Արաբական) ոճ մը հնարելով՝ Արեւելեան ճոխութեան արագոր՝ հիանալի պաշտաններ ու մեծագործ մզկիթներ, աղբիւրներ, թանգարաններ եւ կառուցին, որոնք շատ նուրբ եւ ճաշակաւոր քանդակներով, խոյակաւոր եւ մարմարէ բազմաթիւ սխներով զարդարուած էին: Ասոնց մէջ ամէնէն երեւելիներէն էին Աշխաբայի պալատը՝ Կրէնասայի մէջ եւ Բորսոյայի մեծաշէն մզկիթը:

Մէկ խօսքով, Միջին Դարու ամբողջ տեւողութեան միջոցին, աշխարհի ամէնէն հարուստ եւ ամէնէն ուսեալ ժողովուրդն էին Արաբացիք՝ որոնց շատ բան պարտական է արդի քաղաքակրթեալ Եւրոպան:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Ո՞ր կը գտնուի Արաբիա եւ ինչ տեսակ երկիր մըն է. — 2. Ի՞նչ էր Արաբացիներուն կրօնն ու ընկերական վիճակը մինչեւ Մուհամմէտ. — 3. Ի՞նչ նշանաւոր պաշտօն կատարեց. — 4. Ի՞նչ էր իր քարոզած նոր կրօնին հիմը եւ վարդապետութիւնը. — 5. Ի՞նչ կոչուեցաւ այս կրօնը եւ ո՞ր նուիրական մատենին մէջ պարունակուած են անոր պատուէրները. — 6. Ե՞րբ կ'սկսի իսլամական թուականը. — 7. Որո՞նք յաջորդեցին Մուհամմէտի եւ ինչ կոչուեցան. — 8. Ո՞վ էին իւմմանք.

— 9. Խօսէ Հարուն-էլ-Րաշիտի վրայ. — 10. Որո՞նք էին Արաբական աշխարհակալութեան սահմանները. — 11. Արաբացիք ինչ նշանաւոր գիւտեր ըրին եւ ինչ հիւղեր ծաղկեցուցին. — 12. Ո՞ր քաղաքները ամէնէն ունելի փայլեցան քաղաքակրթութեան մէջ եւ ինչ նոր գիւտեր ըրին. — 13. Խօսէ Պաղատի եւ Քորտովայի վրայ. — 14. Ո՞րն է Արաբական ճարտարապետութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՖՐԱՆՔԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

(752—813)

1. Գերմանական մեծ ընտանիքէն սերած արիաւիրաւ ու զօրաւոր ժողովուրդ մ'էին Ֆրանկները, որոնք Ե. Դարուն Պելճիքայէն արշաւելով Գաղիա՝ տիրեցին անոր հիւսւ մասին: Ասոնց մէջէն երեւելի պետ մը, Կլովիս, Ֆրանքեան ցեղերը միացնելով՝ անոնց թագաւոր եղաւ եւ Գալլիոյ մնացեալ մասերն ալ նուաճելով՝ երկիրը իր ցեղին անունով կոչեց Ֆրանկա: Կլովիս, Մերովեան հարստութեան հիմնադիրն եղած է:

2. Կլովիսի յաջորդ թագաւորները ընդհանրապէս մեղկ եւ հաճոյատէր մարդիկ ըլլալով՝ կառավարութեան գործերը յանձնած էին իրենց արքունեաց հազարապետներուն, այնպէս որ, այս վերջիններն էին իրապէս վեհապետ, իսկ բուն թագաւորները լոկ թագաւոր անունն ունէին:

3. Այս հազարապետաց մէջ երեւելի եղան Պեպինու-Հերիսալ, Ծարդ-Մարքէլ եւ մանաւանդ Պեպինու Կարճահասակ, որ Սեպիաննոս Բ. Պապին հաւանութեամբ՝

Շիրաքերիկի տեղ ինքը սրտակուհեցաւ Ֆրանքաց թագաւոր: Պապին բրած այս մեծ շնորհին ու պաշտպանութեան փախարէն, Պապինոս անոր նախնեց իտալիոյ մէջ Ռալֆենայի էկզարքիոքիւնը: Այս կարեւոր դէպքէն կ'սկսէ Հռոմոյ Քահանայապետներուն աշխարհական իշխանութիւնը՝ որ Միջին Դարու մէջ իրենց գիրքն ու ազդեցութիւնը շատ զօրացուց:

Պապինոս եղաւ Քաղաքի ինքնաւն հարստութեան հիմնադիրը:

ՄԵՆՆ ԿԱՐՈՒՈՍ (Charlemagne)

(768—814)

4. Պապինոսի յաջորդեց իր սրդին Կարոլոս, որ Միջին Դարու ամենէն երեսկի փհնապետներէն մին եղաւ իրրեւ աշխարհաւոր, բարեպաշտ ու ժողովրդասէր թագաւոր և այս սրտածաւաւ կոչուեցաւ Մեծ (Շարլը-Մալին):

Կարոլոս իր հօրը հիմնած տէրութիւնը՝ սահմանակից զօրաւոր և բարբարոս ժողովուրդներու դէմ եղաւ պանելու համար, ստիպուեցաւ երկազարտել պատերազմներ մղել: Իր գլխաւոր նպատակն էր անոնց մէջ Քրիստոնէութիւն և քաղաքակրթութիւն մտցնելով՝ պարկեշտ ու աշխատասէր քաղաքացիներ պատրաստել:

5. Այս բարբարոսներն էին Լոնգպարսացիք՝ Հիւսիսային իտալիոյ մէջ, որոնք իր հօրը՝ Պապական անունին նախընտրած երկիրները զբաւած էին: Կարոլոս, Պապին յարգաբանքով անցաւ իտալիա և Լոնգպարսացիները նուաճելէ յետոյ, իր զէնքը դարձուց Սպանիոյ Սարալինոսայ դէմ և յաղթանակաւ մինչեւ Էպրո գետ յառաջացաւ: Այս արշաւանքէն փրկագործին էր որ միւսաւ Ռոջան անուա-

նի գիւլեյագնը: Կարոլոս ապա արշաւեց Փերմանիա և Կատալի Սախոններուն, Պափարներուն և Ալաուններուն դէմ երկար ու արիւնասեղ պատերազմներ մղելով՝ վերջապէս յաղթեց անոնց, որոնք յանձն առին Քրիստոնէաց ըլլալ և Կարոլոսն իրենց թագաւոր ընդունիլ: Այսպէս, Կարոլոս իր նուաճած երկիրները իր տէրութեան միացրնելով՝ կազմեց ընդարձակ Կայսրութիւն մը՝ որ արդիւնք էր շարունակ ՅՅ տարիներ իր մղած պատերազմներուն: Կարոլոսի աշխարհակալութեան սահմաններն էին՝ հարաւէն Էպրո գետ, Միջերկրական և Իտալիա, արեւելքէն Թեիս գետը և Պոնտոսի լիւնի, հիւսիս արեւելքէն Էլպա գետ, իսկ հիւսիսէն՝ Տաննարֆա և Հիւսիս ծով:

Երբ 800 թուականին, Քրիստոսի Ծննդեան օրը, Կարոլոս Հռոմ ուխտի գացած էր, Լեւոն Գ. Պապը զանի հանդիսաւորապէս պսակեց, անուանելով Կայսր Արեւմ. Հռոմայ Պետրեան:

6. Շարլմալինի Վարչութիւնը. — Ինչպէս անսանք, Շարլմալին ո'չ թէ փառասիրութեամբ, այլ իր երկրին պաշտպանութեանը նպատակաւ ստիպուած էր երկարատեւ պատերազմներ մղելու: Երբ ընդարձակ Կայսրութեան մը պէտ եղաւ, Կարոլոս սկսաւ մեծ քաղաքադէտի և մեծ բարեկարգիչի յատկութիւնները ցոյց տալ, ինչպէս արագութեամբ էր իր մեծ զօրապետի կարողութիւնները՝ մղած պատերազմներուն մէջ: Կարոլոս իր բոլոր կեանքը և միջոցները նախնեց իր հպատակաց բարօրութեան: Այս նպատակաւ՝ բազմաթիւ դպրոցներ, եկեղեցիներ, վանքեր ու կաթոլիկոսարաններ հիմնեց, զորս շատ անգամ ինքն ալ անձամբ կ'այցիլէր ու մօտէն կը հսկէր: Պարսք գրաւ որ փառականները ո'չ միայն ուսմամբ զբաղին, այլ և հիւանդ դարմանեն, սրբեր ու ազգայններ լինաւնեն, աղքատ ճամբորդներ ապրիլակաւնեն և ժողովուրդին բարոյականը և կրօնական զգա-

ցումները մշակելու հող տանին: Կարողութեամբ սրբազան երգեցողութեան համար Իսապրայէն վարպետ երաժիշտներ հրաւիրեց, քաջալերեց երկրագործութիւնը, վաճառու-կանութիւնը, արուեստներն ու գրականութիւնը:

7. Կարողութեամբ ու արդարութիւնը ճշդիւ գործադրել տալու համար՝ իր ընդարձակ տէրութիւնը դա-նազան չըջանալներու բաժնեց եւ իւրաքանչիւրին վրայ կարող ու փորձառու իշխաններ դրաւ՝ Կոնս կամ Կրաֆ անունով: Ներքին չըջանալները կառավարողները կ'ըս-ուէին Լանս-Կրաֆ, իսկ սահմաններու վրայ գտնուողները՝ Մարֆ-Կրաֆ: Ասանք Կայսեր վաւաչները կամ Հարկատու հպատակներն էին եւ պարտաւոր էին ամէն տարի ար-քունիքն հաւաքուելով՝ բարձրաստիճան եկեղեցական-ներու հետ եւ վեհապետին նախագահութեամբ ժողով գումարելով՝ տէրութեան գործերուն վրայ խորհրդակ-ցել: Բայց ժամանակ անցնելով, այս վասալները իրենց կառավարած գաւառներուն մէջ ինքնագլուխ իշխաններ դարձան:

Կարողութեամբ ալ իր գաւառներով միասին՝ աշխա-տասիրութեան, բնական կան պարտուց եւ անարարու-թեան ամէնէն գեղեցիկ օրինակը կ'ընծայէր: Իր կիներն ու աղջիկները իրենց պէտք եղած կտաւր իրենց ձեռքով կը գործէին եւ ամօթ չէին սեպեր նոյն իսկ սպասուհիի մը յատուկ եղած անական համեստ աշխատութիւններն ան-գամ անձամբ կատարել:

Կարողութեամբ 814 ին՝ 72 տարեկան, իր Ա'ախըն կամ Էֆա-րա-Շարեղ Մարտաքաղաքին մէջ՝ իր հիմնած ընդարձակ Կայսրութեան տնտեսականութեամբ մասին տխուր նախագագումներով:

Եւ իրօք ալ, իր որդին ու յաջորդը Լուի Բարեմիս, անկարող գտնուեցաւ հօրը ընդարձակ Կայսրութիւնը կառավարելու եւ բաժնեց գալն իր երեք որդւոյ՝ Լորա-

րիոսի, Պեպինոսի եւ Լուդովիկոսի մէջ: Բայց երբ ուղեց իր երկրորդ կնոջ մէջն ունեցած Կարողութեամբ անուն գաւառին ալ ժառանգութեան բաժին հանել, առաջինները յանձն չաւին եւ իրենց հօրը դէմ պատերազմի ելան որ տասը տարի տեւեց: Վերջապէս երկար մաքառումներէ յետոյ՝ Վեռնոնի դաշնագրութեամբ (843) Շարլմայնի ընդար-ձակ Կայսրութեան երեք մեծ եւ առանձին պետութիւն-ներ կազմուեցան՝ Ֆրանսա, Գերմանիա եւ Իտալիա:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Ֆրանքները ո՞ր մեծ ընտանիքէն կը սերէին: — Որո՞նք կ'ըս-ուէին արքունեաց ճագարապետ: — Ո՞վ էր Պեպինոս Կարճահասակ: —
4. Ո՞վ յաջորդեց իրեն, ինչ տեսակ մարդ էր Շարլմայն: — 5. Որո՞նց դէմ երկար տարիներ պատերազմեցաւ: — 6. Խօսէ Շարլմայնի վար-չութեան վրայ: — 7. Ներքին ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ եւ ընտանե-կան ինչ կեանք վարեց:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (Féodalité)

(888—1070)

1. Ինչպէս տեսանք, Շարլմայնի մահէն յետոյ, իր ընդարձակ Կայսրութիւնը քայքայուելով՝ երեք մեծ եւ չատ մըն ալ փոքր իշխանութիւններու բաժնուեցաւ: Այս վիճակը յառաջ եկաւ տէրութեան չափազանց ըն-դարձակութեան, բնական եւ ամուր սահմաններու չդո-յութեան, հպատակ այլասեռ ժողովրդաց հակընդդէմ

չանկէն և վերջապէս: Շարքմայի յաջորդաց՝ կտա-
վարելու անկարողութենէն: Հետեւապէս՝ նորակազմ
իշխանութիւնները տկարանալով՝ տեղի տուին կառավա-
րական նոր ձևի մը — Աւասակաւորեան — որու մէջ
տէրութեան իշխաններն էին բուն վեհապետ, իսկ թա-
ղապետները անոնց համադոր և աստիճանակից:

2. Քաղաքական գրութեան այս ձևը, որ կը կոչուի
Աւասակաւորիւն, սկսաւ թ. Դարուն և տեւեց մինչև
ժե. Դար և որու ենթարկուած էին Գերմանիոյէ ի դաւ՝
Արեմա. Եւրոպայի բոլոր երկիրները: Այս տէրութիւն-
ները բաժնուած էին չտո մը գաւառներով՝ զորս կը
կառավարէին Կոմսեր՝ Դուքսեր և Պառոններ: Քաղա-
ւորները իրենց այս Աւագ պաշտօնականներուն, իրր վարձը
անոնց մատուցած քաղաքական ու գինուորական ծա-
ռայութիւններուն՝ կը նուիրէին հողային ընդարձակ կա-
լաւածներ, որոնք կը կոչուէին Աւաս, զայն ընդունողը
Աւասառու և նուիրողն ալ Մեծ Աւասապետ: Նոյն իսկ Ա-
ւասառուներն ալ իրենց կառավարած գաւառներուն
իրր բացարձակ տէր, հողեր կը նուիրէին իրենց ստորա-
կարգ պաշտօնականներուն՝ փոխադարձ պարտաւորութիւն-
ներու պայմանաւ:

3. Ժամանակ անցնելով՝ Աւասապետ իշխանները
ա՛յն ստախճան զօրացան որ, իրր բացարձակ և անպա-
ռասխանատու տէր իրենց գաւառներուն, ունեցան
իրենց յատուկ Արիւնիք, Դրան, Բանակ, Օրենք և Կազ-
մակերպութիւն: Ասանք կը բնակէին բարձրօրէն ժոյ-
ղերու վրայ չլնուած պաշտպանութեամբ և ընդարձակ ու
անաւելի գեղամէներու մէջ՝ ուր, բայց ի իշխանական ըն-
տանիքէն, կը գտնուէին նաեւ իրենց հոխտակաց գա-
ւառներէն ընտրանօք ստեղծուած ուշիթ և աշխոյժ պա-
տանիներ՝ որոնք մտնուաւր վարպետներու միջոցաւ՝ կը
ստիւլէին արքունական կարգ ու սարք և գինուորական

սրուեաւ: Արդէն՝ գեղեակին մեհաւոր և առանձնական
կեանքին մէջ՝ միակ ոգեւորութիւնն էր գինուորական
մարզանքը, հին ու նոր գիւցազանց նուիրուած երգեր
ու մենամարտ՝ որոնք Աւասական շրջանի ամէնէն պատ-
ուաւոր զրազումներն էին:

Ուսանող պատանիները՝ նախ իրր Մանկուսիկ կը
ծառայէին եւ ապա, իրենց արժանաւորութեանն համե-
մաա՝ կրնային մինչև Ապետութեան հասնիլ:

4. Աւասական շրջանին մէջ ժողովուրդը 3 դա-
սերու կը բաժնուէր, Աւասապետ Իշխան կամ Մեծաւոր
(Vassal), Քաղքենի (Bourgeois) և Սարուկ (Serf):
Քաղքենի կամ Միջնակիս կը կոչուէին անոնք, որ թէև
ի սկզբան անշուք գիւղերու մէջ կը բնակէին, բայց
ժամանակ անցնելով՝ իրենց առուտուրին և արհեստնե-
րուն շնորհիւ հարստացան, իրենց գիւղերը ընդարձա-
կելով՝ գանոնք ամրացուցին պարիսպներով և աշտարակ-
ներով: Նոյնպէս՝ Աւասապետներէն հողեր գնեցին և
ինքնակառավարութեան իրաւունքն ժառանգ և այսպէս
ծնունդ տուին Հասարակուրդներու (Commune): Իսկ՝
Սարուկները, թեև հին Հռոմայեցւոց գերիներուն ան-
տանելի վիճակը չունէին, բայց դարձեալ չէին կրնար
հողատէր ըլլալ, միայն թաղապետներու, իշխաններու
կամ բարձրատիճան կղերականաց սեփականութիւնը եւ
դա՞ծ հողերէն մաս մը իրենց հաշուոյն կը մշակէին, իրր
վարձը կամ փոխարկնութիւն վճարելով՝ հողատիրոջ՝
գինի, պտուղ, մեղր, հաւ եւն:

5. Այս երեք որոշ դասերէն ի դաւ, կա՞ր նաեւ
Բարձրատիճան Կղերը, Նախկապու կամ Վանականք. ու-
րոնք Թաղապետներէն և Վասալներէն ընդարձակ կաղ-
ուածներ իրր նուէր կ'ընդունէին՝ որպէս զի նուիրաւոր-
ներուն դորձած մեղքերուն համար աղօթեն, անոնց
գինուց յաջորդութեան համար բարեխօսեն առ Աստուած

և Արքայութեան ժառանգութիւնը ապահովեն:

Հետեւապէս՝ կղերը իր հոգեւորականի անսահման ազդեցութեան վրայ կ'աւելցնէր՝ նաեւ քաղաքական և նախնական ոյժ մըն ալ, որ մեծ կշիռ ունէր առաջնի կրօնամոլ դարու և հասարակութեան մը մէջ:

6. Աւատական այս գրութեան արդիւնքը եղան հետեւեալները.

1. Կեդրոնական իշխանութեան տկարացումը.
2. Կանոնաւոր և պարտաւորիչ զինուորութեան հզոյութիւնը.
3. Օրէնքի և Արդարութեան չիզործադրուիլը.
4. Ելեւմուտքի խանգարումը և պետական հասուծից նուազումը.
5. Ոստիկանական անյարատե վիճակը.

Մէկ խօսքով, վաճառականութիւն և արուեստներ ետ մնացին. գիւղեր ու քաղաքներ պատերազմներու պատճառաւ շատ անգամ աւերակ դառնալով՝ ժողովուրդը սովէ ու թշուառութենէ կը տառապէր, Աւատականներուն կամքը իբր օրէնք կը ծառայէր, արդարութեան տեղ՝ բիրտ ոյժ, և յառաջդիմութեան տեղ ընդհանուր տգիտութիւն կը տիրէր:

Այս էր ահա Աւատական ընկերութեան վիճակը որ աւելի անիշխանութեան կը նմանէր քան թէ՛ կանոնաւոր կառավարութեան:

7. Ասպետները (Chevalier). — Միջին Դարու մէջ ընդհանրապէս ամէնէն կանոնաւոր զօրք ու բանակ կազմողները Ասպետներն էին:

Ասոնք մեծ մասամբ միջին դասակարգի և ազնուական ընտանիքներու պատկանող զաւակներ էին, որոնք պատանեկան տարիքէ սկսեալ՝ կը ծառայէին Աւատական իշխաններու քով ու զինուորական կանոնաւոր ծառայութենէ մը և անձնական արժանիքի գործնական

փորձերէ յետոյ էր որ արժանի կը սեպուէին Ասպետական ասպիճան ստանալու:

Ասպետական ասպիճանի տուուչութիւնը՝ կէս կրօնական և կէս մըն ալ քաղաքական արարողութիւնով կը կատարուէր: Ասպետ ըլլալիք երիտասարդը պէտք էր նախապէս օրերով ծով պահել, ապաշխարել, մարմնական զրկանքներու ենթարկուիլ ևն: Իսկ Ասպետական Կարգը ընդունած օրը՝ հանգիստաւորապէս պիտի ուխտէր՝ իր տիրոջ ցկեանս հաւատարմութիւն և ի հարկին իր անձը դնել անոր, պաշտպանել այրին, որը, աղքատը, Գրիստոնէական կրօնը, արիարար պատերազմիլ. դատապարտելի կեանք չունենալ, միջոց վեհանձն, միջոց ազնիւ ու մարդասէր ըլլալ և իր գիւցաղնական ընթացքով ամէնուն համակրանքը չաշիլ:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Շարլըմայնի ընդարձակ Կայսրութիւնը քանի մասերու բաժնուցաւ. — 2. Որո՞ւ կ'ըսուէր Աւատական Դրութիւն. — 3. Ի՞նչ դիրք ունէին Աւատական իշխանները. — 4. Իրենց ստորակարգեալները ինչ կը կոչուէին. — 5. Կղերը ինչ դիրք ունէր. — 6. Աւատական այս դրութեան արդիւնքը ինչ եղաւ. — 7. Ի՞նչ էր Ասպետութիւնը և ինչ պարտականութիւններ ունէր:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՉ

1. Բրիտանաց եկեղեցին, իր նախնական վիճակին մէջ չափ ազարդ էր և հաստատուած՝ ժողովրդային հաւատարութեան ու եղբայրութեան վրայ։ Եկեղեցւոյ, այսինքն հաւատաւորաց միութեան մէջ, ո՛չ մեծ կար ո՛չ ալ փոքր, ո՛չ առանձին դասակարգ, ո՛չ տէր և ո՛չ ծառայ՝ ինչպէս պատուիրած էր մեր երկնաւոր Վարդապետը Յիսուս Բրիտոս։ Սակայն Դ. Դարէն սկսեալ՝ եկեղեցին իր այս նախկին հարազատութիւնը կորսնցնելով՝ բոլորովին տարբեր վիճակ մը ստացաւ։ Ամէն մեծ քաղաքներու պէս՝ Հռոմ ալ ունէր իր Թեմակալ Եպիսկոպոսը, որ սակայն իբրեւ Աշխարհի Թագաւորի ճանչցուած կայսերանիստ քաղաքի մը Եպիսկոպոս, իր միջավայրին և քաղաքական պարագաներու բերմամբ՝ սկսաւ բացառիկ դիրք մ'առնել և մինչև անգամ յորջորջուիլ Պապ և հետզհետէ Գրոյս տոմնայն եպիսկոպոսաց և Յաջորդ Պետրոսի Առաքելոյն և Փոխանորդ Բրիտոսի։

2. Պապերուն այս գերազոյն իշխանութեան վրայ աւելցաւ նաեւ աշխարհական իշխանութիւն մըն ալ, երբ 752ին՝ Պեպինոս Կարճահատակ, հողային կալուածներ նուիրեց Պապին, որով այդ թուականէն սկսեալ՝ Հռոմի Բանաւորապետները սկսան ունենալ իրենց յատուկ հպատակներ, դեպան, դրամ և քաղաքական ուրոյն կաղնակերպութիւն։ Սակայն Պապերը ասոնցմէ անհամեմատ աւելի մեծ ոյժ մ'առնէին, այն է՝ Բանաւորակերպութեան մեծագոյն ղէնքը — որմէ կը զարնուէին

պարզ քաղաքացիին հետ՝ հաւատարմապէս թաղակիր գլուխներ։

Որ և է ծանր յանցանքով բանադրուած անձը, կը վտարուէր իր ընտանիքին ծոցէն, բարեկամներէ ու ազգականներէ, մէկ խօսքով՝ մարդկային ընկերութենէ։ Բանադրուողը կը նկատուէր իբրեւ Կայեն կամ Յուդա Իսկարիոյճացի՝ որու գործածած բոլոր առարկաները իբր պիղծ՝ կրակը կը նետուէին։ Բանադրեալը, ինչպէս ըսինք, կը վտարուէր իր ընտանիքէն, ազգականներէն ու բարեկամներէն. ո՛չ եկեղեցի կրնար մտնել, ո՛չ մէկու մը հետ առուտուր ընել և ո՛չ ալ գէթ նշանացի բարեկամը մխիթարութիւնը վայելել՝ նոյն խալ իր կնոջմէն կամ դասակներէն։ Եթէ բանադրուողը թաղաւոր մ'ըլլար, այս ամէնէն ի դատ՝ անոր տէրութեան մէջ կրօնական արարողութիւնները կը դադարէին և հպատակները, Պապին արտօնութեամբ՝ իրենց հաւատարմութեան երդումէն ազատ կ'արձակուէին։

3. Միայն սա ճշմարիտ է որ, Կաթոլիկ եկեղեցին, Բարրարոսաց Մեծ Արշաւանքին ժամանակ, Բրիտանաց եւրոպայի շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցէ՝ փրկելով ժողովուրդը անոնց վայրագ բարբերէն։ Եկեղեցին էր որ եւրոպա հաստատուող բարբարիկ ցեղերը հետզհետէ Բրիտանաց ընկելով՝ անոնց բարքն աղնուացուց և զիւրոյ ու եղբայրութեան սերմերը ցանց։ Կաթոլիկ Կղերը իր հիմնած Վանքերուն, Աբբայարաններուն և Դպրոցներուն մէջ պատասխարեց այրիներ, որբեր, հիւանդներ ու տառապեալներ և մանկութիւնը կրթեց՝ իր ըմբռնած եղանակաւ։ Նոյնպէս՝ Արիստեան Լոմպարտացիքն ու Վիսիգոթները Կաթոլիկ բրաւ և Անգլիոյ մէջ Բրիտոններէն հաստատեց։ Այս նշանակելի ծառայութեանց փոխարէն, Կաթոլիկ Կղերը անսահման ազդեցութեան մը տիրացաւ՝ կրօնականէն ի դատ՝ նաեւ քաղաքական խնդիրներու մէջ։

4. Սակայն ժ. Դարուն, պարագաներն այնպէս բերին որ, Պապական Աթոռը տագնապալից շրջան մը անցրնէ՝ իր եկեղեցական իրաւունքները կարենալ պաշտպանելու համար Գերմանական կայսրերու յաւակնութեանց դէմ:

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

1. Ի՞նչ էր եկեղեցւոյ վիճակը Միլին Դարու մէջ. — 1. Ի՞նչպէս ծնունդ առաւ Պապութիւնը. — 3. Ո՞րն էր եկեղեցւոյ մեծագոյն գէնքը. — Նկարագրէ բանադրեալի մը վիճակը. — 4. Եկեղեցին ի՞նչ մեծ ծառայութիւններ մատոյց Բարբարոսաց Արշաւանքին ժամանակ:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՊԱՊԵՐՈՒ ԷՒ ԿԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ԿՈՒԻ

ՀԷՆՐԻ Դ. ԵՒ ԳՐՈԳՈՐ Է. (1072—1137)

1. Մեծին Կարողութիւնը ընդարձակ Կայսրութեանէն կազմուած ամէնէն զօրաւոր պետութիւնն էր Գերմանականը՝ որու Սաֆառնական ցեղին յաջորդող Ֆրանկոնեան հաբսբուրգեան օրով Գերմանիա՝ Եւրոպայի ամէնէն ընդարձակ ու զօրաւոր տէրութիւնն էր եղած:

Գերման կայսրերը, իբրեւ գերիշխան տէր Իտալիոյ, կը յաւակնէին թէ՛ իրաւունք ունին Հռոմի Աթոռին կրօնական գործոց մէջ ալ հեղինակութիւն մ'ունենալ: Այսպէս, իրենց ուղած մարդուն կուտային եկեղեցական աստիճան, եպիսկոպոսական մատանի ու զա-

ւազան, ինչպէս նաեւ՝ իրենք կ'ընտրէին Վանահայր ու Թեմակալ եպիսկոպոսներ: Միւս կողմանէ՝ Պապական աթոռն ալ իր իշխանութիւնը չարաչար գործածելով՝ եկեղեցական զեղծումներու և անկարգութեանց բոյն մը դարձած էր:

2. Գործերն այս վիճակին մէջ էին, երբ Պապական աթոռն ելաւ՝ նշանաւոր եկեղեցական մը, Գրիգոր Է. (Հիլարպրանտ) որ իբրեւ ուղղամիտ, բարեկարգիչ և նախանձախնդիր հոգեւորական, հաստատապէս մտադրեց՝ եկեղեցւոյ և անոր պաշտօնէութեան մէջ մուտ գրտած զեղծումները բառնալ:

Գրիգոր Է. ի ծրագիրը հետեւեալ պայմանները կը պարունակէր.

Ա. Պապական իշխանութիւնը Գերմանական ազդեցութենէն ազատել. — Բ. Բարեկարգել եկեղեցին և անոր պաշտօնականները. — Գ. Եկեղեցին անկախ ընել աշխարհական որ և է իշխանութենէ. — Դ. Եկեղեցական նուիրագրութիւնը աշխարհականներուն ալ զերազատ ընել՝ անոնց հոգեւոր փրկութեանը համար:

3. Պապը, իր այս պահանջումները պաշտօնապէս և ի հարկին՝ բռնի գործադրելու ելաւ, որմէ ծագում առին Պապերու և Կայսրերու միջև այն բուռն պայքարները, որոնք ծանօթ են Քախանայսպիեսական կոիւնեռ անուանով (1073-1085):

Գրիգոր Է. հանդիսաւոր ժողովի մը մէջ արգիլեց կայսրերուն՝ ո՛ր և է անձի եկեղեցական աստիճան և պաշտօններ տալ, հակառակ պարագային, սպառնաց՝ տուաղն ալ, զայն ընդունողն ալ հաւատարապէս բանադրել: Նոյնպէս մերժեց, Պապերու ընտրութեան մէջ՝ կայսրերու ուղղակի մասնակցութիւնը:

4. Հենրիկուս Դ. Գերմանիոյ Կայսրը՝ Պապին այս պահանջումներուն ընդդիմանալուն համար բանադրուե-

ցառ: Հենրիկոս, սաստիկ զայրացած՝ պատերազմ հրա-
տարակեց Քահանայապետին դէմ, բայց որովհետեւ բանադ-
րուած էր, բանակն ու ժողովուրդը իրեն չհնազանդեցան:

Այն ատեն կայսրը ամէն կողմէ լքուած և յուսա-
հատ, ստիպուեցաւ ձմեռ եղանակի մէջ, հազար ու մէկ
տառապանքներով Իտալիա երթալ և ներդառնալ ին-
քին Պապին՝ որ նոյն միջոցին Կառնապի գլխակը կը
գտնուէր: Հենրիկոս, ճգնաւորի հաշուստով, բոլորն ու
զիշաքաց, երեք օր ու երեք գիշեր գլխակին գալիս
մէջ սպասելէ յետոյ, վերջապէս Քրիստոսի Փոխանորդը
բարեհաճեցաւ գլխով այս մոլորեալ թագաւորին վրայ և
զայն իր ներկայութեանն ընդունելով՝ բանադրանքէ ար-
ձակել: Սակայն Հենրիկոս Գերմանիա դարձածին պէս,
Պապին դէմ պատերազմ հրատարակեց և Իտալիա ար-
շաւելով՝ Հռոմն առաւ:

Գրիգոր է. հաղիւ կրցաւ իր հակառակորդին ձեռ-
քէն սրծիլ և խոյս ստալ Նորմանիա՝ ուր մեռաւ աք-
սորի մէջ:

5. Իր յաջորդը Ուրբանոս Բ. նախորդին ընթաց-
քը շարունակելով՝ Հենրիկոսը վերստին բանադրեց և
կայսեր որդիները իրենց հօրը դէմ զրգուեց: Խեղճ Հեն-
րիկոս, այս անգամ բոլորովին անօգնական մնացած և
վշտաբեկ, մեռաւ Լիեժի մէջ, բայց բանադրեալ ըլլա-
լուն համար, հինգ տարի մարմինը անթաղ մնաց (1106):
Իր որդին Հենրիկոս Ե. ալ մի և նոյն պայքարը շարու-
նակեց: Վերջապէս, 1122, Վորմսի դաշնադրութեամբ՝
երկու հակառակորդ կողմերը համաձայնեցան հետեւեալ
կերպով:

Եպիսկոպոսաց և Աբբաներու ընտրութիւնը պիտի
կատարուէր կղերականաց ձեռքով, առանց կայսեր մի-
ջամտութեան, բայց անոր ներկայութեանը: Քահանայա-
պետը իրեն կը վերապահէր Պապական ու Մատանի սա-

լու իշխանութիւնը, իսկ կայսրը պիտի տար անոր՝ աշ-
խարհական իշխանութեան գաւազան:

6. Այս դէպքէն 30 տարի յետոյ (1162), Յրեկերիկ
Պարպարուս (Շիկամօրուս) կայսրը, զօրաւոր բանակով
մը Իտալիա արշաւելով՝ Միլանը կործանեց: Ասոր վրայ
Լոմպարտական քաղաքները դաշնակցեցան և Պապին
օգնութեամբը կայսեր յաղթեցին: Բնական է որ այսպէս
վարուէր Հռոմայ Քահանայապետը և չհանդուրժէր որ իր
ամենէն սխերիմ մէկ տէրութիւնը գերակշիռ ազդեցու-
թիւն մ'ունենար Իտալական ցամաքին մէջ: Այս կռիւ-
ներու միջոցին՝ Պապին կուսակիցները Կեղբեան իսկ
կայսեր կուսակիցները Կիպեղեան կը կոչուէին:

Բայց վէճը ասով չվերջացաւ: Կայսեր յաջորդներէն
Յրեկերիկ Բ. պատերազմը վերսկսելով՝ Լոմպարտացիներ-
ըր զարկաւ: Պապը քանիցս բանադրեց Յրեկերիկը և
անոր մահէն յետոյ՝ Նախորդի թագաւորութիւնը Ան-
ժուգի Կարոլըսին նուիրեց:

7. Գերմաններէն յետոյ՝ Յրանսայի թագաւորնե-
րուն եկած էր Պապերուն հետ պայքարելու կարգը: Ի-
րօք ալ, կէս դար յետոյ (1300ին) Ունիփակ Ը. Պապը,
Յրանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ թագաւորին զրկած մէկ
հրովարտակով կ'արգիլէր անոր՝ Յրանսայի վանքերէն
ու եպիսկոպոսներէն տուրք հաւաքել: Փիլիպպոս, իբրեւ
բացարձակ տէրը իր երկրին, և մանաւանդ՝ այդ միջոցին
գրամի անհրաժեշտ պէտք ունենալուն, արհամարեց Պա-
պին այս հրամանը և անոր զրկած հրովարտակն ալ նա-
խատանօք այրեց: Ունիփակ սպառնաց բանադրել թագա-
ւորը, երբ Յրանսայի յանդուգն ասպետ մը, քաղա-
խնդիրներու բանակ մը կազմելով մտաւ Իտալիա և ձեր-
բակալեց Պապը՝ նոյն իսկ Հռոմի չրջականերուն մէջ:
Ասոր վրայ, Յրանսայի կարտինալները նոր Պապ մը
ընտրեցին Կղեմէս Ե. անունով որ, իր աթոռը Հռոմէն

փոխադրեց Ֆրանսայի Ալիենսօն քաղաքը և իր յաջորդներն ալ հոն նստան շարունակ 70 տարի և էին հլու կամակատարներ՝ Ֆրանսայի թագաւորներուն։

8. Այս Պապերէն մին. Գրիգոր Թ. 1376ին, իր աթոռը Ալիենսօնէն Հռոմ փոխադրեց։ Այն ատեն Ֆրանսայիք ալ իրենց համար նոր Պապ մը ընտրեցին, պայմանաւ որ Ալիենսօնէն չբաժնուի։ Այսպէս, Կաթոլիկ Եւրոպան ունեցաւ երկու Պապ։ Ֆրանսա, Սպանիա և Սկոթլանդ կը հնազանդէին Ալիենսօնի Պապին, իսկ մնացեալ երկիրները՝ Հռոմայ Քահանայապետը կ'ընդունէին իրեն գլուխ եկեղեցւոյ։ Վերջապէս, եկեղեցական այս անիշխանութեան վերջ մը տալու նպատակաւ, այլ և այլ երկիրներէ երեւելի եպիսկոպոսներ 1414ին՝ Կոնստան քաղաքը ժողով մը գումարելով՝ երկու Պապերն ալ պաշտօնանկ հռչակեցին և ընտրեցին միակ Պապ մը որ, ըստ առաջնոյն Հռոմ պիտի նստէր։

Ժողովականք երկարօրէն խորհրդակցեցան նաև այն ամէն միջոցներուն վրայ՝ որոնցմով կարելի պիտի ըլլար բարեկարգել եկեղեցին և վերջ տալ այն արմատացած զեղծումներուն՝ որոնց հետեւանօք Պապական իշխանութիւնը իր նախկին ազդեցութիւնը կորուսած և ժողովուրդը՝ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն գայթակղալից ընթացքին պատճառաւ՝ իւր կրօնքին մէջ թուլցած ու եկեղեցիէն ուժացած էր։

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Գերմանիա կայսերական ինչ երեւելի գերդաստաններ ունեցաւ — 2. Ո՞վ էր Գրիգոր Է. և ինչ նպատակ ունէր. — 3. Ի՞նչպէս սկստն Պապերու և Կայսերու մէջ կռիւները. — 4. Հենրիխ Գ. ինչո՞ւ ընդդիմացաւ Պապին պահանջներուն և ինչպէս պատժուեցաւ. — 5. Ո՞վ էր Ուրբանոս Բ. և ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ. — 6. Կուէլֆեան և Կիպէլեան պատերազմները որո՞նք են. — 7. Պապական աժոռը երբ և ինչ պատճառներով Ալիենսօն փոխադրուեցաւ. — 8. Նո՞ր տեղի ունեցաւ Կոստանի եկեղեցական ժողովը։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԺԱՆ ՀՈՒՍ (Jean-Huss)

(1373—1415)

1. Այս միջոցին Կապրէր անուանի եկեղեցական մը, Յովհաննէս - Հուս, որ Պոնտիոյ մայրաքաղաքին, Փրակայի համալսարանին մէջ՝ աստուածաբանութեան և օրէնագիտութեան վարդապետ էր։ Ժան-Հուս թէ՛ արքունիքին և թէ՛ ժողովրդեան ամէն դատակարգերուն մէջ մեծ յարգ և համակրութիւն կը վայելէր իր անսգիւտ բարուց և խորին հմտութեանը պատճառաւ։ Հուս, Անգլիայի երեւելի աստուածաբան Յովհաննէս Ուիքլէֆի կրօնական շատ մը կարծիքները ընդգրկած և անոր պէս համոզուած էր եկեղեցին բարեկարգելու գաղափարին։

Ներք պարագաները նպատաւոր տեսաւ իր ծրագրին, Հուս, անվիհեր կերպով յառաջ նետուեցաւ և սկսաւ բուռն կերպով բողոքել պապական գերիշխանութեան, գաղանի խոտաւորման, բանադրանաց և Ս. Գրոց ոգիին հակառակ՝ եկեղեցւոյ մէջ մուտ գտած զեղծումներուն դէմ։

2. Ժան-Հուս հրախրուեցաւ Կոնստանտի ժողովին, որպէս զի իր մոլար վարդապետութիւնները յետ կոչէ։ Սակայն Հուս բոլորովին հակառակն ըրաւ, այսինքն՝ իր ըսածները Ս. Գրոց բաղմաթիւ վկայութիւններով անգամ մըն ալ հաստատեց։ Իր այս հաստատամրութիւնը տեղի տուաւ մոլեռանդ կուսակցութեան բուռն գայրոթին, այնպէս որ նախ, Պապը զինքը բաժնադրեց և քիչ յետոյ կրօնամոլ ատենախմբ մը կողմէն դա-

տապարտուելով՝ իբրեւ հերետիկոս, ողջ ողջ այրուեցաւ։

Այս անագորոյն վճիռը գործադրուեցաւ, հակառակ Սիկիւմնոս կայսեր կանխաւ տուած ապահովութեան։ Յաջորդ տարին ալ մի և նոյն տիւր վախճանն ունեցաւ Հուսի գործակից աշակերտներէն մին՝ Հերանիմոս-Սաւոնարոլա։ Այսպէս, Ժան-Ուիլքէֆ, Ժան-Հուս և Հերանիմոս՝ եղած են ռանվիրաները կրօնական այն Մեծ Բարեկարգութեան որ Ժ.Գ. դարուն սիրտի կատարուէր Մարտինոս Լուտերի ձեռքով։

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1. Ո՞վ էր Ժան-Հուս և ինչ էր իր նպատակը. — 2. Կոնստանտինեպոլիս մէջ ինչպէս պաշտպանեց իր սկզբունքները և ինչ վախճան ունեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԽՍՉՍ.ԿՐՈՒԹԻՒՆՔ (Croisades)

(1096—1270)

1. Այս անունով ճանչցուած են կրօնական այն երկարատե պատերազմները՝ որոնք Միջին Դարու մէջ աւելի ունեցան Արեւմուտքի Քրիստոնէից և Արեւելքի Մաւրակիւնոսաց միջև։

Կոստանդինոս Մեծին օրէն ի վեր, Երուսաղէմի մէջ՝ Քրիստոսի գերեզմանին վրայ եկեղեցի մը շինուած էր՝ ուր աշխարհի ամէն երկիրներէ ջերմեռանդ Քրիստոնեաներ ուխտի կ'երթային՝ սիրայօժար յանձն առնելու

լով բնական ամէն տեսակ նեղութիւն, զրկանք և տառապանք։ Որչափ ատեն որ Երուսաղէմ վեհանձն Արարնեալ տիրապետութեան ներքեւ էր, Քրիստոնեայ ուխտաւորք ազատօրէն կը վայելէին իրենց կրօնական այս միւրթարութիւնը։ Բայց երբ Ժ.Ա. Դարուն՝ Սարակիւնոսք տիրեցին Ս. Տեղեաց, ուխտաւորներու վիճակը դաւնացաւ և Սրբավայրերն ենթարկուեցան աշխարհի վիճակի մը որ ամէն Քրիստոնէի սրտին ջաւ կը պատճառէր(*)։

2. Պէտրոս անուն Ֆրանսացի ճգնաւոր մը, Երուսաղէմէ Եւրոպա վերադարձին, Ուրբանոս Բ. Պապին ներկայանալով՝ իր աչքով տեսած խեղճութիւնները չափազանց եռանդով մը նկարագրեց։ Պապին հրամանաւ, Պետրոս, Եւրոպայի գլխաւոր քաղաքները շրջելով՝ խանդավառ պերճախօսութեամբ մը պարզեց Ս. Տեղեաց և Քրիստոնեայ ուխտաւորներու անարգ կացութիւնը և ասով՝ ժողովուրդին կրօնական եռանդը հրահրեց։

Այն ատեն Պապը, Ֆրանսացի Քլեռմոն քաղաքին մէջ ժողով մը գումարեց՝ ուր ներկայ էին ալ և ալ երկիրներէ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, Աւատական իշխաններ, Ասպետներ և խուռներամ ժողովուրդ, որոնց առջև ինքն ալ նկարագրեց Ս. Տեղեաց և անոնց երկրպագուներուն անմախաձեղի վիճակը և յորդորեց որ, Եւրոպայիք, իրենց ներքին պատերազմներուն վերջ տալով՝ Խաչի զինուոր գրուին։ Ժողովականք և ներկայ ժողովուրդը խանդավառութեամբ ընդունեցին Պապին այս հրաւերը՝ միաբերան գոչելով «Այս է Աստուծոյ կամքը,

(*) Մեր Օոմ. բարեխնամ և թուամիտ կառավարութիւնը, երկար դարերէ ի վեր, Հոյստակ ու Եւրոպացի բոլոր Քրիստոնէից անխտիր՝ կրօնական ազատութիւն եւ դիւրութիւն ընծայած է, ինչպէս կրօնական ամէն խեղիւնեւ, նոյնպէս՝ Ս. Երուսաղէմ ուխտազնացութեան մասին եւ Ս. Տեղեաց մէջ Քրիստոնեայ ազգերու օւփական իրաւունքները պաշտպանած է վեհանձնորէն։

Այս է Աստուծոյ կամբը»։ Եւ ով որ այս նպատակաւ ղինուոր դրուէր, իր կուրծքին վրայ կը գետեղէր կարմիր կառէ խաչ մը՝ որու համար կոչուեցան Խաչակիր և պատրաստուելով անմիջապէս մեկնեցան դէպ ի Արեւելք։

3. Ա. Խաչակրութիւն (1096-1099). — Նոյն տարւոյ դարձնին, 500,000ի չափ և մեծ մասամբ Ֆրանսացի Խաչակիրներ, Պեսրոս ճգնաւորին առաջնորդութեամբ ճամբայ ելան, իրենց հետ ունենալով՝ աւելի կրօնական եռանդ և նահատակութեան պատրաստակամութիւն, քան թէ՛ երկարատե ու վտանգաւոր արշաւանքի մը համար անհրաժեշտ եղած կարեւոր պաշար և ղինուորական կարգ ու կազմակերպութիւն։ Եւ իրօք, բայց ի 100,000 Ֆրանսացի և Իտալացի Ասպետներու կանոնաւոր բանակէն, մնացեալները կը բաղկանային խառնիճաղանձ ամբոխէ մը, բազմաթիւ խեղճուկ գիւղացիներ՝ իրենց երկրագործական կոշտ գործիքներով ղինուած, նոյնպէս կիներ, կրօնաւորներ և մինչև իսկ տղայք՝ որոնց մեծ մասը Հունգարիոյ մէջ ջարդուեցան։

Իսկ Ասպետաց բանակը հասաւ Կ. Պոլսի՝ որու Կայսրը Ալէքսիս, թէեւ ժամանակաւ Արևմտ. Քրիստոնէից օգնութիւնը ինդրած էր Մանսիտականաց դէմ, բայց իր մայրաքաղաքին մէջ այս արիական ստուար բանակին ներկայութիւնը վտանգաւոր նկատելով՝ խոհեմութիւն սեպեց անոր Փոքր Ասիա անցքը փութացնել։ Խաչակիրք Փոքր Ասիոյ մէջ նախ գրաւեցին Նիկիան (1097) և Տօրիլիի մօտ Սելճուղներուն յաղթելով, յառաջացան դէպ ի Սուրիա։ Սակայն անձանօթ երկիրներու հաղար ու մէկ դժուարութիւնները, սովը և կլիմային խառնութիւնը՝ միանալով մահաբեր հիւսնադութեանց, իրենց թիւը կէս առ կէս ջնջեր էին։ Խաչակիրք՝ Թաւրուս ու Եղեսիա քաղաքները նռնածելով՝ Անտիոքի ալ ութն ամիս պաշարուած մը յետոյ սուին և ճամբայ ելան դէպ ի Ե-

րուսաղէմ։ Երբ տեսան հեռուէն Ս. Քաղաքին աշտարակները, միաբերան և ուրախութեան խանդավառ աղաղակներով սկսան գոչել «Երուսաղէմ, Երուսաղէմ»։ Վերջապէս, վեց ամիս տեւող պաշարումէ և կատաղի յորձակումներէ յետոյ, Խաչակիրք մտան Երուսաղէմ, ցնծութեան անսկարագրելի ցոյցերով և իրենց արցունքներովը թրջեցին Քրիստոսի Գերեզմանը և ա՛յն սրբավայրերը՝ ուր Աշխարհի Փրկիչը ապրած էր։ Խաչակիրք Երուսաղէմի մէջ հաստատեցին Քրիստոնեայ թագաւորութիւն մը որու վեհապետ եղաւ, այս արշաւանքին հոգին եզող Կոսրոփուա-Տը-Պուլեօն անուն Ֆրանսացի աղանակաւ և քաջարի իշխանը. «Պաշտպան Քրիստոսի Գերեզմանին» տաղոտով։

4. Բ. Խաչակրութիւն (1147-1149). — Այս առաջին յաջողութիւնէն կէս դար յետոյ, Ասորւոց Նուրէսին Սուլթանը Եղեսիայի տիրելով՝ բնակիչները ջարդեց և Պաղեստինի մէջ Խաչակրաց հիմնած Աւատական տէրութիւնը մաս առ մաս գրաւելով՝ բոլորովին բնաջինջ ընել կ'սպառնար։

Երբ այս լուրը Եւրոպա հասաւ, Ս. Պետրոսը, որ Միջին Դարու ամենէն պերճախօս բեմբասացն էր, նոր խաչակրութիւն մը քարոզեց որու գլուխ կանգնեցան Ֆրանսացի Լուի Է. թագաւորը և Գերմանիոյ Քոնրադ Գ. Կայսրը։ Նախ ճամբայ ելաւ Գերմանիոյ կայսրը՝ որու բանակը Փոքր Ասիոյ մէջ Յունաց դաւաճանութեան պատճառաւ բնաջինջ եղաւ։ Ասոր վրայ, իր սակաւաթիւ զօրքով գնաց միանալ իր զաչնակցին՝ որու հետ Դաւաւղոս քաղաքը պաշարմամբ առնելու անյաջող փորձէ մը յետոյ, իրարու հետ գժտելով ձեռնունայն վերադարձան Եւրոպա։

5. Գ. Խաչակրութիւն (1189-1191). — Արեւելքի Խաչակրութեանց այս երկարատե չըջանին մէջ, Մանսէ-

տականաց կողմանէ ամէնէն աւելի նշանաւոր հանգիստացած է Սուլթան Մաշահէսին, իբրեւ ազնուական, մեծանձն և արի զօրապետ: Սալահէտտին Եգիպտոսն ու Ասորիքը նուաճելով՝ իր տէրութիւնը մինչև Եփրատ տարածեց ու Երուսաղէմն ալ առաւ:

Այս պարագաները գրգիռ եղան նոր Խաչակրութեան մը՝ զոր կազմեցին Եւրոպացի երեք մեծ Վեհապետները՝ Փիլիպպոս-Օգոստոս՝ Ֆրանսացի թագաւորը, Բիլհարտս Առիւծասիրտ՝ Անգլիոյ թագաւորը և Գերմանիոյ կայսրը՝ Փրեկերիկ Պարպարոսա (Շիկամօրուս):

Առաջին անգամ, Գերմանական հզօր բանակը, որ 150,000 հօգիւէ կը բաղկանար, Կ. Պոլսէն անցաւ Փոքր Ասիա, տիրեց Իկոնիոյ և յաղթանակաւ յառաջացաւ Կիլիկիա: Սակայն Փրեկերիկ, Կիլիկիոյ գետէն անցնելու ատեն խեղդուելով՝ բանակը ցիրուցան եղաւ: Իսկ Ֆրանսացի և Անգլիոյ թագաւորները ծովու ճամբով հասան Պաղեստին և Պաղեստին (Ա.քեա) քաղաքը պաշարմամբ առին, առանց կարենալ Երուսաղէմն աղանդելու: Քիչ յետոյ այս երկու Վեհապետները զժտելով՝ ապարդիւն վերադարձան Եւրոպա:

6. Դ. Խաչակրութիւն (1204) Տասը տարի յետոյ՝ նոր խաչակրութեան մը նախաձեռնարկ եղաւ Ֆրաի Էրէցը՝ որու յորդորանօք, Ֆրանսացի երեւելի իշխաններ, Աւստրական պարոններ, իրենց վասալներով՝ Խաչի գինուոր գրուեցան: Խաչակիրք՝ Վենետիկեցոց նաւերով հասան Կ. Պոլիս, բայց երբ տեսան քաղաքին զմայլելի դիրքն ու բնական չքնաղ անասարանները, իրենց սուրբ նպատակը շուտով մոռցան և Կ. Պոլսոյ տիրելով՝ անոր անբաւ հարստութիւնները կողոպտեցին և Վենետիկեցոց հետ մէջերին բաժնեցին:

Լատինական այս նորահաստատ տէրութեան կայսր եղաւ Պոստէն կամ Պաշիկն՝ Ֆլանտրայի կոմսը, իսկ

Վենետիկցիք առին Դաւնասիան, Մօրայի մէկ մասը և Արչիպիզագոսի կղզիներէն շատերը:

Լատինական այս կայսրութիւնը տևեց, 57 տարի (1204-1261) և արտաքին յարստե յարձակումներէ վերջին աստիճան տկարացաւ: Միեւնոյն ժամանակ, կայսրութեան մէջ Յունական անկախ իշխանութիւններ կային Նիկիոյ, Տրապիզոնի, Կորնթոսի, Թեսալոնիկի և Աթենքի մէջ: Բայց 1261ին. Նիկիոյ կայսրը՝ Միխայէլ Պաղատոս, ձէնովացուց օգնութեամբ Կ. Պոլսին առաւ և վերստին հաստատեց Յունական նախկին կայսրութիւնը:

Ե. Խաչակրութիւնը տեղի ունեցաւ 1217ին, առաջնորդութեամբ Հունգարիոյ թագաւոր Անդրէաս Բ. ի և Ժան-ք-Պոլիէն Ֆրանսացի իշխանին: Այս վերջինը դէպ ի Եգիպտոս ապարդիւն արշաւանքէ մը յետոյ՝ վերադարձաւ Եւրոպա:

7. Զ. Խաչակրութիւնը կազմեց Գերմանիոյ Փրեկերիկոս Բ. կայսրը որ Սուլթան Քեալիի հետ մասնաւոր դաշինքով մը՝ Բեքթէկէ և Նազարէք քաղաքներուն հետ՝ Երուսաղէմն ալ առաւ: Բայց ինք հազիւ Եւրոպա դարձած էր, երբ Եգիպտոսի Սուլթանները նուաճեցին Երուսաղէմը, որ այդ թուականէն ի վեր՝ Մահմետական իշխանութիւններու տիրապետութեան ներքեւ կը գրանուի (1229-1270):

Է. և Ը. Խաչակրութիւններն ալ առաջիններէն աւելի բաղդաւոր չեղան: Ֆրանսացի բարեպաշտ ու առաքինի թագաւորը, Լուդովիկոս Թ. իր կրած ծանր մէկ հիւանդութեան միջոցին ըրած ուխտին համաձայն, նոր խաչակրութեան մը ձեռնարկեց: Լուի, նախ ուղեց Եգիպտոսը նուաճել և Տալիքոն առնելով՝ երկրին ներսերը յառաջացաւ: Սակայն Մանսուրաի մէջ յաղթուեց զերի ինկաւ և հարկադրուեցաւ Տալիքի թու մեծաքանակ փրկանք վճարելով՝ վերադառնալ Եւրոպա:

Այս ձախողութենէն 16 տարի յետոյ, Լուի Նոր արշա-
ւանք մ'ալ ըրաւ ի Թուլուզ՝ ուր իր զօրաց մեծ մասին
հեռ, ինքն ալ զոհ զնաց ահաւոր ժանտախտին:

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

1. ԺԱ. Դարուն որոնց ձեռքն էր Երուսաղէմ և ինչ վիճակի մէջ կը
գտնուէր. — 2. Ո՞վ էր Պետրոս ճշնաւոր և ինչ դեր կատարեց Երուսա-
ղի մէջ. — 3. Ա. Խաչակրութեան որոնք մասնակցեցան և ինչ արդիւնք
ձեռք ձեցին. — 4. Նկարագրէ Բ. Խաչակրութիւնը. — 5. Եւրոպայի որ
վեհապետները մասնակցեցան Գ. Խաչակրութեան. — 6. Գ. Խաչակրու-
թիւնը երբ և որոնց ձեռքով տեղի ունեցաւ. — 7. Վերջին Խաչակրու-
թեանց արդիւնքն ինչ եղաւ. — Խօսէ Ս. Լուդովիկոսի վրայ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԵԱՆՅ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

1. Թէպէտ երկու հարիւր տարիի չափ տեւող Խա-
չակրութեանց պատճառաւ միլիոնաւոր կեանքեր զոհ-
ուեցան և դարձեալ չկրցան իրենց նպատակին հասնիլ,
սակայն անուղղակի կերպով, Խաչակրութիւնները ու-
նեցան մարդկային բնկերութեան համար՝ Բարոյական,
Տնտեսական և Քաղաքական տեսակէտներով անհուն
օգտակարութիւններ:

Եւրոպացի Քրիստոնեայ ազգերը՝ նոյն իսկ իրենց
երկրին մէջ՝ տարբեր դաւառի մը համազգի բնակիչնե-
րուն կա՛մ անմանօթ էին և կամ զանոնք իրրեւ օտարա-
կաններ կ'արհամարհէին: Շատերն ալ՝ իրենց դաւառին
կամ երկրին սահմանը՝ իրրեւ աշխարհի վերջին սահմա-

նազիծը կը նկատէին: Ահա ա՛յս աստիճան տգէտ էր
ժողովուրդը՝ սահմանափակ կեանքի և արտաքին յարա-
բերութեանց չգոյութեանը պատճառաւ: Խաչակրու-
թիւնները առիթ եղան Եւրոպացի Քրիստոնեայ ժողո-
վրդոց մէջ ազդայնութեան զաղափարը կազմել տալու
և Քրիստոնեայ աշխարհը միեւնոյն նպատակաւ՝ կրօնական
եղբայրակցութեամբ միացնելու: Խաչակիր Եւրոպացիք՝
Արեւելքի մէջ տեսան բնական այլազան և մեծահարուստ
տեսարաններ, իրենց անձանօթ թանկագին բոյսեր,
պտուղներ, դեղեր, տարբեր դէմքեր ու ժողովուրդներ,
և հետեւապէս տարբեր բարք և սովորոյթ, ապրելու և
վայելքի նորանոր եղանակներ, ճոխ տարազ և բնակա-
րաններ, արհեստական ու ճարտարական հազուադիւս
արտադրութիւններ, որոնցմով մեծապէս հետաքրքրուե-
ցան և անոնց չնորհիւ՝ բնդարձակեցաւ իրենց իմացական
հորիզոնը և դրդիւ եղան զարգանալու փափաքին:

2. Խաչակրութեանց մէջ բնաջինջ եղան Աւատա-
կան հզօր իշխաններ, կոմսեր և դուքսեր՝ որոնց բն-
դարձակ հողերուն տէր եղաւ պարզ ժողովուրդը աժան
գինեւրով: Միւս կողմանէ՝ Եւրոպայի վեհապետները օ-
գուտ քաղելով Աւատականութեան այս անկումէն,
սկսան ազատ շուռն առնել և իրենց միապետական իշ-
խանութիւնը զօրացուցին՝ երկրային աւելի բնդարձակ
սահմանի մը մէջ:

3. Արեւելքի և Արեւմուտքի ժողովրդոց զիրար
ճանչնալէն և իրենց մէջ հաստատուած նախնական յա-
րաբերութիւնէն՝ բնական էր որ յառաջ գար բնդարձակ
վաճառականութիւն մը՝ որու առաջին և գլխաւոր միջ-
նորդները եղան Ճեռնովա, Վենետիկ, Բիզա, Ֆիորենցա և
Ամալֆի: Իսկ Հիւս. Գերմանիոյ մէջ՝ Հանսեական քա-
ղաքները:

Խաչակիրք՝ Արեւելքայիներէն սուսն նոր արհեստ-

ներ, ձեռագործներ ու գիտութիւններ՝ զորս հեազհետէ կատարեալագործեցին: Նշանաւոր էին Ճէնովա և Պօլոնիա՝ իրենց մետաքսեայ նրբահիւս կերպաններով, Միլան՝ իր զէնքի գործարաններով, իսկ Հիւս. Գերմանական քաղաքները՝ իրենց ասուեղինաց և կտաւեղէն ընտիր գործուածքներով:

Խաչակիրք Արեւելքէն բերելով՝ Հար. Եւրոպայի մէջ մշակեցին թիթենի, ձիթենի, սալորենի, արմաւենի, շաքարեղէգ և ուրիշ կարեւոր բոյսեր: Մէկ խօսքով, Եւրոպացիք կրօնի տեսակէտով իրենց յանձն առած զոհողութիւններուն փոխարէն՝ լիովին վարձատրուեցան նիւթապէս և բարոյապէս:

4. Դարձեալ, Խաչակրութեանց շրջանին մէջ է որ կազմուեցան կէս կրօնական և կէս մքն ալ զինուորական հետեւեալ կարգերը, որք են. Ս. Օհաննոս Կարգի Ասպետներ, Շղթայակիր, Տաճարական և Տեսոնեան: Այս վերջինները կռապաշտ երկիրներու մէջ Քրիստոնէութիւն ալ քարոզեցին. ինչպէս՝ Պրուշ կամ Բրուսիացի ժողովուրդին:

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

1. Խաչակրութիւններէն առաջ ինչ էր ընդհանրապէս Եւրոպացի ժողովրդոց իմացական և տնտեսական վիճակը. — 2. Աւատական իշխաններուն բնաշինչ ըլլալովը ինչ դիրք ստացան վեհապետք. — 3. Առեւտրական ինչ յարօքերութիւններ և ինչ կեդրոններ հաստատուեցան Եւրոպայի մէջ. — 4. Կրօնական ինչ կարգեր կազմուեցան և ինչ էր իրենց պաշտօնը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

1. Իրաւ է որ Միջին Դար և Միջնադարեան բացատրութիւնները՝ կերպով մը՝ իմացական գերութեան, տգիտութեան և կրօնական մոլեռանդութեան հոմանիշ կը նկատուին, սակայն, Պատմութեան այս շրջանն ալ ունեցած է իրեն յատուկ քաղաքակրթութիւն մը որ բոլորովին զուրկ չէ կարեւորութենէ և բարեբար ազդեցութիւն մը ունեցած է յաջորդ դարերու վրայ:

Եւրոպայի մէջ յառաջդիմական այս շարժումն սկսաւ ԺԱ. Դարուն վերջերը, երբ քաղաքային ժողովուրդները իրենց իմացական զարգացման և նիւթական բարօրութեանը շնորհիւ՝ թօթափեցին Աւատապետաց լուծը և իրենց քաղաքացիական իրաւունքները վերստացան:

Այս պարագան՝ պատմութեան մէջ կոչուած է Հասարակուղներու Ազատագրութիւն՝ որ թէպէտ մեծամեծ դժուարութիւններով, բայց վերջապէս իրականացաւ:

2. Նախ Հար. Ֆրանսա, և ապա՝ Իտալական ազատ քաղաքները Լօմպարտական նիզակալցութիւնը կազմելով՝ կրցան իրենց անկախութիւնը պահպանել թէ՛ Գերման կայսրերու և թէ՛ Պապական Աթոռին դէմ: Միւսումնաւոր ընթացքին հետեւեցան Հիւս. Գերմանիոյ ազատ քաղաքները, որոնք կազմեցին Հանսական դաշնակցութիւնը, որ Միջին Դարու վերջերը 80 է աւելի քաղաք կը պարունակէր իր մէջ, գլխաւորներն ըլլալով՝ Համպուրկ, Լիւպեկ, Ալթօնա, Պոեմա և Քօլոնիա:

Այս դաշնակցութիւնն ունէր առեւտրական զօրաւոր տորմիդ և իր ընդարձակ վաճառականութեան ասպարէզ՝ հարուստ շահաստաններ:

3. Ասոնց մէջ ամէնէն առաջ ծագիկեցան Խտաղա-
կան Հասարակապետութիւնները՝ Ճեկնովա, Վենեսիկ,
Բիզա, Ֆիօրէնցա և Անալիթի՝ որոնք Ասիոյ ու Ափրիկէի
հարուստ բերքերը, ինչպէս՝ մետաքս, խնկեղէն, համե-
մունք, դեղօրայք, հազուադիւտ պտուղներ, ոսկիի փո-
շի, փղոսկր, ջալլամի փետուր, թանկագին քարեր,
գունասու բոյսեր, շաքարեղէգ, Դամասկեան կերպաս-
ներ, Մուսլին, ոսկեթել հիւստածք են, եզրագոտի
ձամբով Եւրոպա փոխադրելով՝ անբաւ հարստութեան
տիրացան:

Վենետիկի Հասարակապետութեան ձեռքն էին՝ Տալ-
մացիա, Կրեսե, Արշիպեղագոսի կարեւոր կղզիները,
նոյնպէս Կիպրոս, և Մորայի մէջ քանի մը քաղաքներ:

Վենետիկեաց տեղական արհեստներն էին, ընտիր
հայելի, կաշի, աճառ, պատրաստ դեղեր, չուան, դեր-
ձան, ընտիր բրդեղէններ, ապակի, գէնք են, որոնք
մեծ յարգ ունէին բոլոր Եւրոպայի մէջ: Սակայն այս եր-
կու մեծ Հասարակապետութիւնները, Վենետիկ ու Ճե-
նովա, իրարու դէմ ունեցած նախանձին և հակառակու-
թեան հետեւանօք՝ իրարու կործանման պատճառ եղան:

4. Իսկ Ֆիօրէնցայի Հասարակապետութիւնը նշա՛-
նաւոր էր մանաւանդ, իբրեւ փայլուն կեդրոն Գրական-
ութեան, արուեստից և Դիւտութեանց, չնորհիւ Մէսից-
եան անուանի դերգաստանին որ սիրող ու քաջալերող
եղաւ արուեստից և Գրականութեան: Այս տեսակէտով,
Մէսիցեաններուն մէջ նշանաւոր հանգիստցան՝ Գոզմոս
Մէսիցի և իր թոռը՝ Լորէնցօ, Ադեֆաանոր Մէսիցի և Ժ.Գ.
Դարուն ալ՝ Լեռն Ժ. Երեւելի Պապը՝ որու օրով տեղի
ունեցաւ Վերածնութիւնը:

5. Նիւթական կեանքի բարեկեցութիւնը և ուսման
նորարժարձ ճաշակը՝ բնական է որ յառաջ պիտի բերէր
դատաւարակութեան աւելի նոր ու կատարեալ ձև մը:

Վանքերէ և Արքայաբաններէ ի դառ՝ գիւղերու և քա-
ղաքներու մէջ ալ հիմնուեցան նախնական նորանոր դըպ-
րոցներ: Նոյնպէս՝ ուսանողներու և ուսուցիչներու միջև
հաստատուեցան տեսակ մը միաբանութիւններ — Համա-
լսարան — նպատակ ունենալով՝ ուսման և Գրականու-
թեան բարձրագոյն ճիւղերու մշակութիւնը՝ ինչպէս աստ-
ուածաբանութիւն, իրաւաբանութիւն և փիլիսոփայու-
թիւն: Միջինդարու մէջ համալսարան էին Բարիզի, Մօն-
թիլիի և Օրդանի համալսարանները՝ Յրանսայի մէջ, Օֆ-
ֆորտի և Բեմպրիւնի համալսարանները՝ Անգլիոյ մէջ, Սա-
լանսիայի և Քօլմպրայի համալսարանները՝ Սպանիոյ մէջ,
Բասովայիլը՝ Իտալիոյ և Բրակայիլը՝ Գերմանիոյ մէջ:

Գրական այս վերազարթնումին մէջ՝ Լատինական
լեզուն տեղի տուաւ ժողովրդական աւելի պարզ և
դիւրահասկնալի լեզուներու, կամ աւելի չիտակը՝ նոր
լեզուներու կազմութեան՝ որոնք իրենց անդրանիկ հրա-
շակերտներն արտադրեցին:

Միջին դարու չրջանին, Եւրոպայի մէջ չորս գլխա-
ւոր լեզու կար, Ա. Հեղիներէն որ անկեալ վիճակ մ'ունէր
Բ. Ռումանական լեզուն՝ ուսկից յառաջ եկան արդի Յրան-
սերէնը, Իսպերէնը, Սպանեօլերէնը և Փորթուգալերէնը:
Գ. Տեւոնեան կամ Թուսկան՝ որ ծնունդ տուաւ
Գերմաներէն, Անգլիերէն և Սքանսիական լեզուներու:
Դ. Սլաւական՝ որմէ կազմուեցան Ռուսերէն, Լեհերէն,
Պոնեմերէն, Պոլիարերէն, Խրուսքերէն ևն. լեզուները:
Փռուսասար Ժ.Դ. դարու աւատական կեանքէն առ-
նուած գեղեցիկ քօնիթներ գրած է շատ սահուն և հե-
տաքրքրական ոճով:

Ամէնէն առաջ գրական ձև մ'առին Ռուման լեզուի
դաւառարարաւորները, մասնաւորապէս Հար. Յրանսայի
մէջ՝ որոնցմով կ'երգէին դիւցազներգակ ժողովրդական
բանաստեղծներ — Թռուվէտներ — նախնի և Միջին դա-

րերու դիւցազանց արիական գործերը: Ամէնէն հին ու գեղեցիկ Յրանսերէնը գրած է Վիլհարտուեն, նիւթ ունենալով՝ Խաչակիրներուն Կ. Պոլիսն առնելը՝ որու ինքն ալ մասնակցած էր: Յետոյ կուգայ ժուանվիլ, որ Լուի Թ. ի. կեանքը գրած է: Նոյնպէս Գերմանական լեզուին մէջ փայլեցան Վոլֆրան, Անգլիականին մէջ՝ Չոսըր, Սպանիականին մէջ՝ Պեռնաո — Քառփիօ, Սլաւականին մէջ Սուրբն Ասկրպեո և Իտալականին մէջ Տանդե՛ Ժ. Գ. դարուն:

Միեւնոյն ժամանակ, գեղարուեստները, քանդակագործութիւնը և մանաւանդ ճարտարապետութիւնը աւելի կատարեալ ու ճաշակաւոր ոճ մը ստացան: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Գոթական ճարտարապետութիւնը որով կառուցուած են Բարիզ ի, Քեկերպըրի-ի, Միլան-ի, Սքուզպուրի-ի, Քոլոնիոյ, Վորմս-ի հոյաշէն Մայր եկեղեցիները՝ հսկայ և գեղեցիկ աշտարակներով, նուրբ քանդակներով, զանգակատուններով և խոյակաւոր սրահներով զարդարուն:

Արեւմտեայ և սլաւոնականներ. — Ժ. Ա. դարուն, Հար Յրանսայի մէջ սկսած էր երեւան ելլել Ալպիկեան անուն նոր ազանդ մ'ալ որու հետեւողները Պապին գլխաւորութիւնն ու անոր աշխարհական իշխանութիւնը իսպառ կը մնրժէին՝ իբրեւ հակաքրիստոնէական սկզբունք: Ինկուիզիցիոն Գ. Պապը խաչակրութիւն մը քարոզեց այս Հերետիկոսներուն դէմ որոնք Սիւսոն Մօնֆօր անուն կատաղի և անգութ մարդուն ձեռքով սոսկալի հալածանք կրեցին, այնպէս որ, Յրանսայի Հարաւային գաւառները դարձան աւերակ և անոր ուշիմ և զարգացած բնակիչներն ալ հալածական վարեցան: Ահա այս առթիւ հաստատուեցաւ Հաւաստման Ինկուիզիցիոն (Inquisition) անուն այն դիւային ատեանը՝ որու գաղտնի գործակալներուն ձեռքով ներկայացուած կասկածելի անձինք, իբրեւ հերետի-

կոս՝ խարոյկի բոցերուն կը մատնուէին՝ «վասն ամենամեծ-փառացն Աստուծոյ և ի պատիւ քրիստոնէական կրօնի»։ Հաւատաքնութիւնը Յրանսայէն յետոյ հաստատուեցաւ Իտալիոյ և ապա Սպանիոյ մէջ՝ Յէրտինանտ Թագաւորին և Իզապելլայի օրով՝ որոնց ձեռքին մէջ քաղաքական զօրաւոր զէնք մը դարձաւ: Այս ահաւոր ատեանին կեդրոնն էր Անտալուզիա գաւառին Սեվիլ քաղաքը, և մեծ Հաւատաքնիչ կարգուած էր Տօմինիկեան կարգէ Թովմաս Թորրուէմասս կրօնաւորը: Մինչեւ Ժ. Ա. դար տեւեց դժոխային այս ատեանը որ մի միայն իր գոյութեան առաջին 14 տարիներուն մէջ՝ երկու սեռէ և ամէն կրօնէ 90,000 է աւելի մարդ՝ անլուր և զարհուրելի տանջանքներէ յետոյ՝ կրօնական հանդիսաւոր արարողութիւններով՝ Հաւատաքնութեան բոցերուն ճարակ տուաւ: Այս պատճառաւ, Սպանիացի հաղարաւոր բնտանիքներ՝ կրօնական արհաւիրքով և մարդկային աճիւններով լեցուած իրենց հայրենիքը թողլով՝ մեկնեցան ու գաղթեցին այլ և այլ երկիրներ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՅԵՐՈՓԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
ՄԵԾՆ ԿԱՐՈՒՄԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԶՈՐ ԳԱՐՈՒ ՍԿԻՋԲԸ

(Ամփոփում)

Ինչպէս տեսանք, 843-ին կնքուած Վերտոկ-ի. նշաւոր դաշնադրութեամբ, Մեծին Կարողոսի ընդարձակ կայսրութենէն երեք մեծ տէրութիւններ կազմուեցան — Գերմանիա, Ֆրանսա և Իսպիա: Ուրեմն խօսինք նախ երեքին, և յետոյ Եւրոպական միւս տէրութեանց վիճակին վրայ:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

Այս տէրութիւնը՝ Քարլովինեան ցեղէ վերջին թագաւոր՝ Լուի Դ. ի մահէն յետոյ (911), Ընտրական Կայսրութիւն մը եղաւ և այս առթիւ Գերմանիա ունեցաւ իրաւունք յաջորդող վեհապետական երեք հարստութիւններ, 1. Սաքսոնական, 2. Ֆրանկոնական, 3. Սուաբ-Հոհենշթրոֆենական:

Սաքսոնական ցեղին առաջին կայսրը եղաւ Ֆրանքոնիայի դուքսը ԲՈՆՐԱՏ Ա. որ իր իշխանութեան մեծ մասն անցնեց կատաղի Մաճառաց դէմ պատերազմելով:

Իր որդին ու յաջորդը ՈԹՈՆ Ա. (936—973) արժանացաւ Մեծ տիտղոսին ու եղաւ բուն հիմնադիրը Գերմանական կայսրութեան: Ոթոն նախ և առաջ երկիրը ներքնապէս խաղաղեցուց և կարեւոր բարեկարգութիւններ ի գործ դրաւ: Յետոյ, տէրութիւնն ազատեց անար-

կու Մաճառաց յարձակումներէն՝ անոնց դէմ տանելով Աւիպարի-ի փառաւոր յաղթանակը (995-ին) որու վրայ այս վերջինները քաջուեցան և հաստատուեցան Գերմանիոյ արեւելեան կողմը (Էօսթէյրախ կամ Աւստրիա), եղան Քրիստոնեայ և Ժ. դարուն ալ, իրենց Ստեփաննոս դուքսը Սեղբեսարոս Բ. Պապէն քաղաւոր տիտղոսն ստացաւ:

Ոթոն, պատերազմներ մղեց նաեւ կռապաշտ Պոհեմիացիներուն և մանաւանդ Լէհաց դէմ որոնց դուքսը Նիկոլայոս, 964-ին Քրիստոնէութիւն ընդունելով՝ Վիսթուլայի եզերքը հիմնեց Լեհաց կամ Բոլոնիոյ թագաւորութիւնը՝ 1125-ին: Այսպէս, Մեծին Ոթոնի օրով Եւրոպայի մէջ աւելցան երկու նոր տէրութիւններ՝ Հոլանդիոյ և Լեհաստանի թագաւորութիւնները:

Ոթոն ամուսնացաւ Ասքայսե թագուհիին հետ և Լոմպարտիոյ տիրելով՝ 962-ին, ՕՀԱՆ Բ. Պապէն պսակուեցաւ և առաւ «Կայսր Արեւմտ. Հռոմայ Պետութեան» տիտղոսը:

Սաքսոնական հարստութեան յաջորդեց Ֆրանկոնեան ցեղը (1024—1125) որու մէջ մասնաւորապէս նշանաւոր է, ինչպէս տեսանք. Հենրիկոս Դ. Հիլտըպրանտ Պապին դէմ իր մղած երկարատեւ պայքարներով՝ որոնց պատճառաւ վրայ տուաւ իր իշխանութիւնն ու կեանքը:

Ֆրանքոնեան ցեղէն յետոյ՝ կայսերական թագը ժառանգեցին՝ Սուալիոյ մեծ դուքսերը կամ Հոհենշթրոֆենական:

Այս ցեղին առաջին կայսրը եղաւ Լոթարիոս որու ժամանակ սկսան Կուրիֆեանց և Կիպիէեանց, այսինքն՝ Կայսերականաց և Պապին կուսակիցներուն այն երկաւրատեւ պատերազմները՝ որոնք Միջին Դարու մինչեւ վերջը շարունակուեցան: Իր յաջորդը ԲՈՆՐԱՏ Գ. մասնակցեցաւ Դ. Պապականութեան, առանց կարեւոր դեր մը կատարելու:

Քոնրատ Դ. - ի եղբորորդին էր Ֆրեդերիկ Ա. Պարպարոսա (1152 — 1190) որ Գերմանացի գոռոզ իշխանները զսպեց, քանիցս արչաւեց Հիւս. Իտալիա և Լոմպարտական դաշնակից քաղաքներուն ինքնօրէնութիւնն ստիպուեցաւ ընդունիլ: Ինչպէս տեսանք. Ֆրեդերիկոս մասնակցեցաւ Վեցերորդ Խաչակրութեան, բայց իր մահը գտաւ Կիլիկիոյ նենգաւոր հոսանքներուն մէջ:

Ֆրեդերիկոսի մահէն յետոյ կ'սկսի Գերմանական կայսրութեան անկումը և Անիշխանութեան շրջանը որ քառորդ դարու մը հափ կը տեւէ, (1250 — 1273), Այս պարագայէն օգուտ քաղելով, Տանքրաֆա, Լեհաստան և Հունգարիա՝ իրենց իշխանութիւնն ընդարձակեցին և շատ մը քաղաքներ ալ անկախ եղան:

Վերջապէս՝ կայսրընտիրները Գերմանական թագը նուիրեցին՝ Հապսպուրկի կամ Աւստրիոյ ցեղէն Ռոստոյֆ իշխանին որմէ կ'սկսի Աւստրիական Պետութեան մեծութիւնն ու զօրութիւնը:

Այս ցեղէն՝ Ալֆրէտ Ա. կայսրն էր որ, Հելուետիոյ կարիճ լեռնականներուն մինչեւ այն ատեն վայելած անկախութիւնը բնաջինջ ընել ուղելուն համար՝ ապստամբութեան տեղի տուաւ: Հելուետացիք, իրենց Գոլիթշ-ուն-Թեյլ անուանի դիւցազնին առաջնորդութեամբ՝ արիւրար դիմադրեցին այս բռնաւորին եւ տիրացան իրենց ազատութեան (1315 ին):

Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա

Յրանսայի մէջ Քաղովիկեան հարստութեան յաջորդեց Քալիքեան ցեղը՝ որու հիմնադիրն եղաւ Հիւլի-Քալիք, 987 ին:

Իր յաջորդները՝ Ռուպեո, Հեմրիկոս Ա. և Փիլիպպոս Ա. շատ անշուք իշխանութիւն մը վարեցին իրենց զօրաւոր

վասալներուն անսահման ազդեցութեան պատճառաւ: Լուի Զ. բաւական լուրջ ճիգեր ըրաւ երկիրը ներքնապէս բարեկարգելու և հասարակորդներուն դիրքը աւելի զօրացնելու համար: Իր որդին Լուի Է. մասնակցեցաւ Բ. Խաչակրութեան ուսկից վերադարձին՝ բաժնուեցաւ իր Էլիօնուրա կնոջմէն (1152) որ ամուսնացաւ Բիւնդարմից ցեղէն Անգլիոյ Հեմրիկոս Բ. թագաւորին հետ և այս առթիւ անոր իբր օժիտ տուաւ Հար. Յրանսայի ամէնէն հարուստ և ամէնէն ընդարձակ գաւառները: Ահա այս դէպքը եղաւ նախապատճառ՝ Անգլիոյ և Յրանսայի մէջ տեղի ունենալիք երկարատեւ պատերազմներուն՝ որոնք կոչուած են Հարիւրամեայ Պատերազմներ:

Քալիքեանց՝ ամէնէն զօրաւոր թագաւորն եղաւ Փիլիպպոս Օգոստոս և (1190—1223) որ բաց ի Գ. Խաչակրութեան մասնակցելէն, պատերազմեցաւ նաեւ Անգլիոյ Րիխարտոս Առիմասիւրս և Յովհաննէս Անեռլիի թագաւորներուն դէմ որոնց՝ Յրանսայի մէջ ունեցած Նորման-սիա, Անժու և Բուալոն գաւառները վերստին ձեռք ձգեց:

Լուսովիկոս Թ. կամ Սուրբ Լուի, մեծ անուն թողած է թէ Յրանսայի և թէ շուրջ Եւրոպիոյ մէջ՝ իբրեւ ջերմեռանդ Քրիստոնեայ և առաքինի ու արդարադատ թագաւոր: Լուի վերջին Խաչակրութիւնը կաղմակերպեց և ժանտախտէ մեռաւ Թունուզի մէջ՝ 1270 ին:

Երբ 1328 ին, Վալուայի ցեղէն Փիլիպպոս Զ. Յրանսայի զահը ելաւ, Անգլիոյ Եդուարդ Գ. թագաւորը, որ մօր կողմանէ Փիլիպպոս Գեղեցիկին թոռն էր, Յրանսան իբր ժառանգութիւն պահանջեց, Փիլիպպոս, այս պահանջումը մերժելուն, երկու վեհապետաց մէջ պատերազմ բացուեցաւ: Նախ՝ Յիւմանները, որոնք իրենց հիւսուածեղինաց համար անհրաժեշտ եղած բուրդը Անգլիայէ կ'ստանային, իրենց երկրէն Յրանսայի կոմսերն

աբտաքսելով՝ Եդուարդն ընդունեցին իրենց վեհապետ։ Միւս կողմանէ, Անգլիոյ թագաւորն ալ Յրանսա անցնելով՝ Քրեաի քաղաքին քով փառաւոր՝ յաղթութիւն մը տարաւ։ Այս պատերազմին մէջ է որ, առաջին անգամ թնդանօթ գործածուած է Անգլիացւոց կողմանէ (1346)։

Փիլիպպոսի յաջորդ երեք թագաւորաց, Յովնանեան Բարի, Կարոյոս Ե. և Զ. ի ժամանակ, երկու կողմէն կատաղօրէն շարունակուեցաւ պատերազմը։ Իսկ Կարոյոս Է. ի օրով (1422 — 1461), Անգլիացիք գրեթէ բոլոր Հիւս. և Միջին Յրանսայի տիրելով, Օղեան քաղաքն ալ պաշարած էին, այնպէս որ Յրանսական ժողովուրդը մեծ ահ ու դողի և յուսահատութեան մատնուած էր, երբ Լօռէն գաւառէն գիւղացի պարզ հովուհի մը, ժամն Սուրբ, կը յաջողի, իբրեւ երկնառաք հրեշտակ, իրեն հայրենակիցներուն եռանդը վառել և բանակին գլուխն անցնելով Օրլէանը պաշարումէ ազատել։ Կարօլոս՝ թագաւոր կը պսակուի, բայց ժամն տ'Արք ալ քիչ յետոյ գերի կ'իյնայ Անգլիացւոց ձեռքը՝ որոնք զանի իբրեւ վհուկ, փայտակոյտի վրայ ողջ ողջ այրելու կը դատապարտեն։ Սակայն Անգլիացիք ալ հետզհետէ յաղթուելով՝ իրենց ձեռքը գտնուած քաղաքները կորուսին, բացի Քալէէն զոր պահեցին մինչեւ 1558 թուականը։ Կարօլոսի յաջորդեց Լուդովիկոս ԺԱ. որու օրով Յրանսական միապետութիւնը շատ զօրացաւ ու երկիրն սկսաւ իր ազգային ու քաղաքական միութիւնը գտնել։

ԱՆՔԻԼԻԱ

Ինչպէս տեսանք թ. Դարուն, Մեծն Էլիպեր, Անկլօ-Սաքսօն եօթը թագաւորութիւնները (Էթթառչի) միացնելով՝ պետութիւն մը կազմեց և ինքը եղաւ թա-

գաւոր։ Սակայն Նորմանները իրենց անդադար առպատակութիւններով՝ մեծամեծ միասօներ կը հասցնէին Անգլիոյ ծովեզերեայ քաղաքացի։

Մեծն Ալֆրէտ կամ Ալֆիերսոս իր իշխանութեան օրերն այս կատաղի ժողովուրդին դէմ պայքարելով անցուց և միեւնոյն ժամանակ մեծ հոգ տարաւ ներքին բարեկարգութիւններու (871 — 901)։

Ժ. Դարուն, Դանիացի կամ Նորմանացի, իրենց Սուէն թագաւորին օրով, ամբողջ Անգլիոյ տիրեցին։ Ասոր որդին Մեծն Բալնուր, որ միանգամայն Սքանտինավեան երկիրներուն ալ թագաւորն էր, Քրիստոնեայ եղաւ, մկրտուեցաւ և թողուց բարեպաշտ և բարեկարգի վեհապետի մը համբաւը։

1066-ին, Նորմանտիոյ դուքսը Դուլիեյմոս, 3000 նաւով Անգլիա արշաւեց և Հեսթինկի նշանաւոր ճակատամարտին մէջ յաղթելով՝ ինքը տիրացաւ Անգլիոյ թագին և կոչուեցաւ Աշխարհակալ։ Դուլիեյմոս, երկիրը 700 աւաւաններու բաժնեց որոնց տէրերը կազմեցին ազնուապետական զօրաւոր դաս մը, սա տարբերութեամբ որ, մինչդեռ Յրանսայի մէջ թագաւորն ու հասարակ ժողովուրդն էր որ աւատական զօրաւոր իշխաններու դէմ կը միանային, ընհակառակը՝ Անգլիոյ մէջ՝ քաղաքացի պարզ ժողովուրդն էր որ ազնուականաց հետ կը դաշնակցէր։ Այս դրութիւնէն ծագում առին Անգլիական ազգին անհատական և քաղաքական մեծամեծ տրտօնութիւնները։

Դուլիեյմոս Աշխարհակալին յաջորդեցին՝ Դուլիեյմոս Բ. Հենրիկոս Ա. և Հենրիկոս Բ. (1154), Այս վերջինով սկսաւ Բշակաւորութիւնը։ Հենրիկոս Բ. իր մօրմէն ժառանգած էր Նորմանիան, հօրմէն Անժուի և Թուրենի գեղութիւնները, իսկ իր Էլիոնուրա կնոջմէն իբր օժիտ ստացած էր՝ Ագուիսանիա գաւառը՝ որոնց

ամենքն ալ միացուց Անգլիոյ թագին։ Սակայն Հենրիկոս
իր ժողովրդականութիւնը կորսնցուց՝ կղերին դէմ մղած
անիրաւ պատերազմներով՝ որոնց մէջ սպաննուեցաւ
Քէնդըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը Թովմաս Պըֆեր։

Հենրիկոսի յաջորդեց Բիֆարնոս Առիւծասիրտ զոր
տեսանք Գ. խաչակրութեան ժամանակ (1189)։ Ասոր
հղբօրը, Յովհաննէս Անկերկիրի օրով, Թրանսայի թագա-
ւորը Փիլիպպոս Օգոստոս, Անգլիացւոց ձեռքէն առաւ
Նորմանտիա և Անժու գաւառները։ Նոյնպէս՝ այս թագա-
ւորն էր որ, Ազնուականաց պահանջումով ստորագրեց
այն նշանաւոր Մեծ Սահմանագիրը (Magna Charta Libe-
ratum) որով Անգլիական ազգին իրաւունքները կը
նուիրագործուէին (1215)։ Իսկ իր յաջորդին Հենրիկոս
Գ. ի օրով է որ, դարձեալ Ազնուականները (Լորտ),
Միսոն Մօնֆորի գլխաւորութեամբ՝ ժողովրդային իրա-
ւունքներն աւելի ընդարձակեցին եւ, ինչպէս ազնուա-
կան ու կղեր, նոյնպէս պարզ քաղաքացիներն ալ սկը-
սան իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ Խորհրդարանին
մէջ (1264)։

Անգլիացիք իրենց այս նշանաւոր յաջողութիւնները
կը պարտէին Լեոֆապրի դքսին որ ապա, իր անունով
հիմնեց արքայական նոր հարստութիւն մը (1377 - 1399)։

Այս ցեղին օրով տեղի ունեցան արքայական երկու
ընտանիքներու Լեոֆապրեանց և Եորֆեանց միջեւ քաղա-
քային կռիւներ որոնք ծանօթ են «Երկուց Վարդից
պատերազմ» անունով։

Վերջապէս Հենրիկոս Է. ամուսնանալով Եդուարդ
Գ ի աղջկան. Եղիսաբէթի հետ՝ երկու կուսակցութիւն-
ները միացուց և այսպէս հիմնեց Թիւսօրեան արքայական
հարստութիւնը՝ որու վրայ պիտի խօսինք Նոր Պատմու-
թեան մէջ։

Ս Պ Ա Ն Ի Ա

Արդէն տեսանք որ, Ը. դարուն, Մալտանացիք աշ-
խարհակալեցին Սպանիան՝ որու տէր լին մինչեւ 1492։
Սակայն Պիրէնեան լեռներու ստորոտը կային քանի մը
փոքր թագաւորութիւններ, ինչպէս՝ Նաւարայի, Գաս-
քիլիոյ, Արալոնի և Աստուրիոյ որոնք ազատ մնացին Արա-
քաց տիրապետութենէն։ Երբ 1469-ին՝ Գասթիլիոյ Իզա-
պիլլա թագուհին ամուսնացաւ Արալոնի թագաւոր Ֆեր-
ճինանսի հետ, քաղաքական այս միութիւնը շատ նպաս-
տաւոր եղաւ Սպանիացւոց համար, որոնք Մալտա-
նացւոց ձեռքը գտնուած գլխաւոր քաղաքները հետզ-
հետէ գրաւելով՝ դէպի հարաւ կը յառաջանային։ Վեր-
ջապէս՝ Ֆէրժինանտ եւ Իզապէլ պաշարեցին Կրղնասա
անուանի մայրաքաղաքը որու բնակիչները սփռուե-
ցան սովէն անձնատուր ըլլալ։ Սակայն Քրիստոնեայ
այս երկու վեհապետները անազնիւ կերպով վարուե-
ցան Մահմեդական և Հրեայ բնակիչներուն հետ, պայ-
ման դնելով անոնց հաւատափոխութիւն և կամ Սպանիան
թողլով մեկնիլ։ Մինչդեռ Մալտանացիք շատ աւելի
ազատամտութեամբ վարուած էին իրենց Քրիստոնեայ
հպատակներուն հետ։ Ահա այս պատճառաւ հաստատուե-
ցաւ Հաւաստիւնութեան անեղ ատեանը, որ յանուն Քրիս-
տոնէական կրօնի հազարաւոր հոգիներ խարոյկի մատնեց։
Միեւնոյն թուականին էր որ, Քրիստափոր Բոլոնպոս, նոր և
հարուստ աշխարհ մը, Ամերիկան գտնելով՝ կը նուիրէր
Սպանիոյ վեհապետաց։

ՕՍՄԱՆՅԻՔ

ՕՍՄԱՆ Ա. ՂԱԶԻ

(Թ. Հ. 669 — Թ. Քր. 1298)

(Թ. Հ. 699 — 804 = Թ. Քր. 1299 — 1401)

ԹՈՒՐԻՔ կամ ՕՍՄԱՆՅԻ ազգին որրանն եղած է Կասպից ծովու և Չինական լեռներուն մէջ տեղ տարածուած այն ընդարձակ աշխարհը, որ կը կոչուի Թուրքաստան կամ Թաթարիստան: Այս երկրէն էր Ճինկիզ խան մեծ աշխարհակալը, որ Ժ. Գ. Դարու սկիզբները, իր շրջակայ երկիրներուն տիրելէ ետեւ՝ բոլոր աշխարհը նուաճելու ելաւ: Թուրքաստանի իշխաններէն մին՝ Սիւշեյման Շան, չ'կրնալով այս աշարկու աշխարհակալին բռնութիւններուն տոկալ, իր քառասուն հազարի չափ հաւատարիմ մարդիկներով դէպի արեւմուտք գաղթեց ու Էրզինկեանի գաւառն ապաստանեցաւ: Ասոր մահուանէ յետոյ, որդին Էրքոդրուզ պէյ՝ իր ցեղակից քանի մը հարիւր ընտանիքներով Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմերը յառաջանալով՝ եկաւ Բիւրսնիս (այժմեան Խիւսա՝ վէնտիկեար կուսակալութեան մէջ) հաստատուեցաւ:

Այս միջոցին, Փոքր Ասիոյ մէջ երեւելի էր Սեյհնոգեան Թուրքերու տէրութիւնն՝ որու մայրաքաղաքն էր Իկոնիան կամ Գոնիա: Էրքոդրուզ՝ որ ճարպիկ ու պատերազմափորձ իշխան մ'էր, թշնամի Թաթար ցեղերու յարձակումներուն դէմ Իկոնիոյ Ալահսին Սուլթանին օգնելով՝ ի վարձատրութիւն իր ծառայութեան՝ ընդարձակ երկիրներ պարգեւ ստացաւ անկից՝ և այսպէս Թուրք ազգին ինքնակալութեան հիմունքը դրաւ:

Էրթոդրուլի յաջորդեց իր արիասիրտ և փառասէր որդին ՕՍՄԱՆ, որ Յունաց ձեռքէն չառ մը քաղաքներ առաւ, տէրութիւնն ընդարձակեց և իրեն մայրաքաղաքն ըրաւ Եհնիշեհիւր: Երբ 1278 ին՝ Իկոնիոյ Սէլճուգեանց տէրութիւնը բոլորովին վերջացաւ, Օսման ալ այս առթիւ ընդարձակ և հարուստ կուսակալութիւններ նուաճելով՝ իր տէրութիւնն աւելի ընդարձակեց և զօրացուց:

Օսման իր իշխանութեան 14-րդ տարին Պրուան Յունաց ձեռքէն առնելով, զայն իր տէրութեան Մայրաքաղաքն ըրաւ, զօրացր թոշակ կապեց ու երկրին յառաջադիմութեանը հոգ տարաւ:

Օսմանի անուհով իր ազգն Օսմանցի և տէրութիւնն ալ կոչուեցաւ Օսմանեան: — Օսման 16 տարի իշխանութիւն վարեց:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԽԱՆ

(Թ. Հ. 726 — Թ. Քր. 1325)

Սուլթան Օսման Ա. ի կրտսեր որդին էր ՕՐԽԱՆ որ զահն ելածին պէս՝ իր երէց եղբայրը Ալաէտփին փաշան՝ Մեծ Եպարքոս (վէզիր) անուանեց: Ալաէտփին՝ տէրութիւնը արտաքին յարձակումներու դէմ պաշտպանելու նպատակաւ՝ կազմեց Ենիլէրի (նոր զօրք) կոչուած այն նշանաւոր զօրագունդը, որ թէեւ ի սկզբան Օսմանեան պետութեան մեծ ոյժ տուաւ, սակայն ի վերջոյ իր

նպատակէն շեղելով՝ վտանգաւոր տարր մը դարձաւ:

Սուլթան Օրխան օգուտ քաղելով Յունաց կայսրութեան տկարութենէն՝ հետզհետէ տիրեց Կեմէիիկ, Նիկիա և Նիկումիդիա քաղաքներուն: Իսկ 1356 ին իր Սիւլէյ-ման փաշա որդին՝ սակաւաթիւ նաւերով՝ Չանազ-Քալէէն անցաւ Եւրոպա և Յունաց ձեռքէն առաւ Տարսանէշ, Մաշխարա, Հայրապօլու և Թեփրսաղ քաղաքները:

Սուլթան Օրխան՝ արի և բարեկարգիչ թագաւոր մէք: Իր անունով ոտակ կոխեց, ամէն տեղ դատաւորներ (գատը) կարգեց և խմաստուն օրէնքներ դնելով մեռաւ Պրուսայի մէջ՝ 35 տարի թագաւորելէ յետոյ: Առաջին անգամ Սուլթան տիտղոսն առնող Օսմանեան վեհապետն ասիկա եղած է:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒՐԱՏ Ա.

(Թ. Հ. 726 — Թ. Քր. 1325)

Սուլթան Օրխանի կրտսեր որդին և պատերազմասէր թագաւոր մէք ՄՈՒՐԱՏ Ա. որ իր իշխանութեան առաջին տարին Գաղասացիները զօպելով Անկուրիա քաղաքին տիրեց:

Այս թագաւորին ժամանակակից էին Լաշա Շահին փաշա, Էվրեմուս Պեյ, Չանսարը Գարա Խալիլ և Թիւնուր քաշ Պեյ նշանաւոր անձերը, որոնք նորահաստատ տէրութեան մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցին:

Ասիոյ կողմը խաղաղեցնելէ ետեւ՝ Սուլթան Մուրատ իր զէնքը Եւրոպա դարձուց և տիրեց Էսիրնէ, Ֆիլիպի, Կիլիկիայի, Եհնիսի և Պուլկարիոյ քանի մը կարեւոր քաղաքներուն: Օսմանցոյ այս անգուլ յաղթանակէն քաղաքներուն սարսափահար՝ Սերպիոյ Լազար թա-

գաւորը՝ Վալաքիոյ, Պուլկարիոյ և Պոսնիոյ իշխաններուն հետ նիզակցելով՝ մեծ բանակով մը Սուլթան Մուրատի դէմն ելաւ: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Քոսովա քաղաքին մօտ (1389) ուր Քրիստոնէից զաշնակից բանակը յաղթուելով ցիր ու ցան եղաւ: Բայց Սուլթան Մուրատ ալ Միջոյ անուն Սերպիացիի մը ձեռքով սպաննուեցաւ:

Այս թագաւորին օրով Օսմանցոյ Մայրաքաղաք եղաւ Էսիրնէ:

Սուլթան Մուրատ թագաւորեց 30 տարի:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԱՋԻՏ Ա. Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ ՄԻՆՁԵԻ Կ. ՊՈԼՍՈՑ
ԱՌՈՒՄԸ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԱՋԻՏ Ա. (Երկրորդ)

(Թ. Հ. 804—857 = Թ. Քր. 1401—1453)

Սուլթան Մուրատի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին ՊԱՅԱՋԻՏ՝ որ իր արտաքոյ կարգի քաջութեան և տարած մեծամեծ և արագ յաղթանակներուն համար կոչուեցաւ Երկրորդ (Կայծակ):

Պայազիտ, նախ Ասիոյ մէջ Սըվազի և Մալաթիոյ ինքնիշխան Պէյութիւնները նուաճելով՝ անցաւ Եւրոպա, եւ տիրեց Պուլկարիոյ և Մուլտադիոյ:

Մաճառաց թագաւորը Սիկիմոնտ՝ գուշակելով իր տէրութեան սպառնացող վտանգը, դիմեց Հռոմայ Պապին՝ որու յորդորանօք Եւրոպացի այլ և այլ ազգերէ

քաղկացած սառուար բանակ մը՝ Մաճառաց օգնութեան հասաւ։ Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Պուլկարիոյ Նիկոպոլիս քաղաքին քով։ Երկու կողմէ ալ քաջութեամբ պատերազմեցան թէև՝ բայց վերջապէս յաղթութիւնը Օսմանցիք տարին (1396)։

Երբորմ Պայազլիս՝ այս փառաւոր յաջողութենէն քաջալերուած՝ եկաւ Կ. Պոլիսը պաշարել, սակայն քիչ յետոյ ստիպուեցաւ Ասիա անցնիլ և իր երկիրները պաշտպանել անարկու թշնամիի մը դէմ, այն էր արիւնարբուն Լէնկթիմուր՝ որ ճիւղիկ խանի տէրութիւնը վերականգնելու դիտաւորութեամբ՝ անթիւ հրոսակներով Թաթարիստանէն դէպի արեւմուտք ճամբայ ելած՝ և ամէն անցած անդերն արիւնլուայ բնելէ յետոյ՝ Կ'ուզար Օսմանեան երկիրներն ասպատակել։ Սուլթան Պայազլիս՝ անհաւատարմ զօրութեամբ, Անկուրիոյ մօտ Թաթար ալխարհակալին դէմ արիւրար ճակատեցաւ, բայց յաղթուելով գերի ինկաւ եւ մեռաւ սրտին ցաւէն՝ 14 տարի թագաւորելէ ետքը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄԵՏ Ա. (Զէլեպի)

(Թ. Հ. 816 — Թ. Ք. 1413)

Սուլթան Պայազլիսի մեռնելէն յետոյ՝ իր կրտսեր որդին ՄէՀէմետ, Էտիրնէի մէջ գահը ելաւ։

Սուլթան ՄէՀէմետ թէև բնութեամբ խաղաղասէր էր՝ սակայն պարտաւորեցաւ երկրին մէջ տիրող անկարգութեանց վերջ տալ։ Այս ապստամբներուն գլխաւորն էր իր Ալատատին փեսան՝ Գարամանի Պէյը՝ որու դէմ երթալով բոլորովին յաղթեց։ Նոյն միջոցին Եւրոպայի կողմն ալ իր Մուսա զօրավարը Մաճառաց Սիկիսմունտ

կայսեր դէմ ճակատելով՝ Սէմէնտրիա քաղաքին քով փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ։

Առաջին անգամ այս վեհապետին օրով է որ Օսմանցիք սկսան Եւրոպական քանի մը տէրութեանց մօտ դեսպաններ ղրկել։

Սուլթան ՄէՀէմետ կաթաւածաւոր մեռաւ՝ 6 տարի թագաւորելէ յետոյ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Բ.

(Թ. Հ. 824 = Թ. Ք. 1421)

Սուլթան ՄէՀէմետի յաջորդեց իր 18 տարեկան որդին ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Բ. որ պատերազմ բացաւ վենետիկեցիներուն դէմ և անոնց ձեռքէն առաւ Սէլանիկ, Կորնթոս և Բաթրաս քաղաքները։ Յետոյ 200,000 զօրքով գնաց պաշարել Արեւելեան կայսրութեան մայրաքաղաքը, Կ. Պոլիս՝ որու կայսրն էր այն ժամանակ Կոստանդին ԺԲ. Պալէոլոգ։

Սակայն նոյն միջոցին իմանալով որ Մաճառաց Վրասխայալ թագաւորը և Հունիս Թրանսիլվանիոյ իշխանը մէկ կողմէ, Իսկիւնէր Պէյ՝ Ալպանիոյ անարկու իշխանը միւս կողմանէ՝ Օսմ. երկիրները կ'ասպատակեն, Կ. Պոլսոյ պաշարումը վերցուց և իր թշնամեաց հետ ալ հաշտութիւն ըրաւ, պայմանաւ որ խաղաղութեան դաշինքին երկու կողմանէ հաւատարիմ գտնուին։ Ասկից յետոյ Սուլթան Մուրատ գահէն հրաժարելով՝ Մաղնիսա քաղաքը քաջուեցաւ։ Բայց քիչ յետոյ լսելով որ իր թշնամիները իրենց ուխտը դրժելով նորէն պատերազմի կը պատրաստուին, Սուլթան Մուրատ արդար բարկութեանը բորբոքած՝ անոնց դէմ ելաւ և 1444-ին վառնա-

յի մօտ նշանաւոր յաղթութիւն մը տանելով իր վրէժը լուծեց։ Այս ճակատամարտին մէջ Վլադիմիր իր մահը գտաւ և Հունիատ՝ հալածական վերադարձաւ իր երկիրը։
Սուլթան Մուրատ թագաւորեց 31 տարի։

ՅԱԹԻՆ ՍՈՒԼՔԱՆ ՄԷՀԷՄՍԷՏ Բ.

(Թ. Հ. 857—987 = Թ. Ք. 1453—1579)

Լ. Պոլսոյ առումը

Սուլթան Մուրատի որդին և Օսմանեան ամէնէն նշանաւոր վահագետներէն մէկն է Սուլթան Մէհէմէտ մէտ Բ. որու գլխաւոր նպատակն եղաւ Կ. Պոլիսն առնել։ Այս միջոցին Արեւելեան կայսրութիւնը յետին ծայր տկարացած էր։ Այս տկարութեան պատճառներն էին՝ մէկ կողմանէ Օսմանցւոց անդադար յարձակումները և միւս կողմանէ՝ կրօնական ծթրած և անտեղի խնդիրներու համար կռիւներ՝ որով անպակաս էին ներքին երկպառակութիւնները։ Սուլթան Մէհէմէտ մեծամեծ պատրաստութիւններով էտիրնէէն կ'ուզայ Կ. Պոլիս և նախ՝ Պոսֆորի Ասիական եղբարաց վրայ Պողոս քսէն անուն բերդը կը կանգնէ։ Վերջապէս, 1453 Ապրիլ 6ին 300,000 զօրքով և 250ի չափ նաւերով կը պաշարէ Կ. Պոլիսը։ Կոստանդին, Յունաց վերջին կայսրը, այս դժուարին վիճակին մէջ կը դիմէ Արեւմտեան ազգերու օգնութեան, սակայն ոչ ոք կը լսէ իր խնդիրը, բաց ի քանի մը հարիւր ձէնովացիներէ՝ որոնց գլխաւորն էր անուանին Ճիուսդինիանի։ Կոստանդին, թէև միայն 4—5000 զօրք և սակաւաթիւ նաւերէ բաղկացած տորմիդ մօռնէր, չուզելով Սուլթանին անձնատուր ըլլալ, պատրաստուեցաւ իր մայրաքաղաքը պաշտպանել։ Օսմանցիք գլխաւորապէս ու-

նէին վիթխարի թնդանօթ մը, որու համար աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ 12 կենդինար ծանրութեամբ ռումբեր կ'արձակէր։ Այս ահարկու թնդանօթը Օսմանցիք Ս. Ռոմանոսի դրան դիմացը զետեղած ըլլալուն համար, յիշեալ դուռը կոչուեցաւ Թօյի Գայիւ։

Ղուկաս Նոտարաս Յունաց ծովակալը՝ Օսմանեան նաւատորմին մէկ մասն այրելէ յետոյ՝ Ղալաթիայէն դիմաց (դէպ'ի Պաղլէ Գաբուի ծովեզրը) ահագին չղթայ մը ձգեց, որով կ'արգիլէր Օսմ. նաւերուն դէպ'ի ներքին նաւահանգիստ (Ոսկեղջիւր) մտնելը։ Արիասիրտ Սուլթանը ասով ալ չյուսահաւոր և արտաքոյ կարգի հրարք մը կը գտնէ։ Տօլմա Պաղլէի կամ Սալը Բազարի ծովեզրէն դէպ'ի Օք-Մէյտանիի բլուրը և անկից վար Գասթմ փաշայի ծովախորշը, տախտակէ սահուն ճամբայ մը չինել տալով՝ 80-ի չափ նաւեր ծով կ'իջեցնէ մէկ զիշերուն մէջ։ Յոյները ասիկա տեսնելով կը սարսափին, բայց տակաւին յանձն չեն առնել անձնատուր ըլլալ։ Այն ատեն Օսմանցիք, Մայիսի 29 ին ծովէն ու ցամաքէն կը պաշարեն քաղաքը ու երկու կողմէն սոսկալի կոտորածէ մը յետոյ՝ վերջապէս Օսմանցիք Քալդայիօրքա դուռնէն կը մտնեն ներս և քաղաքին կը տիրանան։ Կոստանդին կայսրը խառնուրդին մէջ նետուելով՝ դիւցազնաբար կը կռուի և քաղաքին վերջին պաշտպաններուն հետ կ'իյնայ ողեսպառ։

Սուլթան Մէհէմէտ Կ. Պոլսոյ առման աւետիսն ընդունելով՝ յաղթանակաւ մտաւ քաղաք և ուղղակի Այա Սօփիայի եկեղեցին գնաց ուր ցորեկուան նամաքը կատարելէ յետոյ՝ հրամայեց մզկիթի վերածել Մեժին Յուսոփիանոսի սոյն հրաշակիրտ եկեղեցին։

Սուլթան Մէհէմէտ Կ Պոլիսն առնելէ յետոյ զայն իր մայրաքաղաքն ըրաւ, բնակչաց հետ շատ քաղցրութեամբ վարուեցաւ և Յունաց Պատրիարք մը կարգե-

լով՝ ազգային ու կրօնական մեծամեծ արտօնութիւններ առաւ: Նոյնպէս՝ Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը՝ որ իր բարեկամն էր, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք կարգեց առանձին հրովարտակով:

Սուլթան Մէհմէտ Կ. Պոլիսն առնելով՝ կոչուեցաւ Ֆաթիհ, այսինքն աշխարհակալ: Ֆաթիհ, տիրեց նաև Հէրաքլի, Պոսնիոյ, Խրիմու, Մօրայի, Ռումանիոյ, Օդրանդի, Սինոպի, Տրապիզոնի և վերջապէս 200-ի չափ քաղաքներու:

Սուլթան Մէհմէտ որքան աշխարհակալ՝ նոյնքան ալ աշխարհաշէն վեհապետ մ'էր: Ինքը չինեց Մարմարայի բերդերը, Եէտի Գուլէյի ամրոցը, Սարայ Պուրնույի արքունական հոյակապ պալատը, Էյուպ Սուլթանի մըզկիթն ուր թաղուած է առաջին անգամ մարգարէն Մէտինէի մէջ հիւր ընդունող Էպու-Էյուպ Անսարին — «հիւր ընկալ»:

Նոյնպէս, իր անունով փառաւոր մզկիթի մը հիմունքը դրաւ և ուր թաղուեցաւ ի վերջոյ: Ասոնցմէ ի դատ՝ Ֆաթիհ՝ խաներ, հիւանդանոցներ, գրատուն, աղբիւրներ, բաղնիքներ և այլ նմանօրինակ կարեւոր շինութիւններով իր նոր մայրաքաղաքը զարդարեց:

Կ'ըսուի թէ Սուլթան Մէհմէտ 5-6 յեղու գիւտէր և թէ՛ բանաստեղծութեան ու նկարչութեան ալ մեծ փափաք և յարմարութիւն ունէր:

Սուլթան Մէհմէտ մեռաւ 1481-ին՝ 31 տարի թագաւորելէ յետոյ:

Կ. Պոլսոյ սուլթան Կոստանքներ

Օսմ. կայսրութեան՝ Եւրոպական ցամաքին վրայ հաստատութիւնը քիչ առնէն իր մեծ ազդեցութիւնն ունեցաւ Նոր պատմութեան շրջանի քաղաքակրթութեան վրայ՝ սկսեալ ժ. Զ. դարէն, երբ առաջին անգամ, Քրան-

սայի վեհապետը Ֆրանսուա Ա. կը դաշնակցէր Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի հետ՝ Գերմանիոյ Կարոլու Ե. կայսեր դէմ:

Միւս կողմանէ, Յունական կայսրութեան անկումին հետեանօք, շատ մը գիտուններ և մատենագիրներ գաղթեցին Իտալիա՝ ուր մեծ մղում տուին գեղեցիկ դպրութեանց և մատենագրութեան՝ որոնք սկսած էին ծաղկիլ մասնաւորապէս Միսիլեան և Իտալիացի ուրիշ իշխաններու պաշտպանութեանը շնորհիւ:

Գրական վերածնութիւնը և մարդկային իմացականութեան զարգացումը ժ. Զ. դարուն յառաջ բերին կրօնական այն մեծ յեղափոխութիւնը որով մարդկային խղճին առջեւ նոր և ազատ ապարեզ մը կը բացուէր:

ՍՈՒԼՔԱՆ ՊԱՅԱԶԻՏ Բ.

(Թ. Հ. 866 = Թ. Բ. 1281)

Ֆաթիհի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին ՊԱՅԱԶԻՏ, որ բոլորովին նուաճեց Ալպանիան, Պոսնան ու Հէրաքլէ: Նոյնպէս՝ Վենետիկեցիներուն հետ ալ պատերազմելով՝ տիրեց Նովարին և Քորոն քաղաքներուն: Բայց երեք տարի յետոյ (1503) երբ Վենետիկեցիք Սպանիոյ օգնութեամբը Եգիպտոս ու Քիփալոնիս կղզիներուն տիրեցին, այն առնելով Սուլթան Պայազիտ ստիպուեցաւ հաշտութիւն կնքել և արտօնել որ, Վենետիկեցիք ազատ ըլլան Սև Ծովու մէջ վաճառականութիւն ընել և Պոլսոյ մէջ ալ ունենան իրենց առանձին դեսպանը որ կը կոչուէր Պայլ կամ Պալիօզ:

Սուլթան Պայազիտի ժամանակ Օսմ. պետութեան տարեկան եկամուտն էր 5,000,000 ոսկի: Ասիոյ մէջ ունէր 24. Եւրոպայի մէջ՝ 34 կուսակալութիւն: Կանոնա-

ւոր զօրաց թիւն էր 50,000 և 12,000 ալ Ննիչէրի: Իսկ ծովային զօրութիւնը կը բաղկանար 75 պատերազմական նաւերէ: Այս Սուլթանին օրով, Կ. Պոլսոյ մէջ սոսկալի երկրաշարժ մ'ըլլալով՝ քաղաքին կէսէն աւելին աւերակ դարձաւ:

Սուլթան Պայազիտի որդին Սէլիմ. իր անդրանիկ եղբորը ձեռքէն ժառանգութեան իրաւունքը յափշտակելու նպատակով, երբ Խրիմու Խաներէն օգնութիւն գտնելով Պոլսոյ վրայ եկաւ, Սուլթանը ստիպուեցաւ գահէն հրաժարիլ և քաջուեցաւ Տիմէթօքա քաղաքը՝ ուր քիչ յետոյ սրտին ցաւէն մեռաւ:

(ԵԱՎՈՒՉ) ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Ա.

(Թ. Հ. 918 = Թ. Ք. 1512)

Սուլթան Պայազիտի յաջորդեց անդրանիկ որդին Սուլթան Սէլիմ Ա. : Սուլթան Սէլիմ իր իշխանութեան երկրորդ տարին Ասիա անցաւ և Ճաղջրաւն դաշտին մէջ Պարսից Շահ Իսմայիլ թագաւորին դէմ փառաւոր յաղթութիւն մը տանելով՝ տիրեց Վերին Միջագետաց և Վրաստանի: Անկից իջաւ Սուրիա և Հալէպի մօտ Մէմլուքներուն հետ զարնուելով յաղթեց՝ և առաւ Դամասկոս ու Հալէպ քաղաքները: Սուլթան Սէլիմ մինչեւ եգիպտոս յառաջանալով՝ Բանսու-Կալիի Սուլթանն ալ նուաճեց և յաղթանակաւ Գահիրէ մտնելով՝ հետեւեալ օրը հանդիսաւոր կերպով ընդունեց Մէքքէ և Մէտինէ Խալամաց նուիրական քաղաքներուն բանալիները: Ասկից ետքը Օսմանեան Վեհապետները կոչուեցան Խալիֆէ և պաշտպան Խալամական կրօնին:

Այս Սուլթանին օրով էր որ Ճէզայիրի իշխան ու երեւելի ծովասպատակ Խայրէտտին Պարպարոսա՝ ինքնակամ՝ Օսմանցւոց հպատակելով՝ Ճէզայիր ալ Օսմանեան պետութեան միացաւ:

(ԳԱՆՈՒՆԻ) ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ Ա.

(Թ. Հ. 918 = Թ. Ք. 1512)

Սուլթան Սէլիմի որդին էր Սուլթան Սիլվէյմ Ա. որ իր դարու վեհապետաց ամէնէն երեւելիներէն մին եղաւ:

Սուլթան Սիլվէյման նշանաւոր է իբրեւ Օրէնսդէր, վերանորոգիչ և աշխարհակալ թագաւոր: Իր գահակալութեան առաջին տարին, Ասորոց երկրի կուսակալը Ճանչիդի Կազալի՝ Օսմ. պետութեան դէմ ապստամբեցաւ: Սուլթան Սիլվէյման՝ Ֆերհաս փաշան զրկեց, որ այս չարժաւմը խեղդելով՝ անոր պարագլուխներն ալ սպաննեց: Ասկից յետոյ Սուլթան Սիլվէյման Պարսից հետ զինադադար ընելով՝ յաջորդ տարին 200,000 զօրքով պաշարեց Հոռոխս կղզին որ Երուսաղէմի Ս. Օհաննու կարգի տապետաց ձեռքն էր: Պաշարումը վեց ամիս տեւեց և Օսմանցիք մեծ կորուստներ ունեցան: Կղզեցիք. թէեւ երկար ատեն արիաբար դիմադրեցին, բայց վերջապէս ուտեստի և ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառաւ՝ ստիպուեցան Սուլթանին անձնատուր ըլլալ (1522): Ասպետները իրենց Վիլիե.սը լիջ-Ասամ գլխաւորին առաջնորդութեամբ Հոռոխսէն ելլելով՝ հաստատուեցան Մալթա կղզին զոր իրենց կը նուիրէր Կարդուս Ե. Գերմանիոյ կայսրը:

Սուլթան Սիլվէյման, Սերպիացւոց դէմալ պատերազմելով՝ Պէլկրատի տիրեց և վերադարձաւ Պոլիս: Սերպիացի գերիները Վերին Պոսֆորի կողմերը հաստատուեցան ուր մինչեւ այսօր՝ Պէօլիւքտէրէի մօտ իրենց մայրաքաղաքին անունով կը գտնուի Պէլլիւսանդո գիւղը:

1526 ին Սուլթան Սիւլէյման Մաճառներուն դէմ նշանաւոր յաղթութիւն մը տարաւ Մոհաք ըստաճ դաշտին մէջ՝ ուր մեռաւ իրենց Լուղովկոս թագաւորը։ Երեք տարի յետոյ, Պոսա քաղաքն ալ առնելով՝ Վիէննան պաշարեց։ Քսան կատաղի յարձակումներէ վերջ, Եէնիչերիներուն անկարգութեան և պաշարի չգոյութեան պատճառաւ՝ Օսմանցիք ստիպուեցան պաշարումը վերցնել։ Եւրոպայէ վերադարձին՝ Սուլթան Սիւլէյման Ասիա անցաւ և յաղթելով Պարսից Շահ Թահմազ թագաւորին՝ անոր ձեռքէն առաւ Հայաստանի մնացեալ մասին հետ՝ նաեւ Վան, Խլաթ և Պաղտատ նշանաւոր քաղաքները։ Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակակից էին Գերմանիոյ Կայսր՝ Կարոլոս Ե. և Ֆրանսայի թագաւոր՝ Ֆրանսուա Ա. որու բարեկամ ու դաշնակիցն էր։ Սուլթան Սիւլէյման իմանալով որ Մաճառները Աւստրիացւոց դրդմամբ նորէն գլուխ վերուցեր են՝ ստիպուեցաւ վերջին անգամ մ՝ ալ անցնիլ Եւրոպա՝ ուր թշնամեաց բանակին յաղթելով՝ Սիկիս բերդաքաղաքն առաւ և յաղթանակաւ վերադարձաւ Կ. Պոլիս։

Սուլթան Սիւլէյման նորանոր և իմաստուն օրէնքներ դնելուն համար՝ կոչուեցաւ Գաւուրի՝ այսինքն օրէնսդիր։ Ուսումնասէր, գիտութեանց եւ արուեստից պաշտպան եւ առատաձեռն վեհապետ մ'էր։

Իր մղած մեծամեծ ու երկարատեւ պատերազմներուն մէջ 13 անգամ ինք առաջնորդեց բանակը եւ ընդհանրապէս յաղթող հանդիսացաւ։

ՄԱՍՆ Դ.

ՍՈՒՐՈՒՆԻ ՄԵՀԷՄԵՏ ՓԱՇԱՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ
ՍԷԼԻՄ Գ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Բ.

(Թ. Հ. 987—1203 — Թ. Ք. 1579—1789)

Սուլթան Սիւլէյմանի յաջորդեց որդին ՍԷԼԻՄ Բ. որ կառավարութեան ղէկը յանձնեց հռչակաւոր Վէզիր Սոֆոլլու Մէհմէմէտ փաշայի։ Այս միջոցին Օսմանեան նաւատորմը Խայրէտին Պարպարոսա ծովակալին ջանքովը շատ լաւ կազմակերպուած ու զօրացած էր։ Սուլթան ՍԷԼԻՄ միտքը դրաւ՝ Վենետիկցիներուն Միջերկրականի մէջ ունեցած ստացուածքները նուաճելէ յետոյ, հարաւային Եւրոպայի ծովեզերքներն ալ աւերել։ Ուստի, նախ և առաջ, 300 նաւերէ բաղկացած զօրաւոր տորմիդ մը յանձնեց Լաւա Մուսթաֆա փաշայի որ դնաց Կիպրոս Կղզին պաշարեց, և հակառակ բնակիչներուն դիւցազնական դիմադրութեան, յաջողեցաւ տիրել անոր։

Սուլթան ՍԷԼԻՄ այս յաջողութենէն քաջալերուած, պատրաստուեցաւ Միջերկրականի տէրութեանց վրայ յարձակելու։ Սակայն Պիոս Ե. Պապը, Քրիստոնեայ Եւրոպայի սպառնացող այս ահարկու վտանգը տեսնելով խաչակրութիւն մը քարոզեց՝ որու հետեւեցան Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. թագաւորը, Վենետիկի ու Ճէնովայի հասարակապետութիւնները և Մալթայի ասպետները՝ որոնք

նիզակակացելով՝ իրենց միացեալ նաւատորմին հրամանա-
տարութիւնն յանձնեցին Աւստրիոյ Կարոլոս Ն. Կայսեր
որդի Տօն Ժուլան (Յովհաննէս) արիասիրտ իշխանին ։
Երկու թշնամի տորմիդները իրարու պատահեցան Մօրայի
Հիւս. Արեւմտ. Կողմը, Լեքսնթի ծոցին մէջ, մօտ՝ Ակ-
իօնի այս նշանաւոր հրուանդանին ուր Ոկտաւիանոսի
եւ Անտոնինոսի միջեւ տեղի ունեցած նաւամարտով՝ Հռո-
մէական աշխարհի ճակատագիրը վճռուած էր ։

Ծովամարտը շատ երկար տեւեց ու երկու կողմէն
ալ սոսկալի կատաղութեամբ կռուեցան ։ Բայց երբ
Գալիթան փաշան սպաննուեցաւ, Օսմանցիք շփոթած եւ
անգլուխ մնալով՝ չարաչար յաղթուեցան, հակառակ
իրենց ոյժի անհամեմատ առաւելութեան ։ Այս պատմա-
կան ու աղետալի օրուան մէջ, Օսմանցիք կորուսին
30,000 զինուոր, 200 նաւ եւ 600 թնդանօթ ։ Ասկից
զատ, յաղթողները թշնամի նաւերուն մէջ գտնուած
15,000 Քրիստոնեայ գերիներ ազատեցին ։

Երբ այս փառաւոր յաղթութեան աւետիսը Եւրոպա
հասաւ, ամէն կողմ սկսան ուրախութեան խանդավառ
ցոյցեր ու հանդէսներ կատարել եւ պանծացնել Եւրոպայի
ազատարար անուանի դիւցազնը Տօն Ժուլան ։ Իսկ
Պիոս Ն. Պապը, Լէբանթի յաղթականին նուէր զրկեց
գեղեցիկ պսակ մը՝ որու վրայ թանկագին քարերով
գրուած էր՝ Յովհաննու Աւետարանի Ա. Գլխոյն հետեւ-
եալ իմաստալից եւ պարագային խիստ յարմար հատ-
ուածք «Եւ եղեւ այր մի առաքեալ յԱստուծոյ, անուն
նմա Յովհաննէս» ։

Սուլթան Սէլիմ այս մեծ գփախդութեան վրայ
խորապէս վշտանալով՝ քիչ ատենէն մեռաւ ։ Իր օրով
Օսմանցիք բոլորովին տիրեցին Թունուզի, Թարապլուսի
եւ Արաբիոյ մէջ ալ՝ Ասէն քաղաքին ։ Դարձեալ իր օրով
կ'ապրէր հռչակաւոր Շէյխ - Իւլ - Իսլամ Ապուս-Սուլտ
էֆէնտի ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Գ.

(Թ. Հ. 982 — Թ. Ք. 1576)

Սուլթան Սէլիմի երէց որդին էր ՄՈՒՐԱՏ Գ. որ
իր իշխանութիւնն ապահովելու համար հինգ եղբայր-
ները անգթօրէն խեղդամահ ըրաւ ։ Յետոյ, խաղաղու-
թիւն ընելով Աւստրիոյ Կայսր՝ Մաքսիմիլիանուսի հետ՝ մեծ
բանակով Ասիա անցաւ եւ Չըջըրի դաշտին մէջ յաղ-
թեց Պարսից՝ որոնք Օսմանեան երկիրները վերստին աս-
պատակել սկսած էին ։ Այս յաղթութեամբ դարձեալ
Օսմանցւոց ձեռքը մնաց Վրաստան ու Շիրվան գաւառ-
ները, Երեւան ու Դաւրէժ եւ Ատրպատականի մէկ
մասը ։

Եւրոպական մասին մէջ ալ Մոլտավիա, Վալաքիա
եւ Թրանսիլվանիա շփոթութեան մէջ էին ։ Թէեւ Սուլ-
թանը քանի մը անգամ այս ապստամբներուն դէմ զօրք
ղրկեց՝ սակայն Եէնիչէրիներուն անընդհատ անկարգու-
թեան պատճառաւ յաղթուեցան ։

Այս Սուլթանին օրով Օսմանեան պետութիւնն հա-
սաւ իր աշխարհագրական մեծագոյն ընդարձակութեանը՝
Նոյնպէս, առաջին անգամ ըլլալով՝ Օսմ. պետու-
թիւնը Անգլիոյ հետ բուեւորական դաշնագիր կնքած է ։
Սուլթան Մուրատ Բ. թագաւորեց 21 տարի ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Գ.

(Թ. Հ. 1003 — Թ. Ք. 1594)

Սուլթան Մուրատ Գ. ի յաջորդեց ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Գ. որու առաջին գործը եղաւ իր 19 եղբայրները սպանել: Իր գահակալութեան միջոցին Վալաքիա տակաւին խռովութեան մէջ էր: Սուլթան Մէհմէտ յաջորդաբար քանի մը բանակ ղրկեց ի Վալաքիա որոնք ոչինչ կրցան ընել եւ կորուսին Նիկոպոլիս, Վիսին եւ Թիոկոլիս: Ռազմական քաղաքները: Օսմանեան զինուոց այս անյաջողութենէ սիրտ առնելով, Մաճառներն ալ Օսմանեան երկիրներն սկսան ասպատակել: Երբ Սուլթան Մէհմէտ այս ամէն ձախորդութիւններն իմացաւ՝ ինքն անձամբ բանակին գլուխն անցնելով Մաճառաց դէմ քալեց, Նիսիսն դաշտին մէջ յաղթեց իր թշնամիներուն եւ առաւ Էկիւր կամ Էրջաւ բերդաքաղաքը: Սակայն Սուլթան Մէհմէտ չկրցաւ իր յաղթութեան պտուղը վայելել, որովհետեւ քիչ յետոյ Մաճառները վերստին գլուխ քաշելով Օսմանցւոց ձեռքէն չատ մը քաղաքներ առին:

Սուլթան Մէհմէտ թագաւորեց 9 տարի:

ՀՐԱՀԱՆԳ

1. Յիշէ՛ երեւելի Պապեր.
2. » » Աշխարհականներ.
3. » » Ճակատամարտներ.
4. » » Դաշնագիրներ.
5. » » Զօրապետներ.
6. » » Խալիֆաներ.
7. » » Օրէնսդիրներ.
8. » » Կրօնական Միաբանութիւններ.
9. » » Յիշատակարաններ.
10. » » Թագուհիներ.
11. » » Տէրութեանց հիմնադիրներ.
12. » » Եկեղեցականներ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻԻԹԵՐ

1. Բիւզանդացի Յոյներուն կատարած դերը՝ կրօնական եւ քաղաքակրթական տեսակէտներով. —
2. Հռոմ. եկեղեցւոյ ստանձնած դերը՝ բարբարոսաց Մեծ արշաւանքին առեւն եւ անկից յետոյ. —
3. Վաճառականութիւնը՝ Միջին դարու մէջ. —
4. Ասպետութիւն. —
5. Ժան տ'Արք. —
6. Կ. Պոլսոյ՝ Օսմանցիներէ առման հետեւանքները. —
7. Անգլիոյ Մեծ Սահմանագիրը. —
8. Խաչակրութեանց բազմակողմանի օգտակարութիւնները: —

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Կայսրութիւնը կը կործանի

ԲԱՐԱՐՈՒՄԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹ- (395 - 1453):	ՀՈՆՔ	ՎԻՍԵԳՈԹՔ	ՈՍՏՐՈԳՈԹՔ	ԲՈՒՐԳԻՆԵԱՆՔ
Մեծն Յուսի- նիանոս (527— 565): Օրէնտդական աշխատութիւն. Արեւելիի Բիւ- սոնեայի, Կ. Պոլ սոյ Փոսկալֆոն- սիոս Պատրիար- իին օրով՝ Հոռով- մէական եկեղե- ցի էն կը բաժ- նուին:	Եւրպա կ'ար- շաւեն: Ասսի- լաս 'ի Գալլիա (451), եւ 'ի Իս- լիա (452): Աս- սիլաս կը մեռ- նի 453 ին Ավառները Գա նուրի հովիւն մէջ կը հաստա- սուին:	Տէրութիւն մը կը հիմնեն Հար. Գալլիոյ եւ Հիւս. Սպա- նիոյ մէջ (419) Առաջինը կը կործանի 507 ին իսկ վերջինը 711- ին:	Տէրութիւն մը կը հիմնեն Իս- լիոյ մէջ 493-ին որ կը կործանի 552 ին:	Գալլիոյ մէջ կը հիմնեն Բա- զաւորութիւն մը որ կը տեւ 413-էն մինչեւ 534:
ՄԵՐՆ ԿԱՐՈԼՈՍ (768=814) կը վերահաստէ Արեւմ- եան Կայսրութիւնը որ իր մէջ կը պարունակէր Գալլիան, Սպանեան՝ մինչեւ Էպրո գետը. Գերմանիան՝ մինչեւ Էլպա եւ Թէյա գետերը, եւ Իտալիոյ մէկ մասը:				

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

476-ին Հերուլներու գլխաւորին Ողոսկրի ձեռնով

ՄԵՐՆ ԱՐՇԱԼԱՆՔ

ՎԱՆԴԱԼՔ	ԼՈՄՊԱՐՏԱՅԻՔ	ՖԵՐԱՆՔ	ԱՆԿԼՈՍԱՐՄՈՆՔ	ԱՐԱՐԱՑԻՔ
Կը հիմնեն Տե- րութիւն մը Սպանիոյ եւ Աֆրիկէի մէջ (429 — 533):	Իտալիոյ մէջ ա սոնց հիմնաւ Տէրութիւնը կը տեւէ 568-էն մինչեւ 776:	Գալլիոյ մէջ իրենց անուանով Տէրութիւն մը կը հիմնեն (428) ՄԷՐՈՎԷՆՈՍ (449) ՎԼՈՎԷՆՈՍ (481) Մերովեանք կը տիրեն մինչեւ 752 թուականը — Քարլոյինեանք	455 թուականէն սկսեալ՝ Անգլիոյ մէջ կը հիմնեն Եօրր Բազաւորու- թիւններ: (Hep- tarchie).	Իսլամաց Մար- գարէն Մուհամ- մէ՝ Արաբաց նոր կրօն մը կը հարող: Արա- բացիի կ'ըլլան նախ պատերազ միկ եւ ապա Միջին դարու առաջին Բա- ղամկիրք ժո- ղովուրդը-
ԱՐԱՐ. ԿԱՅՍՐ. Ումեանք (661) Աքքաւեանք (752): Պաղտաի Ամի րապետութիւն Քարսովայի Ա. միւրապետութիւն				

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Խ Ա Ձ Ա -

	Ա. հաշակր.	Բ. հաշակր.	Գ. հաշակր.	Դ. հաշակր.
ԹՈՒԱԿԱՆ	1095—1099	1047—1148	1189—1191	1202—1204
հաշակրութիւն Քարոզողներ.	Պետրոս ձգեա- լոր եւ Ուրբա- նոս Բ. Պապ:	Ս. Պերմարսոս	Գուրիէլմոս Տիրմաթի Արքե- պիսկոպոս:	Նեոլիի ժողո- վրդապետ: Ֆուլք եւ Իննոլ կէնս Գ. Պապ:
հաշակրութեանց Պետեր.	Կոսրթուա-սր Պուլյեոն եւ Թու- լուզի Քելյոն իւ- խանք:	Յրանայիքա- գաւոր Լուի Ե. եւ Գերմանիոյ Քոն- րաւ Գ. կայսրը	Փիլիպպոս Օ- գոստոս, Քիւս- տոս Առիւծա- սիւր եւ Յրետե- րիկ Պարպա- րոսա:	Յրանսի կոմսը Պասուէն կամ Պաղսին. — Վե- նետիկի Տօմը Տանալօ, եւ Մոնթէնալի մարքիզը՝ Ոնի փալ:
Ուղեգրի ծ.	Գերմանիա, Հունգարիա, Յունական կայս- րութիւն եւ Փոքր Ասիա:	Գերմանիա, Հունգարիա, Յունական կայս- րութիւն եւ Փոքր Ասիա:	Միջերկրական ծով. Սիկիլիա կիպրոս:	Իտալիա, Ադրի- ական ծով, Ար- շիպետագոս եւ Յունական կայսրութիւն:
Գլխաւոր Գեղեր	Նիկիա կ'առ- նուի: ԴՈՐԻԼԷԻ ձա- կասամարսը (1097). ԱՆՏԻՈՔ կը պաշարուի եւ կ'առնուի (1097—98). — ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ կը պաշարուի եւ կ'առնուի (1099):	ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ պաշարումը (1149).	ԱՔԵԱՅԻ պա- շարումը (1191)	Կ. ՊՈԼԻՅ կ'առ- նուի եւ նոյն կը հիմնուի Լաւր նախկին կայս- րութիւնը (1204):

Կ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ

Ե. հաշակր.	Զ. հաշակր.	Է. հաշակր.	Ը. հաշակր.	
1217—1221	1227	1249—1254	1270	
Իննոլկէնս Գ. եւ Ոնարիոս Բ. Պապեր.	Գրիգոր Թ. Պապ:			
Ժան-սր Պալէն եւ Հունգարիոյ քաղաւոր Անդ- րէա Բ.	Յրետերիկ Բ. Գերմանիոյ կայսրը:	Լուի Թ.	Լուի Թ.	
Միջերկրական Սուրիա, Եգիպ- տոս:	Միջերկրական Պաղեստին:	Միջերկրական կիպրոս Եգիպտոս:	Միջերկրական կիպրոս Եգիպտոս:	
ՏԱՄԻԷԹ կ'առ- նուի (1218). հաշակրաց քա- նակը կը ջախ- ջախուի:	Եգիպտոսի Սուլթանին հետ դաւանադիր կը կնուի: Յրետերիկ Բ. Ե. րուսաղէմի մէջ կայսր կ'օծուի:	ՏԱՄԻԷԹ կ'առ- նուի (1249). ՄԱՆՍՈՒՐԱՅԻ նախկին պաշար (1250). — Լուի Թ. գերի կը բռնուի:	ԹՈՒՆՈՒՅԻ մէջ պաշարումներ կը մղուին. — Լուի Թ. կը մեռնի (1270).	

Արեւելեան Կայսրութիւն	ՀԱՌԼՄԱՑՆԻ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ (843).—		
	Գերմանիա.	Իտալիա.	Ֆրանսա.
Յոյն կայսրու- քեան կ'սպառ- նան Օսմանցիք՝ որոնց դէմ խաչա- կրութիւններ կը կազմուին 1095:	Մախմուտ Գեղ (918 — 1024) Ռոմն Ա. Կայսր (96~)	Գերմանիոյ գեր- իշխանութեան ներքեւ:	Քարլովինեան վեր- ջին քաղաւորաց սկարութիւնը:
—	Ֆրանկոնեան Գեղ Հենրիկոս Գ. եւ Գրիգոր Է (1073— 1085)	Պապերու եւ կայ- սերաց պատերազմ ներ.	Քափէթեան վր զահակալեն (987)
Լասին խաչակիրք Կ. Պոլսոյ կը տե- րեն (1204)	Կիպէլեան ընտա- նիք. Ֆրեսերիկ Պար պարոսա (1152— 1190)	Գրիգոր Է. Ալեք- սանդր Գ. Ինով- կէն Գ. եւ Գ. յաղթական կ'ըլլեն (1250): Իսկ Ռոմի- փակ Ը. կը յաղ- թուի Ֆրանսայի Փիլիպպոս Բա- զաւորէն (1303):	Առաջին չորս Քափէթեան քա- ղաւորներէն յետոյ Լուի Ե. տէրութիւ նը կ'ոգտուրէ:
Յոյն կայսրութիւ- նը քէւե կը վերա- հաստատուի, բայց անոր սկարութե- նէն կ'օգտուին Օս- մանցիք եւ կը տե- րեն Կ. Պոլսոյ (1453)-ին:	Ֆրեսերիկ Բ. (1218 — 1250) Հապսպուրկցի Ռոտուլփ. Աւստրի- ական Տոն. Լիւսէնպուրկի Տոն (1308-1438) Վերահաստատու- րիւն Աւստրիոյ Տոն (1438)	— Մեծ Հերմուտ — Իտալական Հա- ստատակապետու- թիւնք:	Փիլիպպոս - Օգոս- տոս կը զօրացնէ զայն:
		— Ռամկապետու- թիւն Ի Ֆիորէնցա — Ազնուապետութ- ի Վենետիկ:	Ս.Լուի եւ Փիլիպ- պոս Գեղեցիկ՝ Ֆրանսայի գոյու- թիւնը կ'ապահով- են:
			Վալուայի Գեղի զահակալութիւնը Փիլիպպոս Զ.

ԱՌԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (887).— ԱՐԴԻ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ		
Անգլիա.	Սպանիա.	Արաբ. Կայսրութ.
Անկլո - Մախմուտ քաղաւորու- թիւնը կը սկարանայ Դանիա- կան արեւմտեաններով (1066). — Դուլիէլմուտ Դանիացի կը տիրէ Անգլիոյ:	Լէօնի, Քասթի- լիոյ, Արալոնի եւ Նավարայի քա- ղաւորութիւննե- րը կը զօրանան.	Երկու իտալիկալուքեանց սկարանալը: Օսմանցիք Պաղատի իտա- լիկալուքեան կը տիրեն 1080 էն սկսեալ:
Նորմանական զօրաւոր հա- րսութիւնը Աւասական իշ- խանները կը զսպէ:	Փորթուկալի քա- ղաւորութիւնը կը կազմուի (1095- 1139):	Սպանիացիք Քորսովայի Ամիրապետութեան կ'ըս- տան (1031):
Բլանդմոնէից Գեղը (1154) ի սկզբանեւ զօրաւոր էր Հեն- րի Բ. ի եւ Ռիարտոսի օրով. Քայց Յովհաննէս Անեղիւ- ղի ժամանակ կ'սկսի սկա- րանալ:		
Մեծ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻՐԸ (1215)		
Հենրի Գ. ի եւ Եղուարդ Ա. ի օրով՝ Խորհրդարանը կը հաս- տատուի:		
Հարիւրամեայ պատերազմ- ներ (1328 — 1453):		

Գ Ր Ա Ր	Մեծ մարդիկ՝ որոնց անունով կոչուած է ապրած դարերնին:	ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԵՐԵՒԵԼԻ Ա Ն Ջ Ե Ր:
Զ.	ՄԵՇՆ ՅՈՒՍԻՒՆԻԱՆՈՍ.	Բելիսարիոս, Ներսէս Հայ Պատրիկ. Մեծն Գրիգոր Պապ. Մեծն Խոսրով Ա. Սասանեան Թագաւոր.
Է.	ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ՝ ԻՍԼԱՄԱՅ ՄԱՐԳԱՐԷ.	Էօմէր. Օսման, Ալի, Եւ Հեռակլէս՝ Կ. Պոլսոյ կայսր, Պեպինոս-Հերիսաւլ, Տախուպէր.
Ը.	ՄԵՇՆ ԿԱՐՈԼՈՍ.	Պեպինոս կարնահասակ, Շառլ-Մառդէլ, Թարիզ զօրացեալ, Հարուն Էլ-Րաւիս, Ապիրրանման Ամիրապետ, Վիքիֆէն՝ Սափանաց քաղաւոր:
Թ.	ՄԵՇՆ ԱԼՖՐԷՏ ԵՒ ԷԼՄԱՄՈՒՆ.	Բուրիկ կամ Բուրիկոս՝ Հիմն. Ռուս. կայսրութեան, Փոս կամ Փոսիոս՝ Կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարք, Մեծն Էկպէր՝ Հիմն. Անգլիական քաղաւորութեան:
Ժ.	ԱՊՏԻԼՐԱԶՄԱՆ Գ. ԵՒ ՄԵՇՆ ՈԹՈՆ,	Վլասիմիր Ռուս վեհապետ Եւ Հիւկ-Բապէր:
ԺԱ.	ԳՈՒԼԻԷԼՄՈՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ.	Գրիգոր Է. Պապ. Ալեքսիս - Կոմնենոս, Մեծն Բանուկ, Կոսրոմուս-սը - Պոլսեցի:
ԺԲ.	ՍԱԼԱԶԷՏՏԻՆ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՕԳՈՍՏՈՍ.	Քիւստոս Առիւմալիս, Ֆրեսերիկ-Պապարոս Եւ Ս. Պերմարոս:
ԺԳ.	ՃԻՆԿԻՋ ԽԱՆ ԵՒ ՀԱՊԸՍՊՈՒՐԿՅԻ ՌՈՏՈԼՖ.	Օսման Ս, Ս. Լուի. Փիլիպպոս - Գեղեցիկ. Սնժուցի Շառլ. Ոմիլիակ Ը. Բարսիլիացի Պապ, Մառի - Բ. յօ. Ժոս. Մօլէյ:
ԺԴ.	ԵԴՈՒԱՐԴ Գ. ԵՒ ԼԷՆԿՅԻՍՏՈՒՐ.	Սուլթան Պայազի Ս. (Երկրորդ) Մարգարիտ - Վալսէմար, Գուլիէլմոս - Թէլլ. Քլէնցի, Սէլ իւլիան, Ժան-Հուս, Տիւկէլէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ՆՈՐ Ա. Զ. Դ. Ա. Յ.

ՄԱՍՆ Ե.

ԳԼՈՒԽ Ա.

1. Նոր պատմութիւնը կ'սկսի 1453-ին, երբ Օսմանցիք Կ. Պոլսը կ'առնեն և Բրիտանիոյ Բոլոնիոս 1492-ին Ամերիկան կը գտնէ:

Նոր Պատմութիւնը կը վերջանայ 1789-ին. որ ըսել է՝ երեք դարէ աւելի շրջան մըն է և որու կը յաջորդէ Ժամանակակից Պատմութիւնը որ մինչեւ մեր օրերը կը հասնի:

Նոր Պատմութեան առաջին շրջանին մէջ երեք Մեծ Գիտեր. 1 Վառոյ. 2 Կողմնացոյց. և 3 Տպագրութիւն կը յաջորդեն մարդկային ընկերութեան վիճակը և յառաջ կը բերեն Տնտեսական. Բաղաժական և Իմացական նշանակելի փոփոխութիւններ:

2. Վառոյը. Թէպէտ դարեր առաջ Չինացիներուն և ըստ Արաբացոյց ծանօթ էր. սակայն Եւրոպայի մէջ զայն առաջին անգամ կատարեւորորոշն եղաւ Պերոյց-Շուարց անուն Գերմանացի կրօնաւորը: Այս գիւտը հիմնական փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ պատերազմական սրուեալին մէջ, Մարմնական ոյժը, տապեաւ.

կան արիութիւնը, հին դէնքերը, Աւատական իշխաններու անառիկ և ամբարտաւան դժբաղնները խոնարհեցան այս կործանարար փոշին առջեւ՝ որով պատերազմը դարձաւ հաշիւի և գիտութեան վրայ հիմնուած բոլորովին նոր արուեստ մը:

3. Կողմնացոյցը, զոր առաջին անգամ իրաւապահները Արեւելքէն բերին Եւրոպա, կատարելագործեց Ֆլամինգս — շիտա Իտալացին: Մագնիսացեալ այս պարզ ասեղին շնորհիւ է որ, նաւապետ ու նաւաստի՝ վստահութեամբ կ'սկսին խիզախել անծայրածիր ովկէանոսներու մէջ և գտնել նորանոր և հարուստ աշխարհներ:

4. Տպագրութեան, այսինքն՝ երեք Մեծ Գիւտերուն ամէնէն նշանաւորին գտնողը և կատարելագործողը եղաւ Յովնաննէս Կոքսթէնպէրկ Գերմանացին որ իրաւամբ՝ Մարդկութեան ամենամեծ բարերարներուն կարգը դասուած է:

Ինչպէս գիտենք, Տպագրութեան գիւտէն առաջ, իբրեւ թուղթ կը ծառայէին, մոմազօծ տախտակներ ու մագաղաթ որոնց վրայ կը գրէին ձեռքով: Բայց այս ձեռագիրները չափ հազուագիւտ և թանկագին էին, այնպէս որ իմացական մշակութիւնը կղերին և ազնուականաց մեծաշնորհն էր եղած, մինչդեռ բուն ժողովուրդին ամենամեծ մասը խոր տգիտութեան և նախապաշարունակներու մէջ թաղուած կը մնար: Ը. դարուն գտնուեցաւ կտաւաթուղթը Արաբացուց ձեռքով:

Կութթէնպէրկ իր երկու արուեստագէտ ընկերակիցներուն, Բիեռ-Շեֆֆերի և Ժան-Ֆուսի գործակցութեամբ՝ շարժական տառեր և Մամուլը հնարելով, 1455 ին առաջին անգամ Ս. Գիորջը լատիններէն լեզուաւ և հաղարսուոր օրինակ յաջողեցաւ տպագրել: Այս հրաշալի արդիւնքին 'ի տես, Կութթէնպէրկ խանդավառութեամբ կոռչեց «Եղիցի լոյս և եղեւ լոյս»:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԵՆԵՐԸ ԿԸ ԶՕՐԱՆԱՆ

1. Նոր Պատմութեան առաջին շրջանին մէջն է որ, Եւրոպայի մեծ տէրութիւնները ազգայնութեան գաղափարին զարգացման, վառօդի գիւտին, Աւատականութեան անկումին և իմացական յառաջդիմութեան շնորհիւ՝ կ'սկսին տակաւ դորանալ: Այսպէս՝ Միջին Դարու Աւատական դրութիւնը տեղի կ'ուտայ աւելի կեդրոնացած ոյժերու, և աւելի լաւ կազմակերպուած հզօր կառավարութեանց՝ ուր օրէնք և արդարութիւն աւելի ճշդիւ կ'սկսին գործադրուիլ և նիւթական ու բարոյական յառաջդիմութիւնները աւելի զօրաւոր պաշտպաններ կ'ունենան:

2. Յրանաւ՝ միապետական դրութեան մէջ զօրացաւ Լուի ԺԱ. ի օրով: Անգլիա՝ Երկուց Վարդից անունով տեղի ունեցած քաղաքական պատերազմներուն մէջ ազնուականութիւնը խոնարհեցուց և այս առթիւ՝ սրբայական իշխանութիւնը զօրացաւ թիստեան ընտանիքին օրով:

3. Սպանիա, ինչպէս տեսանք, Մաւրիտանացիները վանելէ յետոյ, Ֆերսինանս և Իզապէլլայի օրով տէր եղաւ Պիրէնեան ցամաքակղզիին և իր ազգային ու քաղաքական կազմակերպութիւնը գտնելով՝ Եւրոպայի ամէնէն զօրաւոր և հարուստ պետութիւններէն մին եղաւ:

ՅՐԱՆՍՈՒԱ Ա. ԵՒ ԿԱՐՈՒՈՍ Ե.

1. Ժ.Զ. Դարուն սկիզբը (1519) Գերմանիոյ գահը կը բարձրանար՝ Սպանիոյ Ֆէրաինանտ թագաւորին որդիին և Մաքսիմիլիանոս կայսեր թոռը Կարլոս Ե. որ Աւրստրիական ընդարձակ կայսրութենէն ի զստ՝ կը ժառանգէր նաեւ՝ Ստորին Նահանգները, Ֆոռանշ-Քոնքեն, Նաթոյին, Սիկիլիան, և Սպանիան՝ իր Ամսթերկեան հարուստ գաղթականութիւններով. այնպէս որ Կարլոս հպարտութեամբ, բայց իրաւամբ կ'ըսէր թէ՝ «իմ տէրութեանս մէջ արեւը մարը չի մտներ»։ Հետեւապէս՝ Կարլոս կը փափաքէր ըլլալ պետ՝ տիեզերական կայսրութեան մը որու իրազօրծման բուն կերպով հակառակեցաւ Ֆրանսայի երիտասարդ թագաւորը Ֆրանսուա Ա. և մեծամեծ զոհողութիւններով յաջողեցաւ պահպանել Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշիւութիւնը։

Այս առթիւ՝ քառորդ դար մը տեւեցին երկու վեհապետներու միջեւ տեղի ունեցած չորս շրջանի պատերազմները, որոնց գլխաւոր ասպարէզ դարձաւ Իտալիա,

2. Առաջիննախայարձակը եղաւ Ֆրանսուա՝ որ Աւստրիականներէն անցնելով՝ Զուիցերացի պահապան արի զօրաց յաղթեց և Միլանի վրայ քալելով՝ Մադրինեանի մօտ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ (1515)։ Սակայն Ֆրանսացւոց այս առաջին յաջողութիւնը տեւական չեղաւ, որովհետեւ կայսերականները քիչ ատենէն վառեցին Ֆրանսացիները Իտալիայէն և Բոսփորի (Հար. արեւելեան. Ֆրանսա) վրայ ապարդիւն արշաւանք մը գործեցին։ Ֆրանսուա հալածեց իր հակառակորդը, կրկին մտաւ Իտալիա, սակայն Բալիլայի մէջ յաղթուելով գերի ինկաւ և ստիպուեցաւ Մասրիսի մէջ կնքել այն ամօթալի դա-

շինքը՝ որով իսպառ հրաժարիլ յանձն կ'առնէր Իտալիոյ վրայ իր ունեցած գերիշխանութենէն (1526)։

3. Այս ձախողութենէն տարի մը յետոյ, Ֆրանսուա գերութենէ ազատելով՝ իր ուխտը դրժեց և վերստին զէնք առնելով՝ սկսաւ երկրորդ պատերազմը (1527 — 1529)։ Ֆրանսայի թագաւորը թէպէտ դաշնակցեցաւ Իտալական Հասարակապետութեանց հետ, բայց անփոյթ գտնուեցաւ զանոնք պաշտպանել Կարլոսի վրէժխնդրութեան դէմ, այնպէս որ, այս վերջինը Հոռոմն ալ առնելով կողոպտեց։ Այս առթիւ է որ, Ճէնովայի Հասարակապետութիւնը, Անսրէ-Տօրիա անուանի ծովակալին ատեն, Ֆրանսական վերին պաշտպանութիւնը թողլով՝ բոլորովին անկախ եղաւ։

4. Երկու փառասէր վեհապետները, թէեւ ուժասպառ, սակայն բնաւ միտք չունէին պարտութիւն խոստովանելու։ Ընդհակառակը, Կարլոս նիզակակցեցաւ Անգլիոյ Հենրի Բ. թագաւորին, իսկ Ֆրանսուա՝ Տաճկաց Գաւուռի Սիւլէյման հոչակաւոր Սուլթանին և Գերմանիոյ բողոքականաց հետ և պատրաստուեցան նոր թափով մը շարունակել պատերազմը։ Օսմ. Սուլթանը արդէն 1521-ին Պելլիս քաղաքն առած, Հոռոմսի տիրած և 1526-ին Մոհաքի դաշտին մէջ Մաճառներուն դէմ փառաւոր յաղթութիւն մը տանելով՝ 1529-ին ալ Վիեննան պաշարեց։ Բայց իմանալով որ. Կարլոսի թելադրութեամբ, Սպանիական նաւատորմը Կ. Պօլիսը պաշարելու կ'երթայ, վիէննայի պաշարումը վերցուց և փութաց իր մայրաքաղաքը պաշտպանել։

5. Այս միջոցին, Ֆրանսուա իմանալով որ Կարլոս, Կ. Պօլիս զրկած իր մէկ դեսպանը ձերբակալելով սպաննել տուեր է, սաստիկ զայրացաւ և Բիւնօնքե արշաւեց, բայց յաղթուելով՝ կնքեց Տաւնամիայ զինադուլ մը որ հազիւ չորս տարի տեւեց։ 1538-ին, Թուրքո-Ֆրանսա-

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՒՏԵՐ

1. Միջին դարու մէջ՝ վեներեակեցիք ու շենովացիք, Հնդկաստանի հարուստ բերքերը Արաբաց միջոցաւ և ցամաքի ճամբով կը փոխադրէին Եւրոպա, ինչ որ շատ սուղի կը նստէր։ Արդ, քանի որ կողմնացոյցը գտնուած էր, ինքնին կը ծնէր Հնդկաստան երթալու համար՝ ծովային ճամբայ մը գտնելու կարեւոր պէտքը։ Այս օգտաշատ նպատակին իրադործման նախաձեռնարկ եղան՝ մինչեւ այն ատեն աննշան մնացած Փորթոկէզը՝ օգտուելով իրենց երկրին աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքէն և քաջակերուելով իրենց Հենրի Բ. Նաւարկու մականունեալ թագաւորին լաւադոյն տրամադրութիւններէն։

Այսպէս, 1412էն սկսեալ՝ Փորթոկէզ նաւարկուներ՝ Ափրիկէի արեւմտ. ծովեզերքին վրայ յաջորդաբար դտան Նուն հրուանդանը, Մասքերա և Քանարեան կղզիները, Սե-նեկալը. և վերջապէս Դալարի Դյուլը՝ ուրկէ դէպի հարաւ յառաջանալով՝ 1478-ին հասան մինչեւ Հասարակած։ Վերադարձին, այս նաւարկուները իրենց հետ բերին ոսկիի փոշի. փղոսկր. տեղական բոյսեր ու կենդանիներ՝ որոնք իրենց հայրենակիցներուն հետաքրքրութիւնն ու ընչասիրութիւնը գրգռեցին։

2. Պառքեյիւնի—Տիւազ.—Այս բազմաթիւ նաւորդներուն մէջ ամէնէն երեւելին եղած է Պառքեյիւնի—Տիւազ նաւապետը, որ 1484-ին, բնական և մարդկային անհնա-

րին դժուարութեանց յաղթելով՝ հասաւ Ափրիկէի հարաւային հրուանդանը զոր անուանեց «Տանջանոց Գլուխ»։ Սակայն յետոյ Օհան Բ. փոխեց այս յուսանատեցնող անունը և կոչեց «Քափո-Տի-Պոնա Էսքէռանձա», այսինքն՝ «Բարեյուսոյ Գլուխ»։

3. Միայն թէ՛ սկսուած այս կարեւոր գործը գլուխ հանելու համար, պէտք էր աւելի խիզախ և հաստատամիտ մէկը, որպէս զի գտնուած ճամբով Հնդկաստան հասնէր։ Այս մարդը եղաւ Վասքո-Տը-Կամա, (գարձեալ Փորթոկալցի) մեծանուն նաւապետը, որ 1497ին երեք նաւով (Քառավէլ) և ժողովուրդին խանդավառ մաղթանքներուն մէջ ճամբայ ելաւ Լիզպոնայէն և հասաւ Բարեյուսոյ Գլուխը։ Այս մեծ նաւապետն ալ տնկալի դժուարութիւններ կրեց՝ մաքառելով բնութեան կատաղի տարրերուն և իր մարդոց անհամբերութեան դէմ։ Վերջապէս, կամա կը մտնէ Հնդկաց ովկէանոս և յաջորդաբար կ'այցելէ Արեւել. Ափրիկէի Մոզամպիկ, Մոնպագա և Մեշեմ քաղաքները։ Այս վերջին քաղաքէն՝ կամա իր հետ կ'առնէ ուղեցոյց — թարգման Արաբներ և 1498 ին կը հասնի Արեւմտ. Հնդկաստանի Բալիֆուղ քաղաքը՝ որու վեհապետը (Չամօրին) մեծամեծ պատիւներով կ'ընդունի այս ականաւոր Եւրոպացին և կը խոստանայ առեւտրական ամէն տեսակ դիւրութիւններ ընծայել իր երկրին ու ազգակիցներուն։ Վասքո-տը-Կամա յաջորդ տարին վերադարձաւ հայրենիք՝ ուր Էմմանուէլ թագաւորը և ամբողջ աւագանին բացառիկ պատիւներով ընդունեցին այս մեծ քաղաքացին որ, իր հայրենիքին առջեւ կը բանաբ Պարսկաստանի, Արաբիոյ և մանաւանդ՝ մեծահարուստ Հնդկաստանի վաճառականութեան առաքարէզը։

Այս առթիւ՝ Էմմանուէլ ինքզինքը անուանեց «Բախ-դաւոր» և Վասքո-տը-Կաման ալ «Մեծ Արգոնաւորդ»։ Միայն թէ կամա իր ապերախտ հայրենակիցներուն նա-

խանձին զոհուելով՝ չլթայակապ բանտ նետուեցաւ և ուր մեռաւ սրտին ցաւէն 1524-ին:

Քալիքուդէն յետոյ՝ Փորթոկէզները տիրեցին Կօստանդնուքին, Մալաթիա Թերակղզիին և Մօլմեքան կղզիներուն և այսպէս՝ ժամանակ անցնելով՝ սկսան առեւտրական յարաբերութեան մէջ մտնել Չինաց և Ճափոնաց հետ:

Աշխարհագրական այս նշանաւոր գիւտերը, որոնք արդի գիտական խուզարկութիւններէն բոլորովին տարբեր և աւելի շահախնդրական նպատակ մ'ունէին, յառաջ բերին Արեւմտ. Եւրոպայի, և մասնաւորապէս Փորթոկալի նիւթական և բարոյական ոսկեղարը որ, կերպով մը փոխանցումն էր Իտալական հասարակապետութեանց մինչեւ այն ատեն վայելած փառքին և հարստութեան:

ԱՄԵՐԻԿԱ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ (1449)

5. Ճենովայի մեծանուն նաւապետ մը, Քրիստափոր-Գոլոմպոս, որ միանգամայն քաջ աստղաբաշխ ու անուանի աշխարհագիր մ'էր, զնահատելով հանդերձ Փորթոկէզներու գտած Հնդկաստանի ծովային նոր ուղին — որոնց գործակից և ուղեկից էր եղած — կը խորհէր և համոզուած էր թէ՝ քանի որ երկիրս կ'ընդէնէ, նաւ մը Եւրոպայէն շարունակ դէպ ի արեւմուտք նաւարկելով՝ պիտի կրնար արեւելեան Հնդկաստան հասնիլ, իրայս համոզումը, ժամանակին տիրող կարծիքին հանդէպ՝ շատերուն կողմանէ ծաղու և անէծքի առարկայ դարձաւ: Սակայն Քոլոմպոս այս ամէնը արհամարելով՝ նախ ղիմեց Ճենովայի Հասարակապետութեան, ապա՝ Ֆլորանսայի, Անգլիոյ և Փորթոկալի՝ որոնցմէ մերժուեցաւ:

իրբեւ խելացնոր ու բախդախնդիր: Ի վերջոյ դիմում ըրաւ Սպանիոյ՝ որու ազնուամիտ Թագուհին Իզապէլլա՝ Քոլոմպոսի տուաւ երեք նաւ (Ս. Մառի, Նինա և Փինթա) և 1200 նաւաստի, որոնցմով 1492 Օգոստ. 31-ին ճամբայ ելաւ Սպանիոյ փաշա փոքր նաւահանգիստէն:

7. Քոլոմպոս, նախ հանդիպեցաւ Քալիքուդէն կղզիները և ապա, ովկէանոսի անսահման տարածութեան մէջ սուրալով՝ երեք շաբաթ միօրինակ նաւարկեց: Սակայն Քոլոմպոսի նաւաստիները այս յուսահատ և վտանգաւոր ուղեւորութենէն սարսափահար՝ մահ կ'ըսպառնան իրենց պետին՝ որպէս զի իսկոյն Եւրոպա վերադառնայ: Բայց հաստատամիտն Քոլոմպոս՝ անյողդողդ կը մնայ և կը սրտապնդէ իրենները, որպէս զի հաւատք ունենան իր վրայ և քանի մ'օր ալ համբերեն: Եւ հաշտ, իր տուած պայմանաժամը չլրացած, Հոկտ. 12-ի իրիկունը, յառաջընթաց փինքա նաւէն միարեւրան ու ցնծալից աղաղակ մը կը լսուի, «Յամա՛ք, Յամա՛ք» որ արձագանք կը գտնէ միւս երկու նաւերուն մէջ ալ, և նաւաստին ի ծունր իջած, ուրախութեան արցունքներով ներում կը խնդրէ իր հաստատամիտ առաջնորդէն: Եւ իրօք, ոտք կը կոխեն այն ցամաքը, որ Հրնդկաստան չէր, այլ Լուիսյան արշիպելագոսի մէկ փոքր կղզին, Կուալախանի, զոր Քոլոմպոս կ'անուանէ Սան Սալվատոր (Ս. Փրկիչ) և տեղացիներն ալ՝ Հնդկ, կարծելով թէ իրօք Հնդկաստան հասած է: Միայն թէ՝ ասկից չհետեւիր որ Քոլոմպոսի հաշիւը սխալ էր, ինչու որ, անտարակոյս պիտի յաջողէր գտնել բուն Հնդկաստանը, եթէ Ամերիկայի ցամաքը գոյութիւն ունեցած չ'ըլլար:

8. Քոլոմպոս յաջորդաբար խուզարկելէ յետոյ Քուպա և Հայիթի բուսառատ և ոսկեշատ կղզիները, Եւրոպա վերադարձաւ 1493-ին, այսինքն իր մեկնումէն

7 ամիս և 11 օր յետոյ՝ ուր Ֆէրտինանտ և Իզապէլ, ան-
նըման պատիւներով ընդունեցին զինքը՝ իբրեւ մեծ աշ-
խարհակալ :

Սպանիոյ վեհապետները նոր տորմիդ մը յանձնեցին
Քուլոմպոսի որ նոյն տարին ճամբայ ելաւ Նոր Աշխարհ
և ամբողջ Անթիլեանները խուզարկելով՝ անոնց մէջ
Սպանիական դրոշն հաստատեց : 1498ին Օրիկոֆոյի գե-
տաբերանը գտաւ և ոտք կոխեց բուն Նոր Աշխարհի այն
ցամաքը որ ցարդ իր անունը կը կրէ (Քուլոմպիա) : Միայն
թէ՝ այս անգամ Քուլոմպոս չղթայական վերադարձաւ
Եւրոպա, որովհետեւ իր վատազգի նախանձորդները
իբր անհաւատարիմ ամբաստանած էին զանի Սպանիոյ
վեհապետաց : Սակայն Նոր Աշխարհը գտնողը կրցաւ
արիարար պաշտպանել ինքզինքը այդ ամբաստանու-
թեանց դէմ և 1502ին՝ չորրորդ ուղեւորութենէ մը յե-
տոյ մեռաւ յաջորդ տարին (1503) և կտակեց որ միեւ-
նոյն չղթաներով թաղեն զինքը, իբր յաւիտենական
նախատինք այն ապերախտ Սպանիոյ՝ որու նոր և մե-
ծահարուստ աշխարհ մը նուիրած էր : Քուլոմպոս, նախ
թաղուեցաւ Սպանիոյ Վալենսոյիս քաղաքը՝ ուրկէ 30
տարի յետոյ՝ թէ՝ իր և թէ Տիեկո որդւոյն ոսկորները
փոխադրեցին Սան-Տամիսիկո կղզւոյն Մայր Եկեղեցին :

9. Քուլոմպոսի սկսած գործը շարունակողներ չը-
պակսեցան : Ն սխ Ամերիկոս-Վեսպուչի Իտալացին՝ չորս
անգամ Նոր Աշխարհ ճամբորդելով՝ անոր մասին գըրա-
ւոր մանրամասն տեղեկութիւններ ու քարտէսներ բե-
րած ըլլալուն համար, շատերէն այնպէս կարծուեցաւ
թէ Նոր Աշխարհի բուն գտնողը այս մարդը եղած ըլ-
լայ և հետևաբար իր անունով ԱՄԵՐԻԿԱ կոչուեցաւ,
ինչ որ՝ անիրաւութիւն մ'էր Քուլոմպոսի յիշատակին :

Ալվարես-Բասպալ փորթոկալցին՝ 1500ին ՊՐԱ-
ԶԻԼԻԱՆ գտաւ :

Յրանառա-Աշմեիսա և Աշպոֆերֆ՝ Ասիոյ և Ովկէ-
անիոյ մէջ, փորթոկէզեան կայսրութիւնն ընդարձա-
կեցին :

Պաշտօն՝ Բանամայի պարանոցն անցնելով, առա-
ջին անգամ ինքը տեսաւ Խաղաղական Ովկեանուը
1513 ին :

Կոլմալվա, 1512ին գտաւ ՄԵՔՍԻԿԱՆ :

Ֆերնան-Քորթեզ՝ 1521ին՝ ՄԵՔՍԻԿԱՅԻ կը տիրէ :

Փորթոկէզ Մակիլլան նաւապետը, նոյն տարին, ա-
ռաջին անգամն ըլլալով կ'անցնի Հար. Ամերիկայի ա'յն
նեղուցէն որ այժմ՝ իր անունը կը կրէ և ինքը կ'ըլլայ
աշխարհիս շրջանն ընող առաջին Եւրոպացին :

Յրանցեալօ-Բիգարո, 1531ին ԲԵՐՈՒՆ, իսկ Ալմաիրօ՝
կը գտնէ ԶԻԼԻՆ :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՎԵՐԱՇՆՈՒԹԻՒՆ (RENAISSANCE)

1. Մինչդեռ ձեռնովացի մը Նոր Աշխարհ կը գըտ-
նէր և բազմաթիւ նաւորդներ՝ մարդկութեան նորանոր
երկիրներ կը ծանօթացնէին, մինչդեռ համալոգային
վաճառականութիւնը անսահման թռիչ մը կ'առնէր և
պատմութեան առջև նոր և ընդարձակ ասպարէզ մը կը
բացուէր. Եւրոպա, կութթէնպէրկի հրաշալի գիւտին
չնորհիւ՝ լուսոյ և յառաջդիմութեան փառաւոր շըր-
ջան մը կը թեւակոխէ :

2. Ինչպէս տեսանք, Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ (1453), բազմաթիւ Յոյն ընտանիքներ գաղթեցին Խալիքա՝ իրենց հետ տանելով Հելլէն մատենագրութեան թանկագին և անսգիւտ ձեռագիրները որոնք քիչ յետոյ տպագրուելու բախդը պիտի ունենային։ Խալիքա, արդէն Մէտիչեան գերդաստանին օրով սկսած էր գլորական շարժում մը, որ երթալով ողբերուեցաւ և վերջապէս ծնունդ տուաւ տոյն հոյակապ շրջանին, որ իրաւամբ կոչուած է Վերածնունդին։

3. Իտալական Գրականութիւնը. — Հռոմայ Պապերէն ոմանք և Խալիքայի իշխաններ՝ վեհանաճօրէն կը սատարէին իրենց ժամանակի մատենագրաց և բանաստեղծներուն։ Մէտիչեան Կոզմա և Փառաւորն Լաւրենսիոս, մեծ տաղանդները արժանապէս վարձատրելով՝ միւս կողմանէ ալ իրենց ծախքով նորանոր դպրոցներ ու կաճառներ կը հիմնէին։ Լաւրենտիոսի որդին Լեոն Ժ. նշանաւոր Պապը (1513-1521) այնպիսի մեծանշանութեամբ մը պաշտպան կանգնեցաւ իր ժամանակի այս իմացական շարժումին և անոր հանձարեղ գործիչներուն, որ իր դարը իր անունով և շատ իրաւամբ կոչուեցաւ Լեոն Ժ. ի ԴԱՐ։

4. Խալիքա արդէն ԺԴ. դարուն երկու մեծ բանաստեղծներ ունեցած էր. Տաւրի և Բեդրարֆա։ Իսկ ԺԶ. դարուն փայլեցան հետեւեալները.

Արիոսո (1474-1533), որու գլ. գործն է «Կատաղին Ռօլան» անուն քերթուածը։

Դասո որու գլխաւոր գործն է «Նրուսողէմ Ազատեալ», (1544-1595). Նրեւելի պատմագիրներ էին՝

Կիշաւոսիսի (1482-1540), որ գրած է Խալիքոյ ԺԶ. դարու պատմութիւնը։

Մաֆիալիքի (1469-1529) որ թէև իր ժամանակի լաւագոյն խալիքէնը գրողն էր, սակայն իր սկզբունք-

ները դատապարտելի եղած են (Մաքիավէլութիւն)։ Քրած է «Իշխանք» անուն գործը

Գեղարուեստից մէջ Խալիքա փայլեցաւ անբաղդատելի կերպով և յառաջ բերաւ ճարտարապետական բոլորովին նոր ոճ մը, որ էր խառնուրդ Գոթականին և նորին, բայց աւելի վայելչագեղ, զարդարուն և վեհաշուք։

Պրուկիպիսի (1378-1446), շինեց Բիդդիի հռչակաւոր պալատը՝ Ֆիօրենցայի Մայր եկեղեցւոյն գմբեթը և որու յար և նմանը շինեց յետոյ Միքէլ-Անճէլօ, Հռոմի Ս. Պետրոս եկեղեցիին վրայ։

Պաւլանի (1444-1514), պատրաստեց յատկագիծերը Վատիկանի պալատին, Ֆիօրենցայի Մկրտատան, Հռոմի և ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցիներու որոնք կը մնան իբրեւ փառաւոր յիշատակարաններ՝ Քրիստոնէական ճարտարապետութեան։

Նկարչութեան մէջ ալ, Խալիքա աննախընթաց կատարելութեան մը հասաւ։ Արդէն ԺԴ. դարուն, Ճիօլանի-Չիմասպուե և Ճիօրթօ՝ սկսած էին իրենց նըկարներուն աւելի բնական և կենդանի հանգամանք մը տալ։ Իսկ երբ ԺԵ. դարուն իւղաներկը զանուեցաւ, այն տեսն է որ երեւան եկան Խալիքոյ մեծագոյն վարպետները։

Միքէլ-Անճէլօ (1474-1564), որ էր նշանաւոր ճարտարապետ, քանդակագործ և միանգամայն նկարիչ, այնպէս որ կարելի է ըսել թէ՛ Վերածնութեան դարու ամէնէն հոյակապ հանձարը եղած է։ Իբրեւ նըկարու ամէնէն հոյակապ հանձարը կոչուեցաւ իր «Կարիշ» իր գլուխ գործոցն է վերջին Դասասանը, իբր արձանագործ՝ արտադրեց Մովսէսի հօկայ արձանը, և վերջապէս՝ իբրեւ ճարտարապետ — քանդակագործ՝ շինեց Ս. Պետրոսի փառաւոր կաթողիկէին գմբեթը։

ՌԱՅԱՅԵԼ (1483-1520), աննման պատկերահան, որ

իր գործերուն մէջ դրոշմած է փափկութիւն, բնականութիւն և շնորհ: Իր գլխաւոր արտադրութիւններն են՝ Տիրամայր, Այրակերպութիւն և Կուսանք:

Թիգիանո (1477-1576), բնիկ Վենետիկացի. իր գլուխ գործոցներն են՝ վերափոխում, Ս. Պետրոս, Աստղիկ, Տերունական ընթրիք ևն:

Լեօնաո-սը-Վիկնյի (1452-1519), ծնաւ ի Ֆիօրէնցա: Իբր գլուխ գործոց ունի Տերունական ընթրիք: Լէօնաո, փայլած է նաև իբրև ճարտարապետ և քանդակագործ:

Բօրհանիօ (1494-1534), Ռաֆայէլի սիրահար ու հետեւող մը եղած է:

ԳԵՂԱՐՈՒՍՏՔ Ի ՖՐԱՆՍԱ

Իտալիա՝ Գեղարուեստից մէջ Եւրոպական արդէն ազդեցութիւն, բայց մասնաւորապէս Ֆրանսայի վարպետը եղաւ: Ֆրանսուա Ա. իր արքունիքը հրաւիրեց Լեօնաո-սը-Վիկնյի, Անտոէ ճեղ-Սօրօն և Պեռլիկոլո-Չելլիի երեւելի քանդակագործը՝ որոնց ձեռքով պճնազարդեց Ֆօնթէնըպօի, Սեն Ժեռմէնի և Համպտի գլխաւորը: Միեւնոյն ժամանակ երեւելի իշխաններ ալ թագաւորին հետ կը մրցէին՝ այս մեծ վարպետներու ձեռքով հրաշակերաններ արտադրել տալու: Այսպէս՝ Իտալացի արուեստագէտներու մրցակից հանդիսացան՝ Բիլո-Լեֆօ, Ֆիլիպպո-Տըլլոմ ճարտարապետները, Ժան-Կոմօն արձանագործը և Պեռնաո Բալիսի տաղանդաւոր անօթագործը:

Մատենագրութեան մէջ փայլեցան Ռօնաո (1524-1535), Բիլման-Մաո (1495-1544), Ռապրիկ և Ամիօ

որոնք Ֆրանսական գրականութեան հիմնադիրները եղան:

6. Գերմանական լեզուն տակաւին կազմակերպուած չըլլալուն Ուրիխ՝ լատիներէն, իսկ Երազմոս՝ Հոլանտերէն լեզուաւ գրեցին:

Սպանիա ունեցաւ իր Սերվանթեսը՝ որու Գլ. գործն է Տօն-Գիշօք անուն՝ ասպետական կեանքէ հետաքրքրաշարժ վէպը:

Փորթուկալ կը պարծէր իր Բալթիստի մատենագիրով որու գլխաւոր գործն է՝ Լուսիականք՝ որով կը ներբողէր իր հայրենիքին փառքը՝ իբր արդիւնք աշխարհագրական մեծամեծ գիւտերու:

Գերմանիա, իբր արուեստագէտ ունեցաւ Հոլպէն համբաւաւոր նկարիչը՝ որ Անգլիոյ Հէնրի Ը. Թագաւորին գնահատման արժանացաւ: Իսկ Գերմանական նկարչութեան հայրը կը համարուի Ալպերդ-Տիւրհեր:

ԳԻՏՆԱԿԱՆՔ

7. Միեւնոյն ժամանակ գիտութիւններն ալ սկսան ծաղկիլ: Կոպերնիկոս անուն Լէ. աստղաբաշխը (1473-1543), հաստատեց թէ՛ երկիրս է որ կը շարժի Արեւին շուրջը՝ և թէ այս վերջինն է անշարժ, վարդապետութիւն մը, որ թէև բոցայայտ ճշմարտութիւն, բայց իր ապրած տղէտ ժամանակին մէջ կրնար մահուանը պատճառը լլալ՝ եթէ համարձակէր զայն հրատարակութեան տալ:

Գալիլէոս (1564-1642), իտալացի գիտուն. չափագէտ և աստղաբաշխ, ծնաւ Բիզայի մէջ: Գտաւ ճօճանակի օրէնքները, ջրաբաշխական կշռորդը, ջերմաչափը, ծանրութեան օրէնքը, հեռագիտակը, երկրի թաւալումը ևն: Սակայն Գալիլէոս, Հաւատաքննու-

թեան բոցերուն մատնուելու վախով՝ իր այս վերջին սկզբունքը իբր հերետիկոսութիւն յետս կոչելու ստիպուեցաւ, յաճախակի կրկնելով. «Եւ սակայն կը շարժի» E pur si muove!

Թիֆո-պրնահե (1546-1601), Դանիացի նշանաւոր աստղաբաշխ, օր Պտղոմէոսի և Կոպերնիկի դրութենէն բոլորովին տարբեր ուղղութեան մը հետևեցաւ կարեւոր զննութիւններ կատարելով: Իր աշակերտը եղած է անուանին Բեփլիտ Գերմանացին:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ (RÉFORME)

1. Միջին Դարու մէջ համակրօն էր Եւրոպա: Սակայն պարագաներն այնպէս բերին, որ ԺՁ. դարուն Մեծ Հերձուած մը տեղի ունենար: Ասոր պատճառները երկուք էին:

Ա. — Մարդկային մտաց զարգացումը, որ կատարուեցաւ Տպագրութեան գիւտին և մատենադրական գրուածոց շնորհիւ: Իսկ երկրորդ պատճառը՝ նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջն էր:

2. Եկեղեցին կորուսած էր իր առաքելական նախնիին պարզութիւնը: Պապերը՝ հոյակապ արքունիքներու մէջ կը բնակէին՝ ունենալով աշխարհական վեհապետի մը ամէն տեսակ նիւթական ոյժերն ու վայելքները: Խաչէն աւելի սուր՝ և օրհնութենէ աւելի՝ բանադրանք

կը գործածէին: Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները իրենց վարած զեղխ ու ապականեալ կեանքով՝ մեծ գայթակղութիւն յառաջ բերած էին ժողովուրդին մէջ՝ որ սկսած էր ուժանալ եկեղեցիէն և անոր պաշտօնեաներէն:

3. Նոյն իսկ, Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ հեղինակութիւն ճանչցուած նշանաւոր կղերականներ, սրտի դառնութիւնով կը խոստովանէին այս ողբալի վիճակը, և դարման ու բարեկարգութիւն կը պահանջէին՝ եկեղեցին անվրիպելի անկումէ մը փրկելու համար:

4. Մարսիոս-Լուսեր (1483-1546). — Գործերն այս ցաւալի վիճակին մէջ էին, երբ Լեւոն Ժ. Պապը. Հռոմի Ս. Պետրոս եկեղեցիին շինութիւնը իր օրով կարենալ աւարտելու նպատակաւ՝ սկսաւ դրամով մեղաց թողութիւն վաճառել և այս հակաքրիստոնէական տուրեւառին պաշտօնը յանձնեց Դուրինիկեան կրօնաւորներուն՝ որոնք նախ զացին Գերմանիոյ հարուստ քաղաքները:

Այս միջոցին Կապէր Օգոսինեան կարգէն նշանաւոր և մաքրակրօն արեղայ մը, Մարսիոս-Լուսեր, որ ծնած էր Սաքսոնիոյ Այսխայէն քաղաքը: Աղքատ հանքագործի մը զաւակ, որ Օգոսինեան վանքի մը մէջ առաւ իր ուսումը և ա'յնքան բացառիկ տաղանդ և ընդունակութիւն մը ցոյց տուաւ որ զինքը վիրքեհնապետի համալսարանին մէջ՝ Ատոուածաբանութեան և Իպիսկի համալսարանին մէջ՝ Ատոուածաբանութեան ուսուցիչ կարգեցին: Իբրեւ Օգոստինեան կրօնաւոր, Լուսեր իր միաբանութեան կողմէ իբրեւ պատգամաւոր, պաշտօնով Հռոմալ այցելեց և ահա այս առթիւ աւելի մօտէն և սրտի մորմոգումով տեսաւ թէ ո՛ր հասած էր եկեղեցին ու եկեղեցականութիւնը:

5. Երբ, մեղաց թողութեան վաճառականները Գերմանիա եկան, Լուսեր, ի դիմաց ամբողջ կաթոլիկ ողջախոհ աշխարհի և յանուն Քրիստոնէութեան պատուոյն, սկսաւ բուռն կերպով բողոքել այս նախատինքին դէմ: Բայց

միայն ասով չբաւականացաւ Լուտեր, այլ ազգութեամբ
բողոքեց նաեւ Պապին գլխաւորութեան, Գաղսնի խոստ-
ովանութեան, Կղերին ամուսնութեան. վանական կենցաղին,
Սուրբերու պատկերաց երկրպագութեան և այն ամէն զեղ-
ծումներու դէմ, որոնք եկեղեցւոյ հիմերը քանդելու էին:
Լուտեր Ժ. նախ սկզբան կարեւորութիւն չտուաւ Լուտերի
այս կրակոտ ցոյցերուն՝ ըսելով թէ «Արեւոյայի կռիւ մ'է»:
Բայց տեսնելով որ վտանգը ընդհանուր հանգամանք մը
կ'առնէ և Լուտերի գաղափարներուն համամիտ ստուար
կուսակցութիւն մը կը կազմուի, բանադրանաց թուղթ
մը զրկեց: Լուտեր՝ Վիթթէմպերկի հրապարակին մէջ
հանդիսաւոր կերպով այրեց այդ հրովարտակը և ին-
քըզինքն անկախ հռչակելով Պապական գերիշխանու-
թենէ՝ յայտարարեց թէ միայն Ս. Գիրքը կը ճանչնայ
իրեն առաջնորդ:

6. Գերմանիոյ կայսրը, Կարոլոս Ե. Ուրմ քաղա-
քին մէջ եկեղեցական ժողով մը գումարեց՝ ուր հրա-
ւիրուեցաւ նաեւ Լուտեր՝ որպէս զի իր գայթակղական
վարդապետութիւնները յետս կոչէ: Լուտեր ներկայա-
ցաւ, բայց փոխանակ իր սկզբունքներն ուրանալու, արիա-
բար պաշտպանեց զանոնք՝ անդիմադրելի փաստեր յա-
ռաջ բերելով Ս. Գիրքէն՝ որու ոգիին ա'յնքան հեռա-
ցած էր կաթոլիկ եկեղեցին: Անտարակոյտ, Լուտեր ալ
Ժամն-Հուսի և անոր համամիտներուն տխուր վախճանը
պիտի ունենար, եթէ ժողովէն մեկնած պահուն, մուկ-
աւանդ խուժանին դէմ զինքը չպաշտպանէր հեծելազո-
րաց գումարտակ մը:

7. Լուտեր իր պաշտպանին, Սաքսոնիոյ Ֆրեսերիկ
կայսրընտիրին խորհրդով՝ առանձնացաւ Վարդապետի
ամուր դղեակը՝ ուրկէ արձակեց իր ամէնէն մահացու
հարուածները Պապականութեան դէմ, դարձեալ հոն է
Լատիններէն Գերմաններէնի թարգմանեց Ս. Գիրքը որ

իր հայրենակիցներուն համար եղաւ դիւր հասկանալի և
լուսատու առաջնորդ մը:

Սաքսոնիոյ կայսրընտիրէն ի զատ՝ Գերմանացի իշ-
խաններ ալ կը պաշտպանէին Լուտերն ու անոր վարդա-
պետութիւնները երկու պատճառաւ, նախ, պապական
ազդեցութիւնը պիտի տկարանար՝ ինպատու քաղաքա-
կան իշխանութեան, երկրորդ՝ եկեղեցիներու և վան-
քերու հարուստ կալուածները իրենց և ժողովուրդին
աղքատ դասերուն պիտի փոխանցուէին:

8. Լուտեր, Հռոմէական եկեղեցւոյ ծէսերն ու
արարողութիւնները մերժելով՝ եթէ խորհուրդներէն
ալ՝ միայն Մկրտրիսն ու Հաղորդութիւնն ընդունեց՝
աւելի ընդարձակ բաժին մը տալով Ս. Գրոց ընթեր-
ցանութեան և մեկնութեան: Իրաւ է որ Լուտերի ինչ-
ինչ վերապահումները Ս. Գրոց ազւոյն հակառակ են,
բայց այս պարագան մասամբ կ'արդարանայ՝ երբ աչքի
առջեւ ունենանք իր ապրած դարուն եկեղեցականու-
թեան ծայրահեղ դայթակղութիւնները:

9. Լուտերի վարդապետութիւնը քիչ ատենէն տա-
րածուեցաւ Գերմանիոյ մէջ՝ հակառակ կաթոլիկ կու-
սակցութեան ընդդիմութեան: Կարոլոս Ե. Ֆրանսայի
և Օսմանցւոց դէմ պատերազմի զբաղած ըլլալով՝ հար-
կադրուեցաւ Շվիտի ժողովին մէջ՝ Լուտերի վարդապե-
տութեան հետեւողներուն խղճի ազատութիւն տալ,
պայմանաւ որ իրենք այդ վարդապետութիւնը չ'տա-
րածեն: Լուտերականք բողոքեցին այս կաշկանդումին
դէմ և անա այս պատճառաւ է որ կոչուեցան ԲՈՂՈ-
ՔԱԿԱՆ (1529)

Յաջորդ տարին (1530), Բողոքականք, Լուտերի
բարեկամ Մեկանկրոն առտուածաբանին միջոցաւ՝
Աւիսպուրի Աւագաթողովին ներկայացուցին իրենց
դաւանութեան հանգանակը որ կոչուեցաւ Աւիսպուրիեան
խոստովանութիւն:

Լուտեր մեռաւ 1546ին, 63 տարեկան, ամբողջ Գերմանիան խռովեալ վիճակի մը մէջ թողլով: Լուտեր իր վարդապետութեան հետեւող երեւելի աստուածաբաններ ալ ունեցաւ, որոնք սակայն իր բուն նպատակէն չեղելով՝ տարբեր ազանդներ կազմեցին: Այսպէս՝ Զուիցերիա ունեցաւ իր Զլլիկկը և Ֆրանսա՝ իր Կալվինը: Այս վերջինին վարդապետութիւններուն հետեւեցան նաև՝ Հոլանտա և Սկոթլիա:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

1. Բողոքականութեան պատճառաւ՝ հին ու նոր եկեղեցւոյ հետեւողներուն միջև ծագած կրօնական պատերազմները չառ երկար ու արիւնալի եղան:

Ա. ՖՆԱՆՍՍԱՅԻ մէջ գրեթէ 40 տարի տեւեցին այս պատերազմները՝ մինչև որ Պուրպօնեան ընտանիքէ Հենրի Դ. նշանաւոր թագաւորին օրը, երբ 1598ին Նանքի նշանաւոր, հրովարտակով խղճի ազատութիւն չնորհեց ֆրանսայի բողոքականաց,

Կրօնական այս պատերազմներուն և կարողութիւն իշխանութեան օրով է որ տեղի ունեցած է Ս. Բարթոլոմէոսի կոտորածը հետեւեալ պարագաներուն մէջ:

Անշափահաս թագաւորին խնամակալուհի կարգուած էր իր մայրը, մոլեռանդ կաթոլիկ Մէտիչեան Մարիամ, որ Կիզեանց աղգատոհմին թելադրութեամբ՝ Ֆրան-

սայի բողոքականաց դէմ կազմեց դժոխային դաւադրութիւն մը, ինչ որ տեղի ունեցաւ 1572 Օգոս. 23ին. Ս. Բարթոլոմէոս առաքելոյն տօնին օրը. երբ առաւօտեան ժամերգութեան զանգակները կը հնչէին՝ իբր նշան աղետալի գործին:

Ամբողջ Բարիզի մէջ և գաւառները գտնուած հազարաւոր ֆրանսացի բողոքականներ այս անլուր մոլեռանդութեան զոհ գացին՝ և այսպէս ֆրանսական պատմութիւնը ամօթալի էջերով արատաւորուեցաւ:

Բ. ՊԵԼՃԻԲԱ և ՀՈԼԱՆՏԱ, որոնք Ստրիւ Նա. համբներ անուշով Սպանիական տէրութեան մէկ գաւառն էին, Բողոքականութիւնն ընդունելով մերժեցին Սպանիոյ տիրապետութիւնը և կազմեցին Միացեալ Նահանգաց Հասարակապետքիւնը 1581ին, Այս թուականէն ի վեր՝ Հոլանտա սկսաւ հսկայաքայլ յառաջդիմել ծովային վաճառականութեան մէջ, այնպէս որ, տէր եղաւ Փորթոկէզեան Հնդկաստանի ու Եւրոպայի վաճառականութեան:

Գ. ՍԲԱՆՏԻՆԱԻԵԱ (Շուէտ, Նորվեկիա և Տանըմարքա), Քրիստիան Բ. ի օրով և Կիւսթաւ-Վալա անուանի քաղաքացիին գլխաւորութեամբ տեղի ունեցած քաղաքական յեղափոխութենէն յետոյ՝ ընդունեց բողոքականութիւնը ու եղաւ Եւրոպայի կարեւոր տերութիւններէն մէկը (1529):

2. Ինչպէս օրինակներով տեսանք, Լեւոն Ժ. ի կարծածին պէս «Աբեղայի աննշան կռիւ մը» չէ եղբ Լուտերի բարձրացուցած բողոքի ձայնը, ընդհակառակը, ժամանակին ոգւոյն և նոյն իսկ Արեւմտ. Եկեղեցւոյ մէկ անխուսափելի պահանջումն էր ան՝ որու արձագանգ տուին՝ Եւրոպայի ամէնէն զարգացած Քրիստոնեայ աղգերը: Պապութիւնը ուշ զգաց իր սխալը և կորուսած

դիրքը վերահաստատելուն պատակաւ, իր պաշտպանութեան տակ կազմեց կրօնական նոր միաբանութիւններ՝ որպէս զի մոլորեալները!!! կրկին ուղղափառութեան հրաւիրեն: Ասոնց մէջ ամէնէն երեւելին եղաւ Յիսուսեան (Jésuites) ընկերութիւնը՝ զոր հիմնեց 1534ին՝ Իզնասիոս-Լոյօրա Սպանիացի կրօնաւորը:

3. Այս նշանաւոր միաբանութեան գործակալներուն պաշտօնն էր քարոզել կաթոլիկութիւն, բայց մանաւանդ՝ մանկութիւնը դաստիարակել իրենց սկզբունքներուն համաձայն եղանակաւ մը: Հրաւանդաւոր կամ Զօրապետ կը կոչուէր իրենց պետը՝ որու ստորակարգեալները ամենակոյր հպատակութեամբ և մեքենայօրէն պարտաւոր էին հնազանդիլ անոր հրամաններուն, նոյն իսկ եթէ ոճրագործութիւն ըլլար յանձնարարուածը: Այս գարշելի ընկերութեան համար անմեղ միջոցներ էին՝ նենգութիւն. խորամանկութիւն, տուն և պատիւ կործանել և վերջապէս ամէնէն դատապարտելի մեքենայութիւնները՝ կարենալ իր նպատակին հասնելու համար: Եւ արդէն իր նշանաբանը և սկզբունքն էր հետեւեալ անբարոյական խօսքը «Նպատակը միջոցը կ'արդարացնէ»: Այս ամէն պատճառներով, ճիշդութիւնները եւրոպայի նոյն իսկ ամէնէն մոլեռանդ կաթոլիկ երկիրներէն քանի՜ քանի՜ անգամներ արտաքսուեցան, և սակայն աշխարհի ամէն մասերուն մէջ տակաւին մինչեւ այսօր գոյութիւն ունին, թէև անգոր ու երեսէ ինկած են:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԳԼԻՈՅ ՄԷՋ

4. Բողոքականութիւնը ամէնէն ուշ և ամէնէն աւելի մեծ դժուարութեամբ մուտ գտաւ հաստատամիտ և աւանդամուլ Անգլիոյ մէջ՝ Հեմրիկոս Ը. Թագաւորին օրով:

Յրանսուա Ա., Թագաւորին և Գերմանիոյ Կարդուս Ե. Կայսեր ժամանակակից Հեմրիկոս Է. ի որդին էր Հեմրիկոս Ը. որ իբր մոլեռանդ կաթոլիկ, Լուտերի վարդապետութեան դէմ խստիւ հակառակեցաւ ի սկզբնաւ: Սակայն պարագաներն այնպէս բերին որ, քիչ յետոյ նոյն իսկ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ամենէն մեծ թընամին դառնար: Հեմրիկոս պաշանջեց Կղեմէս Է. Պապէն, որպէս զի իր կնոջ Արակոնացի Կասարիմէի հետ ունեցած 18 տարուան ամուսնական միութիւնը լուծելով՝ վերստին ամուսնութիւն արտօնէ: Պապին մերժողական պատասխանին վրայ դայրացած, Հեմրիկոս, 1534ին, խորհրդարանին միջոցաւ ջնջել տուաւ Պապին գերիշխանութիւնը և ինքն առաւ «Պետ' Անգլիական եկեղեցւոյ» տիազօրը: Նոյնպէս՝ փակել տուաւ վանքերն ու մենաստանները և անոնց անագին հարստութիւնները յարժուինս գրաւեց: Այս դէպքերուն յաջորդեցին կաթոլիկ Անգլիացիներուն դէմ սոսկալի հալածանքներ որոնցմէ չառ մը ակաւաւոր անձինք զոհ գացին, յանձն չառնելով բանադրեալ Թագաւոր մը եկեղեցւոյ պետ ընդունիլ:

5. Հեմրիկոսի կազմած Անգլիքան եկեղեցին՝ տեսակ մը խառնուրդ էր կաթոլիկութեան և բողոքականութեան, կամ ուրիշ կերպով, Հեմրիկոս, պահելով հանդերձ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ծիսական և արարողական արտաքին ձևերը, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսական աստիճանները, բողոքականութեան հոգին կը դնէր անոր մէջ՝ ինքն ըլլալով պետ' Անգլիքան եկեղեցւոյ որ անհամեմատ կերպով ստորադաս է քաղաքական իշխանութեան: Հեմրիկոս Ը. Անգլիոյ վեհապետաց մէջ առաջինը եղած է «Թագաւոր Իրլանտայի» տիազօրը կրող:

Այս դէպքերէն յետոյ, Հեմրիկոս յաջորդաբար վեց անգամ ամուսնացաւ և մեռաւ 1547ին, 56 տարեկան:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԵՂԻՍԱԲԷթԻ ԴԱՐԸ

1. ԵՂԻՍԱԲԷԹ (1558-1603). — Նոր պատմութեան
ամէնէն նշանաւոր դէմքերէն, և ի մասնաւորի՝ Անգլիոյ
պատմութեան փառքերէն մէկը եղած է Եղիսաբեթ
թագուհին՝ իր իմացական ու վարչական բարձր կարող-
ութիւններով, Այս միջոցին Սկոտլանդի գահուն վրայ կը
գտնուէր՝ Կիզեանց համբաւաւոր ազգատոհմէն և Լո-
ռէնցի Մարիամին աղջիկը Մառի. Սրբաւարդ որ ամուսնա-
ցած էր Փրանսայի Հենրիկոս Բ. Թագաւորին անդրա-
նիկ որդւոյն՝ Ֆրանսուա Բ. ի հետ: Մառի, շատ երի-
տասարդ էր տակաւին, երբ այրիանալով (1500ին) ա-
կամայ թողուց իր սիրական Փրանսան՝ ուր երջանկու-
թիւն միայն վայելած էր, ու վերադարձաւ Սկոտլանդ որ
կրօնական խռովութեանց թատր դարձած էր: Սկոտլ-
անդի, Ժան-Քնոզի աշակերտաց ձեռքով բողոքական
կանոնութիւնն ընդունած ու եկեղեցական ամէն կարգ ու
նուիրապետութիւն մերժելով՝ միմիայն իրենց ընտրած
հոգեւոր հովիւներուն, երեցներուն կը հնազանդէին և
այս պատճառաւ կը կոչուէին Երիցական (Presbytériens):

2. Մառի, ինքը ջերմեռանդ կաթողիկոս էր և ընական էր որ շատ համակիր աչքով նայիտի գլխուէջի
իր հպատակներուն կողմէ։ Ուստի, իր անձին իբր պաշտ-
պան և անկեղծ խորհրդական մը ունենալու նպատա-
կաւ, ամուսնացաւ իր աղգականներէն մէկուն՝ Տարնիյի
հետ։ Սակայն քիչ յետոյ բաժնուեցաւ այս մեղկ մար-
դէն և ամուսնացաւ Պօքուհի կոմսին հետ՝ որու համար

կասկածներ կային թէ ինքը եղած ըլլայ Տարնէյի սպանման պատճառ։ Ասոր վրայ Սկովթիացիք ապստամբեցան։ Մառի յաջորդաբար երկու անգամ յաղթուելով՝ ապաւէն փնտռեց Անգլիոյ Թագուհի և իր ազգական Եղիսաբէթի քով, որ սակայն իր դահիճը պիտի ըլլար։ Եւ իրօք, Եղիսաբէթ, իբրեւ ջերմ բողոքական՝ կ'ատէր Մառի-Սգուարդը, նա մահաւանդ՝ անոր համբաւեալ գեղեցկութիւնը սոսկալի նախանձ մը վառած էր իր սրտին մէջ։ Ուստի դաւելով ասպնջակահուծեան և բարոյականի օրինաց դէմ, 18 տարի բանտարկելէ յետոյ այս տարաբախդ թագուհին, անոր ազատութեան ի նպաստ կազմուած դաւադրութիւնները պատրուակ բռնելով՝ դատի ենթարկեց զանի և իբր քաղաքական յանցաւոր դատապարտելով՝ գլխատել տուաւ (1587 թիւոր։ 18)։

Անպարտելի Արմատ (1588)

3. Ինչպէս որ Եղիաբէթ վահանն էր Բողոքականութեան, նոյնն էր Կաթողիկոսութեան համար ալ՝ Սպանիոյ Թագաւորը Փիլիպպոս Բ. որ Մառի-Սղուարդի եղբրական մահուան վրէժը լուծելու 'նպատակաւ' «Անպարտելին Արմատա» անուն այնպիսի անաւոր տորմիզ մը կազմեց որու նմանը մինչեւ այն ատեն տեսած էր Եւրոպա եւ ատով սպառնացաւ Անգլիոյ գոյութեան : Այս նաւաւ տորմը ձամբայ ելաւ Լիզպօնայէն եւ մտաւ Մանչ : Սակայն Արմատան, սոսկալի փոթորիկներէ եւ Անգլիական թեթեւաշարժ նաւերուն պատճառած մահացու հարուածներէն բնաչինչ ըլլալով՝ անոր ցիրուցան բեկորներուն Սպանիա վերադարձէն տեղեկացաւ Փիլիպպոս՝ իր հպարտութեան առարկային կործանումը :

Պատմագիրք՝ մը, այս նշանակելի զէպքը հետեւեալ
խմաստայից փոխաբերութեամբ կը բացատրէ, «Սպանիա-
կան Արմատայի հրդեհոմը՝ կ'ըսէ, ովկէանոսին հետ

Անգլիոյ ամուսնութեան փառաւոր հանդէսին լուսավա-
ռութիւնը եղած է»։ Արեւմտայի կործանումը՝ բողոքա-
կանութեան վերջնական յաղթանակն էր կաթոլիկու-
թեան դէմ։ Այս աղէտէն անմիջապէս յետոյ կ'սկսի սնն
կումը Սպանիոյ քաղաքական գերակշիռ աղղեցութեան
և ծովային զօրութեան՝ որոնք կը փոխանցուին Անգլիոյ։

Դատապարտելի քանի մը արարքներէ ի զսո՛ւ Ե-
ղիսաբէթի իշխանութիւնը քաղաքական, տնտեսական
և գրական տեսակէտներով՝ մեծապէս օգտակար եղաւ
Անգլիոյ համար։ Եղիսաբէթ, թէև բացարձակ իշխանու-
թիւն մը վարեց, բայց զայն գործածեց երկրին մեծու-
թեան ի նպաստ։ Իր օրով, Անգլիոյ ծովային զօրու-
թիւնը և քաղաքական աղղեցութիւնը պատկառանք
կ'աղղէին բովանդակ Եւրոպայի։ Արտաքին վաճառա-
ւականութիւն, գաղթականութիւն, ձեռարուհատ և
ճարտարութիւն զգալի կերպով յառաջդիմեցին, մանա-
ւանդ՝ երբ Հոլանտացի արհեստագործներ՝ կրօնական հաւա-
ծանքներու պատճառաւ ապաստանեցան Անգլիոյ՝ ուր
ծաղկեցուցին նորը հիւսուածագործութեան շատ մը
ձեւերը։ Այս թագուհիին օրով՝ Անգլիոյն Եկեղեցին
իր վերջնական կազմակերպութիւնն ստացաւ։ Դարձեալ,
եղիսաբէթի փառաւոր շրջանին մէջ է որ փայլեցաւ
Անգլիոյ մեծագոյն և անմահ բանաստեղծը Շեքսպիր
իսկ Յրանսուա-Պաքօն հռչակաւոր իմաստասէրը փոր-
ձառական մէթոտը գտաւ։

ԱՆԳԼԻՈՅ ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ (1603 — 1688)

1. Եղիսաբէթի յաջորդեց Մառի-Սքուարդի որդին
և Հենրիկոս է. ի թուը Յակոբ Ա. որմէ սկսաւ Սղուարդ-
եանց հարստութիւնը և ինքը եղաւ թագաւոր Անգլիոյ

և միանգամայն Սկոտիոյ։ Սակայն պատմութեան մէջ
քիչ տեսնուած է կառավարելու այնքան անկարող վե-
հապետական ընտանիք մը, ինչպէս էին Սքուարդեան-
ները։ Որքան կորովամիտ ու պատկառազգու եղած էր
Եղիսաբէթ, նոյնքան ալ թոյլ և անխորհուրդ էր իր յա-
ջորդը Յակոբ Ա. այնպէս որ, ժամանակակից պատմա-
գիրները իրաւամբ ըսած են թէ «Թագաւոր մըն էր Ե-
ղիսաբէթ, մինչդեռ Յակոբ Ա. թագուհի մը եղաւ»։

2. Ինչպէս տեսանք, Թիւտորեանները Անգլիոյ մէջ
հաստատած և ամրապնդած էին Անկլիկան կրօնը, սա-
կայն կարեւոր մաս մը կը կաղմէին նաեւ Երիցական
բողոքականները՝ որոնք միմիայն իրենց ընտրած Երեց-
ներուն իշխանութիւնը կը յարգէին։ Արդ, Անգլիոյ թա-
գաւորը, իբրեւ երկրին տիրող կրօնին պետը, ինքը կը
կարգէր վիճակային եպիսկոպոսները։ Ուրեմն անոր այս
իշխանութիւնը արհամարելը՝ ապստամբութիւն կը նշա-
նակէր։

3. Երիցականներէն ի զսո՛ւ, Անգլիոյ մէջ կային
նաեւ Մաքսիկոն (Puritains) բողոքականներ որոնք
երիցականներուն հետ՝ Անգլիոյ Ժէ. դարու պատմու-
թեան մէջ կառեւոր դեր մը կատարելու կոչուած էին։
Յակոբ Ա. իր թոյլ և անխորհուրդ բնաւորութեան կը
միայնէր նաեւ Աստուածաբանական խնդիրներու ալ
խառնուելու ծանծաղամտութիւնը, այնպէս որ, ժողո-
վուրդը զինքը հեգնելով «Պատուելի Յակոբոս» կ'ոնուա-
նէր։ Իր անձին դէմ կազմուած մէկ դաւադրութիւնը
առիթ ընկելով՝ սկսաւ սոսկալի հալածանք հանել հա-
թուիկներուն դէմ։ Ո՛չ միայն կառավարական պաշ-
տօններէ վտարեց զանոնք, այլ և բացարձակապէս ար-
գիլեց Մայրաքաղաքին մէջ անոնց բնակութիւնը։ Մի-
եւնոյն ընդհանր միջոցն ի գործ դրաւ նաեւ Մաքսի-
կոններուն դէմ՝ որպէս զի օտարաբնակ Անկլիկան կրօնը

ընդունիլ և երեք անգամ ալ խորհրդարանը փակեց:

Յակոբ Ա. մեռաւ 1625ին, իր որդւոյն իբր ժառանգութիւն ձգելով խռովեալ պետութիւն մը:

4. Կարոյոս Ա. (1625-1649). — Յակոբ Ա. ի յաջորդեց իր որդին Կարոյոս Ա. որ փոխանակ անցեալէն խրատուելու, ինքն ալ ճիշտ իր հօրը անխոհեմ ընթացքին հետեւելով՝ մեծամեծ խռովութիւններու տեղի տուաւ: Նախ, սոսկալի հալածանք մը հանեց ոչ Անկլիկական բողոքականներուն դէմ, յետոյ ժողովուրդին վրայ քմածին ու ծանր տուրքեր դրաւ և փորձեց Սահմադրութեան մէջ իրեն նպաստաւոր փոփոխութիւններ մտցնել: Այս բաւական չէր, Կարոյոս իր Սրբեփփրոյ բռնաւոր պաշտօնէին խորհրդով շարունակ 11 տարի խորհրդարանը չգումարեց և Լօս մոլեռանդ արքեպիսկոպոսին թելադրութեամբ՝ Մաքրակրօն բողոքականաց ու Երեցական Սկովտիացիներուն դէմ պատերազմի ձեռնարկեց: Կարոյոս, այս դժուարին կացութեան մէջ ստիպուեցաւ խորհրդարանը գումարել՝ որպէս զի պատերազմը շարունակել կարենալու համար դրամական վարկ մը քուէարկել տայ: Ահա Երկարացեալ կոչուած այս պատմական խորհրդարանն էր որ միապետութիւնը տապալելով՝ Հասարակապետութիւն պիտի հաստատէր:

5. Երեսփոխանները նախ և առաջ պահանջեցին և գործադրել տուին գլխատումը Սրբէֆֆրեա պալատական պաշտօնէին, որ բռնապետութեան շրջանին մէջ՝ ինքը եղած էր թագաւորը թելադրող և թափուած անմեղ արիւններուն ուղղակի պատճառը: Ազգին ներկայացուցիչները պահանջեցին նաեւ հետեւեալները 1. Բանակին տէրը և հրամայողը խորհրդարանը պիտի ըլլար: 2. Ազգին խորհրդարանէն չվաւերացուած որ և է տուրք, ժողովուրդը պարտաւոր չպիտի ըլլար վճարել: 3. Խորհրդարանը, իբրեւ երկրին օրէնսդիր վերին իշ-

խանութիւնը, իրաւունք պիտի ունենար որոշեալ նըստաշրջաններով յաճախակի գումարուելու:

Կարոյոս, այս ծանր պայմանները — որոնք իր իշխանութիւնը գրեթէ անուանական կը դարձնէին — յանձն չառնելով պատերազմի ելաւ որ 5 տարի տեւեց և ի վերջոյ յաղթուելով՝ ապաստանեցաւ ի Սկովտիա՝ յուսալով որ իր նախնեաց յիշատակին ի յարգանս, ապահովութիւն պիտի գտնէ տեղացիներէն: Սակայն Սկովտիացիք չէին մոռցած իրենց կրօնքին դէմ անոր հանած անիրաւ հալածանքները, ուստի զանի 400,000 ոսկիի ծախսեցին Անգլիացւոց:

6. Օլիվիե-Քրոմուել (1649-1658). — Խորհրդարանականները իրենց զինուց յաջողութիւնը կը պարտէին Օլիվիե-Քրոմուելի որ հարուստ ազարակապանի մը որդին էր: Քրոմուել՝ ունէր քաղաքագիտական և զինուորական տաղանդ, հաստատուն կամեցողութիւն և միանգամայն ծայրայեղ փառասիրութիւն: Ահա այս մարդն էր որ միապետութիւնը կործանելով՝ հանրապետութիւն պիտի հիմնէր: Քրոմուել, կրօնամոլ ու կատաղի մարդոցմէ բաղկացած ու իր ձեռքով մարդած բանակի մը չնորհիւ՝ որ «Երկաթեայ բանակ» կը կոչուէր, արքայական զօրաց յաղթելէ յետոյ՝ սկսաւ իր ապագայ միահեծան իշխանութեան հիմքը դնել: Ուստի խորհրդարանի 500 անդամոց թիւը 80ի զեղջեց և իրեն կուսակից այս փոքրամասնութիւնն էր որ թագաւորը դատելու որոշումը տուաւ:

7. Կարոյոս Ա. ի դատարար ու գլխատումը. — Կարոյոս, Քրոմուելի ձեռակերտ խորհրդարանին առջեւ դատուելով՝ իբրեւ սահմանադրութեան և ազգին ազատութեան դէմ դաւաճանող ամբաստանուեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ: Կարոյոս թէեւ ազդուապէս բողոքեց այս վճռին դէմ, բայց մտիկ ընող չեղաւ:

Կարողոս, իր Ուայք-Հալլ պալատին հրապարակին մէջ գլխատուեցաւ 1649 փետր. 9ին:

Կը պատմեն թէ նոյն գիշերը, Քրոմուէլ ուղելով վերջին անգամ մ'ալ տեսնել իր զոհին մարմինը, դա-
գաղը բանալ կ'ուտայ և թագաւորին մարմինը քննելով՝
կ'ըսէ հեգնական զարմացումով մը «Շատ առողջ կաղ-
մուածք ունի եղեր այս մարդը, և եթէ սպաննել
չտայի, տակաւին երկար ատեն պիտի կրնար ապրիլ»:

8. Քրոմուէլի բռնապետութիւնը (1649-1658). —
Կարողոսի մահէն յետոյ, Քրոմուէլ Պաշտպան Լորտ տիտ-
ղոսով և իբրեւ իշխանապետ (Տիքթաթօր) բացարձակ
իշխանութիւն մը վարել սկսաւ: Քրոմուէլ, Կարողոսի
որդւոյն առաջնորդութեամբ ապստամբած Սկոտլա-
ցիները նուաճելէ և Իրլանտացիները զսպելէ յետոյ,
1653ին խորհրդարան մտաւ ու երեսփոխանները դուրս
վռնտեց՝ ըսելով թէ «Պարապ խօսքեր ընելուն ժամա-
նակն անցած է», և բանալիներն առնելով մեկնեցաւ:
Մինչեւ անգամ կ'ըսեն թէ հետեւեալ օրը խորհրդա-
րանի դրան վրայ հետեւեալ խօսքը գրել տուած է
«Վարձու Տուն»:

Այսպէս, Քրոմուէլ թէեւ պաշտօնապէս Անգլիոյ
հանրապետութեան նախագահ էր, բայց իրապէս բռնա-
ւոր մ'եղաւ: Սակայն իր իշխանութիւնը և անսահման
ազդեցութիւնը գործածեց Անգլիոյ շահուն և զօրու-
թեան ի նպաստ: Ինքը իբրեւ մեծ ազգի մը միահեծան
վեհապետը կը վարուէր Եւրոպական տէրութեանց հետ՝
որոնք պատիւ կը սեպէին իր դաշնակիցն ըլլալ: Սակայն
Քրոմուէլ մի միայն Փրանսայի հետ յանձն առաւ դաշ-
նակցիլ (Մազաւէն կարտինալին օրով), փոխարէն ստա-
նալով Տէօնքէրք նաւահանգիստը:

9. Անգլիոյ առեւտրական շահուն տէսակէտով ան-
հուն կարեւորութիւն մ'ունեցաւ Քրոմուէլի հաստատած

Նաւարկութեան օրէնքը, որով Եւրոպական տէրութեանց
կ'արգիլէր՝ իրենց երկրի բերքերէն ի զատ՝ Անգլիական
գաղթականութիւններէն որ և է վաճառքի Անգլիա
փոխադրութիւն: Այսպէս ուրեմն, Ասիոյ, Ափրիկէի ու
Ամերիկայի ամէնէն սուղ ու յարգի ապրանքները մի
միայն Անգլիական նաւերով պիտի փոխադրուէին Եւ-
րոպա: Իրաւ է թէ աջատ վաճառականութեան սկըզ-
բունքին դէմ մեղանշում մ'էր այս բռնաբարութիւնը,
սակայն այս բռնաբարութիւնն էր որ եղաւ Անգլիոյ
առեւտրական հսկայ մեծութեան խարխալը:

10. Անգլիոյ այս բռնական օրէնքին դէմ գլխաւոր
բողոքողն եղաւ Հոլանտա, քանի որ մինչեւ այս ատեն
ինքն էր գաղթային բերքերը Եւրոպա փոխադրող ա-
ռաջնակարգ և միակ տէրութիւնը և այս պատճա-
ռաւ կոչուած էր «Եւրոպայի նպարավաճառը»: Հոլան-
տա պատերազմի ելաւ, բայց հակառակ իր դիցազնա-
կան դիմադրութեան, չարաչար յաղթուելով, ստիպ-
ուեցաւ Անգլիոյ թողուլ գաղթային իր շահերը վա-
ճառականութեան այն գերակշիռ դիրքը զոր վայելած
էր մինչեւ այն ատեն:

11. Քրոմուէլի մահը (1658). — Թէպէտ իր փա-
ռաց և զօրութեան զագաթնակէտն հասած էր Քրոմ-
ուէլ, սակայն լաւ համոզուած էր թէ ժողովուրդին
կարեւոր մէկ մասը կ'ատէր գինքը և թէ՛ առիթ մը կը
փնտռէր իր բռնապետութիւնը տապալելու համար: Եւ
իրօք, սկսած էին իրեն դէմ դաւադրութիւններ կազ-
մուիլ և սպառնական նամակներ տեղալ: Այս պատճա-
ռաւ՝ Քրոմուէլ շարունակ իր զգեստներուն ներքեւ զը-
րահներ կը կրէր և մինչեւ իսկ իր անձնապահներուն
չվստահելով՝ գիշերները յաջորդաբար միեւնոյն սենեկին
մէջ չէր համարձակէր պառկիլ: Այսպէս, արհաւիրքով
և սպառնալիքներով լեցուն այս դառն ու անբնական

կեանքը խանգարեց իր առողջութիւնը՝ որով հետեւանքով մեռաւ 58 տարեկան, 1658 Սեպ. 3ին:

12. Սդուարդեանց վերահաստատութիւնը (1660-1688): Քրոմուէլի յաջորդեց իր որդին Ռիչար-Քրոմուէլ որ իր հօրը զիւորական ու վարչական տաղանդէն բոլորովին զուրկ, ապիկար ու երկչոտ մէկն էր, ուստի հազիւ 5 ամիս իշխած էր, երբ իր անկարողութիւնը խոստովանելով հրաժարեցաւ: Այս առիթէն օգուտ քաղելով Երիցականները, որոնք կրօնի աղատութեան համար այնքան արիւն թափած և Քրոմուէլի ձեռքով տառապած էին, միացան արքայականներուն: Ճիշտ այս միջոցին էր որ Սկոթլանդի կուսակալը՝ զօրապետ Մըլֆ, տիրող անիշխանութենէն օգուտ քաղելով՝ Անգլիոյ վրայ քալեց և Լոնտոնի տիրելով՝ Սգուարդեանց վերահաստատութիւնը պահանջեց: Այսպէս՝ դաճը ելաւ Կարոլոս Ա. ի որդին Կարոլոս Բ. որու խորհուրդ տուին նախապէս՝ իր հօրը մահուան պարագաները յիշել և այնպէս թագաւորել: Բայց զարմանալի է որ աքսորն ու հալածանքը երբեք փորձառութեան ազդու դուռ մը չէին կրցած բլլալ՝ արքայական այս ապիկար ու անհեռաժեռ ընտանիքին համար:

13. Կարոլոս ալ իր հօրը պէս կրօնական խնդիրներ յարուցանելով և մանաւանդ՝ կաթոլիկներուն բացարձակ պաշտպանութիւն մը ցոյց տալուն համար, չուտով ատելի եղաւ ժողովուրդին: Նախ՝ Երիցականները հալածեց, յետոյ Տէօնքերք քաղաքը 5,000,000 ֆրանքի ծախեց Յրամասոյի Լուդվիկոս ԺԳ. թագաւորին, և ի վերջոյ՝ Հոլանտայի դէմ անխորհուրդ պատերազմի մը ձեռնարկելով չարաչար յաղթուեցաւ: Սակայն միւս կողմանէ խորհրդարանն ալ մեծ յաղթանակ մը տարաւ, քուէարկելով այն օրինադիժը որով տէրութեան ամէն պաշտօնեայ պէտք էր երկրին պաշտօնական կրօնը եղող

բողոքականութեան հետեւիլ (1673), որով, թէ՛ արքունիքին և թէ՛ կառավարական կաթոլիկ պաշտօնեաները չեղոքացան: Նոյնպէս՝ պարտաւորեց թագաւորը ընդունիլ և վաւերացնել այն նշանաւոր օրէնքը «Հէպիէս Գարբըս», որով ամէն քաղաքացի որ և է յանցանքով ձերբակալուելէ 24 ժամ վերջը, իրաւունք պիտի ունենար դատարանի մ'առջև ելլելով՝ իր արդար կամ մեղապարտ եղած ըլլալու վճիռն ստանալ:

Դարձեալ այս թագաւորին օրով կազմուեցան Անգլիոյ քաղաքական երկու մեծ կուսակցութիւնները Հոլիկ և Թորի: Առաջինները կրօնական և քաղաքական ազատութեան պաշտպաններն էին, իսկ Թորիները՝ Արքայական իշխանութեան և Անգլիքան եկեղեցւոյ ախոյանները: Կարոլոս Բ. մեռաւ 1685ին:

14. Յակոբ Բ. (1685-1688). — Կարոլոսի յաջորդեց իր որդին Յակոբ Բ. որու երեք տարուան իշխանութիւնը՝ անխոհեմութիւններու շարք մ'եղաւ: Յակոբ, իր հօրը պէս մոլեռանդ կաթոլիկ մ'ըլլալով, բողոքականները հալածեց և փորձեց կաթոլիկութիւնը պետական կրօնք ընել: Անգլիացի ժողովուրդը ալ ևս զղուած ու տաղտկացած էր Սգուարդեաններու այս պատուհաս ընտանիքէն՝ որու պատճառաւ անպակաս էին երկրին մէջ ներքին խռովութիւն ու եղբայրասպան պատերազմներ: Ուստի ամէն կուսակցութիւնները միանալով՝ իրենց թագաւորին փեսայ և Հոլանտայի դահերէց Կիյոմտ'Օրանժը (որ Լուի ԺԳ. ի դէմ իր մղած յաջող պատերազմներովը մեծ համբաւ չահած էր Եւրոպայի մէջ), հրաւիրեցին Անգլիա՝ իրենց արքայական թագը այս աշխիւ ու արիասիրտ իշխանին նուիրելու համար:

15. 1688ի Յեղափոխութիւնը. — Կիյոմ, իրեն եղած այս պատուարեր հրաւերը օրով ընդունեց և 15,000 զօրքով անցաւ Անգլիա: Իր դրոշներուն վրայ հե-

տեւեալը գրած էր «Կը խոստանամ պաշտպանիլ Անդ-
լիոյ Ազգային կրօնը և ազատութիւնները», Ողորմելին
Յակոբ թագաւոր, ամէն կողմէ անօգնական ու լքուած,
հազիւ կրցաւ ինքզինքը Յրանսա նետել՝ հոն որոճալու
համար իր յիմարութիւններուն վրայ: Իսկ Կիյեօմ. խոր-
հրդարանին կողմանէ թագաւոր հռչակուեցաւ՝ Կիյեօմ
Գ. անունով:

Պատմութեան մէջ այսքան արագ կերպով և առանց արհեստահարութեան կատարուած քաղաքական յեղափոխութեան մը օրինակը չէր տ'անուած :

16. Կիյիօմ Գ. Ի իշխանութիւնը պէտք է նկատել Անգլիոյ քաղաքական ազատութեանց հիմնադէտի փառաւոր թուականը, որովհետեւ, Խորհրդարանը հետեւեալ կենսական պայմաններն ընդունել տուաւ նորընտիր թագաւորին որ հանգիսաւոր ու խտադրու թեամբ խոտացաւ զանոնք գործադրել: Այս պայմանները ուրիշ բան չէին. բայց եթէ ազատական այն սկզբունքները որոնց հաւար Անգլիացի ժողովուրդը երկար տարիներ մաքառած և արիւն թափած էր, Հետեւապէս՝ վերջնական կերպով կը նուիրագործուէին հետեւեալ պայմանները. 1. Տուրֆորը խորհրդարանէն պիտի բռնարկուէին. 2. Պատերազմի և հաշտութեան պայմանները խորհրդարանը պիտի տար: 3. Խորհրդարանը յաճախակի պիտի գումարուէր. 4. Ամէն Անգլիացի, խորհրդարանին աղերսագիր տալու իրաւունք պիտի ունենար: Այս պայմաններով, Անգլիացի ազգը ինքը կ'ըլլար երկրին բուն վեհապետը, կամ թէ՛ կառավարութիւնը ուղղակի իրմէ կը բղխէր, իսկ թագաւորը, մի միայն անոր որոշումները ընդունող և գործադրող իշխանութիւն մը կը դառնար: Խորհրդարանական այս հիանալի դրութիւնը, առաջին անգամ Անգլիա ի գործ դրած է Եւրոպական տէրութեանց մէջ:

17. Կիյիօմ Գ. Յակոբ Բ. Ի կուսակիցներուն և

Իրլանտացւոց յաղթելէ յետոյ, մեծ հոգ տարաւ Անգլիոյ ազդեցութիւնը զօրացնելու, իսկ Ֆրանսայի դէմ տարած յաղթութիւններով՝ Անգլիոյ ծովային զօրութիւնը ամրացուց։ Կլայեմ Գ. մեռաւ 1702ին։ Իրեն յաջորդեց Յակոբ Բ. ի աղջիկը Աննա Ստուարտ (1702-1714)։ Այս թագուհիին օրով ալ չարունակուեցան Ֆրանսայի դէմ պատերազմները (Լուի ԺԴ.) որոնց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ (Մալպուրկի դուքս) Չըրչիլ սպարապետը։ Աննայի ժամանակ էր որ Սկոթիա բուրովին Անգլիոյ հետ միացաւ։

Աննայի յաջորդեց Յակոբ Ա. ի թոռնորդին և Հանովերի կայսրընտիր Գեորգ Պրուսկիֆ որմէ սկսաւ Հանովերեան արքայական հարստութիւնը որ կը տեւէ մինչեւ հիմայ :

Յակոբ Ա. ի ասեմ, Հոլանդացիներուն ծովային զօրութիւնը՝ Անգլիականին եռապատկեմ էր, բայց երբ Կարդոս Բ. ի ասեմ երկրին մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատեցաւ, Անգլիոյ վաճառականութիւնն ալ սկսաւ ծաղկիլ եւ գաղթականութիւններն ալ աւելցան ու բարգաւաճեցան:

Յեղափոխութեան ժամանակ, ինչպէս նաեւ կրօնական հոլւածանկներու միջոցին, բազմաթիւ բնականիքներ Հիւս. Սմերիկա գաղութելով՝ հոն, ազատութեան եւ երկրին բնական հարստեանցը ընդհին՝ շուսով զարգացան: Արդէն, Աննայի իշխանութեան ասեմսար Անցլ. նահանգներ կազմուած էին, իսկ 1713 ին՝ ասոնց վրայաւ ելլան նաեւ Հոսսսրին ծոցին երկիրներն ու Եւրոպայի մէջ ալ ձիայ-բաղար քաղաքն ու Միսօրքա կղզին:

Անգլիոյ պատմութեան այս շրջանին մէջ վիպեցեան Շէյքսպիր (1617, Պաֆոն, Լորտ Վերուլամ, Միլիշըն, Լոնդ և Իսաֆակ Նեւսոն, որոնք պատկառելի անուններ են:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա

ՊՈՒՐՊՈՆԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

1. Հենրիկոս Դ. — Կրօնական երկարատեւ պատերազմներով տկարացած և խռովեալ ժամանակի մը մէջ՝ Ֆրանսայի գահը ելաւ՝ Պաբլոնեան ցեղէն Հենրիկոս Դ. որ, Հայր Ժողովրդեան կոչուելու փառքին արժանացած է:

Հենրիկոս, երեք նշանաւոր գործերով անմահացաւ Ֆրանսայի Պատմութեան մէջ:

Ա. — Քառասուն տարիէ ի վեր՝ Ֆրանսան արիւնլուայ և թշուառ ընող կրօնական պատերազմներուն վերջ տուաւ և ինքն ալ, որ ի սկզբան Կալվինական էր, երկրին պաշտօնական կրօնը — Կաթոլիկութիւնը — ընդունեց: Նոյնպէս, 1598 Մայիս 2ին, Նանդի մէջ ստորագրեց այն նշանաւոր հրովարտակը՝ որով Ֆրանսայի բողոքականաց՝ կրօնի կատարեալ սղատութեան հետ՝ քաղաքացիական ամէն իրաւունքներնին ալ կը վերահաստատէր:

Բ. — Աւերակ ու աղքատացած Ֆրանսան վերականգնելու ձեռք զարկաւ և այս նպատակաւ՝ իր անուանի նախարարապետ Կոմս Սիւլլիի հետ շարունակ 12 տարի աշխատեցաւ: Սիւլլի, տէրութեան բոլոր վարչական ճիւղերը, բայց մանաւանդ եկեւմուտքը կանո-

նաւորեց և յաջողեցաւ 147,000,000 Ֆր.ի դիզուած անադին պարտք մ'ալ վճարել: Դարձեալ՝ իր բարեկարգիչ տաղանդին շնորհիւ է որ, տուրքերը կանոնաւորուեցան, երկրագործութիւն, վաճառականութիւն, ծովային զօրութիւն, թիֆնի մշակութիւն և շերամաբուծութիւն, ներքին և արտաքին հաղորդակցութեան միջոցներ և. և. զարգացան: Հենրիկոս Դ. Օսմ. պետութեան հետ կնքած մէկ մասնաւոր դաշնադրութեամբ, Արեւելքի ջուրերուն մէջ Եւրոպական ազգաց վաճառական նաւերու պաշտպանութիւնը՝ Ֆրանսական դրօշին կը յանձնուէր:

Գ. — Հենրիկոս ջերմապէս կը փափաքէր որ, Եւրոպական տէրութեանց մէջ քաղաքական պատերազմներու առաջին առնելու կամ սահմանափակելու համար, կազմուէր տեսակ մը Արխալագոսի Ասեսն, որ քննուէին վէճի շարժառիթ եղող պատճառները և այսպէս՝ տիեզերական խաղաղութիւնը տիրապետէր աշխարհի վրայ: Սակայն Հենրիկոս, իր այս մարդասիրական ծրարագիրը չկրցաւ գործադրել, որովհետեւ Ռալայեաֆ անուն վատ ճիւղվիթին ձեռքով սպաննուեցաւ: (14 Մայիս 1910) Իր օրով կ'ապրէին Մաշկոպ և Ռենիե անուանի բանաստեղծները:

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԳ.

(1610 — 1643)

2. Հենրիկոս Դ.ի մահէն յետոյ, իր Լուդովիկոս ԺԳ. իննամեայ որդիին խնամակալութիւնն ստանձնեց մայրը՝ Մեթիլեան Մարիամ որ, ի սկզբան Քոնցիլի անուն բախդախնդիր Իտալացիի մը խորհրդով կառավարեց

երկիրը, ինչ որ ընդհանուր դժգոհութեան տեղի տուաւ :
ի վերջոյ. տէրութեան ղէկը ձեռք առաւ Ռիչլիեօ ան-
ուանի կարտինալը որ Փրանսայի փառքերէն մին եղած
է իբր մեծ քաղաքագէտ և մեծ հայրենասէր :

3. Ռիչլիեօի առաջին գործն եղաւ՝ ազնուական-
ները խոնարհեցնելով՝ Փրանսայի իշխանութիւնը կեդրո-
նացնել վեհապետին ձեռքը : Այս նպատակաւ մաքաւե-
ցաւ Փրանսայի բողոքականաց դէմ՝ որոնք առանձին
մարմին և իշխանութիւն մը կազմել կ'ուզէին երկրին
մէջ՝ իրենց կեդրոն ունենալով Լա-Ռոշէլ քաղաքը՝ զոր
Ֆրանսայի Անսդեսամը կը կոչէին : Ռիչլիեօ՝ թուժով
մը պաշարեց այս քաղաքը և տարիէ մը գրաւեց : Այս-
պէս՝ երկրին մէջ քաղաքական միութիւնը հաստատե-
լէն յետոյ, Ռիչլիեօ Արիի դաշնադրութեամբ (1629)
բողոքականներուն խղճի աղատութիւն տուաւ :

4. Ռիչլիեօի արտաքին քաղաքականութիւնը շատ
աւելի նպաստաւոր եղաւ Փրանսայի : Իր ղլխաւոր նը-
պատակն էր տկարացնել Աւստրիան, որ Կարոլոս Ե .ի
քաղաքականութեանը հետեւիլ սկսած էր : Այս առթիւ
տեղի ունեցան Երեսնամեայ պատերազմները՝ որոնց վրայ
առանձին պիտի խօսինք : Ռիչլիեօ՝ Փրանսական բանակն
ու նաւատորմը զօրացուց, ինքն հիմնեց Ֆրանսական
կամաւոր (l'Académie Française), Արխայական տպարանը
(l'imprimerie Royale), Բուսաբանական Պարտէզը
(Jardin des Plantes), վերայինեց Սոնսօնի Աստուածա-
բանական Գիշտը ուր կը գտնուի իր գերեզմանը : Այս
անուանի քաղաքացիներն օրով կ'ապրէին Բոննէյ և Տե-
ֆառդ : Մնայուն դեսպանութեան և դիւանագիտական
արուեստին հեղինակը Ռիչլիեօ ճանչցուած է :

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ.

(1648 — 1715)

5. Լուդովիկոս ԺԴ ի յաջորդեց իր 5 տարեկան
որդին Լուդովիկոս ԺԴ. որու խնամակալ կարգուեցաւ
իւր մայրը՝ Աւստրիացի Աննա (Jeanne d'Autriche), որ
նախարարապետ Մազարէն Կարտինալին խորհրդով կա-
ռավարեց տէրութիւնը : Այս մեծ քաղաքագէտն ալ իր
վարպետին՝ Ռիչլիեօի գծած ուղղութեանը հետեւեցաւ :
Ճիշդ այս միջոցին էր որ Երեսնամեայ պատերազմները
իրենց ամէնէն աւելի տաք չրջանին մէջ կը գտնուէին :
Իրաւ է որ մէկ կողմանէ ներքին խռովութիւններով կը
տառապէր երկիրը, բայց միւս կողմանէ՝ Փրանսական
լանակները յաղթող կը հանդիսանային, այնպէս որ
Գերմանիոյ կայսրը պարտաւորեցաւ 1648ին կնքել Վեսթ-
ֆալիոյ Միլնսթեր քաղաքին մէջ այն դաշնագիրը՝ որով
Փրանսայի կը թողուր Արքուս և Ռուսիոն զաւառները

6. Մազարէն, իր մահուանէ երկու տարի առաջ,
Սպանիոյ հետ ալ կնքեց Պիրենեանց խաղաղութիւնը
(1659) որու մէկ պայմանին համաձայն՝ Լուի ԺԴ. պիտի
ամուսնանար Փիլիպպոս Դ. ի ո'չ անդրանիկ մէկ աղ-
ջկան, Մառի Թերեզի հետ, ապագային՝ Սպանիոյ թա-
գըն ալ Փրանսականին միացնելու թաղուն նպատակաւ :

Մազարէնի մահուանէ յետոյ, Լուդովիկոս 18 տա-
րեկան եղած ըլլալով՝ կառավարութեան ղէկը ինք
ձեռք առաւ : Երբ նախարարները եկան հարցնել իրեն
թէ՞ որմէ՞ պիտի ստանան իրենց հրահանգները, Լուդո-
վիկոս պատասխանեց «Պետութիւնը ես եմ, l'Etat cest
moi : Եւ իրօք, կէս դարէն աւելի միահեծան ու բա-
ցարձակ իշխանութիւն մը վարեց Լուդովիկոս (1661—
1715) և լեցուց Փրանսան որքան մեծամեծ փառքերով

նոյնքան ալ սխալներով, ձախողութիւններով և անազխի պարտքերով:

7. Լուդովիկոսի իշխանութիւնը երկու որոշ մասերու կը բաժնուի, Արսաֆին և Ներսիս ֆաղափախներն են: Նախ թուենք իր արտաքին աշխարհավարութեան գործերը, որոնք փառասիրական շարք մը պատերազմներ կը պարունակեն և հետեւապէս՝ Ֆրանսայի համար շատ աղետաբեր եղան:

8. Լուդովիկոս, իր աներոշ, Փիլիպպոս Դ. ի մահէն յետոյ, իբր ժառանգութիւն պահանջեց Ասորին Նահանգները: Բայց իր դէմ գտնելով Անգլիոյ, Հոլանտայի և Շուէտի երեակ դաշնակցութիւնը, ստիպուեցաւ Էֆու-լա-Շաքիի խաղաղութիւնը կնքել (1668):

Լուդովիկոս, Շուէտն ու Անգլիան իրբեւ թէ իր կողմը շահած ըլլալու վստահութեամբ, Հոլանտա արշաւեց՝ վրէժ լուծելու համար: Իրենց այս դժուարին կացութեան մէջ՝ Հոլանտացիք օգնութեան կը կոչեն Կիյեռն s'Orանժը որ, փոխանակ պատերազմելու, ծովուն թուժերը բանալ կուտայ և կ'ստիպէ թշնամին ի փախուստ խուճապել: Այս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ Սպանիա և Պրանտէպուրիի կայսրընտիրներն ալ պատերազմ կը հրատարակեն: Ֆրանսա կուրծք կուտայ: Թիւրքն զօրապետը կայսերականաց կը յաղթէ, Քօնտէ՝ Սենեֆի արիւնալի ճակատամարտը կը շահի, Լիւսաւնյուր և Քրեֆի պայքարը կը շարունակեն և վերջապէս՝ Տիւիեն ծովակալը Հոլանտական նաւատորմը կը ջախջախէ: Ահա այն ատեն, երկու կողմին հաւանութեամբ կը կնքուի Նիւիքի (Հոլանտա) խաղաղութիւնը (1678) որով Ֆրանսա տէր կ'ըլլայ Ֆրանկ-Քօնթէ և Ալզաս դաւառներուն, ինչպէս նաև Ֆլանտրայի շատ մը ամուր՝ քաղաքաց: Այս պատերազմներուն մէջ գլխաւոր փնտրողը Սպանիա եղաւ, իսկ Հոլանտա ոչինչ կորսնցուց:

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ. Ի ԴԱՐԸ

9: Խօսինք հիմայ Լուի ԺԴ. ի ներքին վիճակին վրայ: Բիշ վեհապետ այնքան բախտաւոր եղած է, ինչպէս Լուի ԺԴ. իշխանութիւն վարելով ա'յնպիսի դարու մը մէջ՝ ուր կը փայլէր Ֆրանսայի իմացական փառքը կազմող անմահ հանճարներու համաստեղութիւն մը: Թուենք ուրեմն այդ մեծ մարդիկը: Քօլպեռ, որ ելեւմուտքը կանոնաւորեց և Ֆրանսական ազգային ճարտարարուեստին և վաճառականութեան մեծ մղում տուաւ, Դարձեալ, ինքը եղաւ առաջին անգամ Պիւս-ճիի դրութիւնն հաստատող: Լուիւնա՝ բանակը կազմակերպեց: Վօպան՝ քաղաքներ ամրացուց և պաշարման արհեստը կատարելագործեց: Թիւրքն, Քօնտէ, Լիւսաւնյուր, Քաքինա, Քրեֆի, Վանսօմ և Վիլլառ անուանի զօրապետները՝ Ֆրանսական բանակները յաղթանակէ յաղթանակ առաջնորդեցին: Տիւիեն և Թուրվիշ ծովակալները՝ նաւատորմը պանծացուցին: Տակիսօ, Մօլե և Լաւօնեօն՝ օրէնքներ կը խմբագրէին: Փերօ և Մանսաւտ՝ հոյակապ պալատներ կը կառուցանէին: Փիւժէ, Փուսէն, չը Սիեօր և չը Պրեօն՝ իրենց շինած նրբարուեստ արձաններովն ու նկարներով՝ Ֆրանսական արքունիքը կը զարդարէին:

Լուդովիկոսի օրով հիմնուեցան Գիտութեան Կաճառը (Académie des Sciences) և Աստղաբաշխական դիտարկը: Նոյնպէս՝ իր օրով շինուեցան Լուվրի, Վեռայի, Մաշիի և Սեն-ժեռմէնի մեծագործ պալատները, Անկեալ զինուորաց Ապստարանը (Hôtel des Invalides), Սեն-Սիլի Աղջկանց վարժարանը ևն. ևն. որոնց համար 350,000,000ի անազին գումար մը ծախսուեցաւ: Բարիք քաղաքն ալ՝ Արեւ Արքային տարած յաղթանակներուն

իրբ յիշատակ, յաղթական փառաւոր կամարներ կանգնեց :

Լուդովիկոս այնպիսի պերճ ու փառաւոր արքունիք մը կը պահէր որ, կրնար նոյն իսկ Արեւելքի հին վեհապետներուն նախանձը գրգռել : Փրանսայի այս մեծափառ արքային պերճասիրութեան համապատասխան էր իր արքունեաց ներքին կարգն ու սարքը, նուրբ կենցաղագիտութիւնը, դիւանագիտական պատշաճութիւնները, քաղաքավարական ձեւերը, ամէն աստիճանի պաշտօնեաներու համազգեստին ու զարդարանաց վերջին ծայր կանոնաւորութիւնը եւն. եւն. որոնք իբր օրինակ ծառայեցին Եւրոպական տէրութեանց եւ կերպով մը՝ Փրանսական արքունիքը դարձաւ տեսակ մը տիպար եւ օրինակելի դպրոց՝ վեհապետական ներքին պաշտօնական կենցաղի պատշաճութեանց, ինչպէս նաեւ մեղկ ու ապականեալ բարուց՝ զորս ընդօրինակեցին Եւրոպական արքունիքներէ ոմանք : Լուդովիկոսի պատուոյ կանոնց մէջ նշանաւոր էին Օր. Տը-շա-Վալիէռ, Տիկին քլ-Մեկըրնօն, Տիկին Բուքսսուռ եւ ուրիշներ :

10. Լուդովիկոսի սխալները — Սակայն այսչափ վառք եւ ճոխութիւն չկրցան յագեցնել Փրանսայի փառասէր թագաւորը : Արդէն Նիւեկի դաշնադրութենէն յետոյ, Լուդովիկոս առանց պատերազմի գրաւած էր Լիւքսէնպուրկ ամուր քաղաքը : Այնից յետոյ, Պալիէի նախագահութեան ներքեւ գումարուած կրօնական ժողովի մը մէջ վաւերացնել տուաւ թէ՛ Կալվինական եկեղեցին անկախ է Պապական գերիշխանութենէն եւ թէ՛ երկրին վեհապետն է միանգամայն Փրանսայի կրօնական իշխանութեան պետը (1682) : Լուդովիկոս, Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. ի դերն ստանձնելով՝ սոսկալի հալածանք մը հանեց Փրանսայի բողոքականաց դէմ եւ նոյն իսկ Հենրիկոս Դ. ի հրատարակած նաւորինչանաւոր հրովարտակը յետս կոչելով՝ անլուր բռնութիւններ ի գործ

դրաւ բողոքականներուն հանդէպ, անոնց վանքերէն ու եկեղեցիներէն շատը կործանեց եւ հարստութիւններն ալ յարքունիս դրաւեց : Այս պատճառաւ՝ 300,000 Կալվինականներ, 15,000 արի զինուոր եւ 1,600 զօրապետ եւ սպայ, գաղթեցին օտար երկիրներ՝ մասնաւորապէս Բողոքական Հոլանտա, Բրուսիա եւ Անգլիա՝ իրենց հետ տանելով Փրանսական ճարտարութիւնը, արուեստները, զինուորութիւնը եւ մանաւանդ, ատելութեան մը ոգին՝ հանդէպ Փրանսայի բռնակալ թագաւորին :

11. Աւիսպորկեան Նիզակալցոյիւնը (1666). — Բողոքականաց նկատմամբ Լուդովիկոսի ցոյց տուած ատելութեան ոգին եւ աշխարհակալութեան փառասիրութիւնը իրեն դէմ հանեցին զօրաւոր նիզակալցոյիւն մը զոր Աւիսպուրկի մէջ կազմեցին Լեօքոյս Ա. Գերմանիոյ կայսրը. Հոլանտա, Շուեքս եւ ապա Անգլիա՝ Կիլեօմ տ'Օրանտի օրով : Տասն եւ մէկ տարի տեւեց այս պատերազմը՝ որու մէջ Փրանսա գրեթէ Եւրոպայի կիսուն դիմադրեց եւ վերջապէս Հոլանտայի Բիւլիփ քաղաքին մէջ կնքուած խաղաղութեան դաշնագրով (1697) որու զօրութեամբ Փրանսայի կը մնար մի միայն Լիւսիտանիա քաղաքը, աշխարհակալութեամբ ձեռք ձգած քաղաքները եւ կ'ոտար եւ վերջապէս՝ Լուդովիկոս կ'ստիպուէր Կիլեօմ տ'Օրանտը Անգլիոյ օրինաւոր թագաւոր ճանչնալ :

12. Սպանիոյ յաջորդութեան պատերազմ (1700). — Սպանիոյ Կարոլոս Բ. թագաւորը անգաւակ մեռնելով՝ կտակով իրեն յաջորդ նշանակած էր Լուդովիկոս Ժ. Բ. թոռը՝ Փիլիպպոս Անժուցին : Եւրոպա, արդէն դժգոհ՝ Լուդովիկոսի փառասիրութենէն, չհանդուրժեց որ այս երկու թագերը միանան ի վեհա Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութեան : Ուստի, այս անգամ ալ Հոլանտա, Անգլիա, Գերմանիա եւ Բրուսիա նիզակալցեցան : Տասն երեք տարուան շրջանի մը մէջ՝ գրեթէ

Երկու կողմերն ալ ուժասպառ, բայց ո՛չ վճռալէս
պարտուած կամ յաղթող էին: Վերջապէս, նախ կնքուե-
ցաւ Ուրբէխի (1713) և տարի մը յետոյ՝ Րասքաւի դաշ-
նադրութիւնները՝ որոնցմով Ա. Եւրոպա, Սպանիոյ թագը
փոխանակ Դերմանիոյ տալու, Փիլիպպոս Է. ի (Լուդովի-
կոսի թոռն) կը նուիրէր, պայմանաւ որ, ֆրանսայի
վրայ ունեցած ապագայ յաջորդութեան իրաւունքներէն
հրաժարի: Բ. Սպանիա կը կորսնցնէր՝ Սպանիական Հո-
լանտան, Միլանի Դսուքիոնը և Նաբոլիի քաղաքոռ-
քիոնը, որոնք կ'անցնէին Աւստրիոյ, իսկ, Միջերկրա-
նի բանային համալուծ ձիարարքաւը՝ Անգլիոյ կը թո-
ղուր և Սարաէնիա կղզին Սափուայի դքսին, որ քաղաւո-
րաւորական տնտեսութեան կ'առնէր: Գ. Պրանսկայոսի կայս-
րընտիրը կ'ստանար Թաղաւոռ Բրուսիոյ տնտեսութեան: Իսկ
ֆրանսա՝ վրայ կ'ուտար ինչ որ չհաճէր նախորդ
դաշնադրութիւններով և որուն հետեւեալը կ'ըլլար՝
Եւրոպայի մէջ ֆրանսայի ունեցած քաղաքական գերա-
կշիռ դիրքին՝ Անգլիոյ փոխանցումը:

Այս նշանաւոր դէպքէն տարի մը յետոյ, 1715ին, մեռաւ Լուդովիկոս, տալէ յետոյ Ֆրանսայի՝ վաղանցուն փառքի մը հետ՝ տեւական մեծամեծ վնասներ, այնպէս որ, իր կեանքը՝ պատմագիրն համար ներբողի եւ միանգամայն պարսաւի տարօրինակ խառնուրդ մը դարձած է:

ԼՈՒԴՈՎԻԿԱՍ ԺԴ. Ի ԴԱՐՈՒՆ ՄԵԾ ՄԱՐԴԻԿԸ

Բաց ի այն նշանաւոր քաղաքագէտներէն ու զօրապետներէն՝ որոնց վրայ խօսեցանք արդէն, յիշատակութեան արժանի են հետեւեալ մեծ հանճարները:

ՔՕՈՆԵՅԼ (1606-1684), ֆրանսական Ողբերգու-
թեան հայրը: Ունի վեցսուներեք և մարդոց ու իրերու խորին

գիտակցութիւն: Գլխաւոր գործերն են՝ Սիդ, Պոմպեոս, Կիմնա, Ռուսիոս, Պոլիսոս ևն:

ՌԱՍԻՆ (1639 1699), Թատերգական բանաստեղծ. —
գլխավոր գործերն են՝ Անտրուս, Իփիգենե, Որսախու,
Եսթեր, Դոքտորիա և Մինդրաւս :

ՊՈՒԱԼՕ (1636-1711). Երգիծական բանաստեղծու-
թիւնը ծաղկեցուց: Գլխաւոր գործերն են՝ Արուեստ փե-
րոդական, Նախակներ ևն:

ՄՕԼԻԷՐ (1623-1662). — Լուդովիկոսի դարուն
Կատակերգական մեծագույն բանաստեղծը. — Իր հրաշա-
կեբրաներն են՝ Երեւակայական հիւանդը (Le malade
imaginaire), Ագահը (l'Avare), Մարդասէսը (Le mi-
santhrope), Սոս քարեպաշտը (le Tartufe). Գիտուն
կանայք (Les femmes savantes), Ակամայ Բժիշկը (le
Medecin malgré lui) ևն.

ԼԱՊՈՒԻՅՆԻ (1644-1696). — Անուանի Երգիծա-
բան-բարոյախօս, իր գլխաւոր գործն է՝ Նկարագիրք
(Les Caractères):

ՅԷՆԸԼՈՆ (1651-1715). — Մեծ ճարտարան և մատենադիր: Իր գլուխ գործոցն է Տեկեմախ անուն արձակ գիւցազներգութիւնը՝ զոր մասնաւորապէս գրած է Պուրպօնի դքսին համար:

ՊՕՍԻԻԷ (1626-1704). Պերճախօս բեմքաօայ և մա-
տենագիր: Ունի «Եկեղեցւոյ Հայր» տիտղոսը: Գլխա-
ւոր գործերն են. Տիեզերական Պատմութիւն և Դանքա-
նական ճառեր:

ՄԱՍԻՅԵՆ (1663-1742), Մասիսարոն, Պուրսարոն, Զիլեյիև՝ նոյնպէս սրբազան պերճախօսութեան մեծ վարպետներ եղան:

ԼԱՅՕԹԷՆ (1621-1695), Աննաման առակախօս, որ
սակայն Արեւ Արքային շատ սիրելի չէր՝ իր խայթող
ազնարկութիւններուն համար:

ԲԱՍՔԱԼ (1623-1662). Իր վրայ կը միացնէր մեծ գիտունի և մեծ իմաստասէրի կրկին յատկութիւնները: Ինք կատարեալգործեց Ծանրաչափը և գտաւ Զրաքաշ-խական Մամուլը: Նոյնպէս զարգացուց երկրաչափութիւնը: Իր գրական գործերուն մէջ ամէնէն կարեւորն է Պարսկական նամականիկն:

ՄԱՏԱՄ ՏԸ-ՍԷՎԻՆԵՆԷ (1627-1696), իր սքանչելի նամակներուն համար Ժէ-դարու մատենագրաց կարգը դասուած է:

Ֆրանսայէն անցնելով Եւրոպական միւս տէրութեանց, կը տեսնենք հետեւեալ մեծ հանճարները:

ՄԻԼՏՈՆ (1603-1674). Անգլիացի մեծանուն գիւցազներգակ-բանաստեղծ որ, Բրոմուէլի քարէնէրն էր: Իր գլուխ գործոցն է՝ Դրախտ Կորուսեալ:

ՏՐԱՅՏԸՆ (1631-1700). Թարգմանիչ Վիրգիլիոսի: Ունի նաև ողբերգութիւններ, կատակերգութիւններ և առակներ:

Է՝ՏՏԻՍԸՆ. — Անգլիացի ողբերգակ-բանաստեղծ: Գրած է Կասոն Ուէիկեցի:

ՓՈՓ. — Հետեւեալ Տրայաքնի: Թողած է՝ վիպական և իմաստասիրական գործեր:

ԻՍԱՀԱԿ ՆԻԻԴԸՆ (1642-1727), Անգլիացի մեծանուն աստղաբաշխ. չափագէտ և իմաստասէր: Գտաւ տիեզերական ծանրականութեան օրէնքը և բազմաթիւ գիւտեր ըրաւ:

Սպանիա ունեցաւ **ՔԱԼՏԷՐՈՆ** (1601-1681) բանաստեղծը որ գեղեցիկ ոճով մը գրուած բազմաթիւ ողբերգութիւններ և թատերգութիւններ թողած է:

Երեւելի է նաեւ Մուրիլլո նկարիչը, որու գլխաւոր գործն է «Վերափոխում»:

Իտալիոյ մէջ փայլեցաւ **ՔԱՍԻՆԻ** անուանի աստղաբաշխը որ կարեւոր գիւտեր ըրաւ (1625-1712):

Գերմանիոյ մէջ կը փայլէին ՈթՈՆ-Կոնիէրիֆ գիտունը որ Օդահան մեքենան գտաւ. — ԼԱՅՊԵՆԻՑ փիլիսոփան, որ միանգամայն նշանաւոր գիտուն. չափագէտ և մատենագիր մ'էր:

Հոլանտա չատ ծաղկեցաւ Ժէ. դարուն՝ մատենագրութեան, գեղարուեստից և գիտութեանց մէջ:

Սրինոգա (1922-1677) Հոլանդ մեծանուն իմաստասէր. ծնաւ Ամստերտամի մէջ: Իր ծայրայեղ գաղափարներուն համար հալածուեցաւ, բայց իր պարզ և անբասիր բարոյականին համար ամէնուն յարգը կը վայելէր:

Վան. Տիֆ (1599-1641), համբաւու որ նկարիչ, ծնաւ Անվէնսի մէջ: Մեծ համբաւ չհաճ է իրրեւ կենդանագիր և իր զարմանալի արագութեան շնորհիւ՝ բազմաթիւ գործեր թողած է:

Րիւպինս (1577-1640). — Հոլանտական նկարիչներուն Րաֆայելը. ծնաւ Բոլոնիա: Իր հրաշակերաններն են՝ Խաչելուքիւնը, Չորս Աւեստամիջնեւը, վերջին Դաւաւսանը են. որոնց մէջ բնականութիւն, կենդանութիւն, գոյներու ներդաշնակութիւն իրարու հետ կը մրցին: Րիւպինս՝ Մարիամ Մէտիչիի հրաւերով Բարիզ գնաց և Լիւսիւնպուրիկի պալատը զարդարեց իր հրաշալի վրձինով:

ԵՐԵՍՆԱՍԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

(1618 — 1648)

1. Կրօնական պատրուակի ներքեւ տեղի ունեցած այս պատերազմները՝ իրենց բուն չարժանիք ունէին տկարացնել Աւստրիոյ տունը որ, սկսած էր կարողոս Ե.ի քաղաքականութեանը հետեիլ: Ֆերսինան Բ.Տիգուրիթնե-րու ձեռքով կրթուած մոլեռանդ կաթողիկ մ'ըլլալով, սաստիկ հալածանք հանեց իր տէրութեան (Աւրս-

տրիոյ) մէջ գտնուած բողոքականներուն դէմ: Ասկից ծագում առին Երեսնամեայ պատերազմները որոնք Չորս չրջանի կը բաժնուին,

Ա. Պալատինեան Շրջան (1619-1625)

Բ. Դանիական » (1625-1629)

Գ. Շուէտական » (1630-1635)

Դ. Ֆրանսական » (1635-1648)

2. Նախ Պոնտիացիք գլուխ քաշելով՝ իրենց թագաւոր ընտրեցին Պալատինայի Ֆրեսերիկ կայսրընտիրը որ, Անգլիոյ Յակոբ Ա. ի փեսան էր: Ֆրեսերիկ Օւպիսակ յերան մօտ կայսերականներէն յաղթուելով՝ Պոնտիացիք սոսկալի տանջանքներու մատնուեցան: Սակայն փոխանակ յուսահատուելու, Մանսֆէլդ կոմսին և Պրուսիայի Քրիստիան իշխանին առաջնորդութեամբ՝ կազմեցին նոր բանակ մը, որ բաւական ատեն յաջողապէս պայքարեցաւ Աւստրիացի Թեղլի զօրապետին և դաշնակից Սպանիացիներուն դէմ:

3. Դանիական Շրջան. — Քրիստիան Դ. Տանըմարքայի թագաւորը, օգնութեան փութաց իր դրացի բողոքականներուն՝ որոնց ինքը պետ ընտրուեցաւ: Սակայն իր դէմ գտաւ Վալդէշտայն անուն բախդախնդիր աւաղակ մը որ ահագին բանակով մը եկաւ ճակատիլ իրին դէմ: Միւս կողմանէ՝ Թիւրի ալ սկսաւ Դանիական բանակը կռնակէն զարնել: Քրիստիան յաղթուելով, կնքեց Լիպսկի դաշնագիրը (1629) և վերադարձաւ իր երկիրը:

4. Շուէտական Շրջան. — Երեսնամեայ պատերազմին Գ. Շրջանի գլխաւոր դիւցազնը կ'ըլլայ Կուսալ-Ասոյթ, որ 16000 զօրքով կ'իջնէ Բոլեռանիա՝ ուսկից Սաքսոնիա մտնելով՝ Թիւրի կը յաղթէ Լայպցիկի մէջ (1631):

Այս դժուարին կացութեան մէջ, կայսրը վերստին օգնութեան կը կանչէ Վալդէշտայնը որ իր հրոսակներով կ'արշաւէ Սաքսոնիա: Սակայն, Լիպցեն քաղաքին մօտ

կը յաղթուի Շուէտի քաջարի թագաւորէն որ, իր յաղթութեան փառքին մէջ ինքն ալ կ'սպաննուի (1632):

5. Ֆրանսական Շրջան. — Մինչեւ այս ատեն, Ֆրանսա ձեռքի տակէ միայն օգնած էր Աւստրիոյ հակառակորդ կուսակցութեան: Արդ, Շուէտի թագաւորին մահուանէ յետոյ, Ֆրանսա, Ռիշլիեօյի խորհրդով և իր քաղաքական շահուն համար, բացէ ի բաց պատերազմի թատրը նետուեցաւ:

Թիւրեն և Բօնէս հռչակաւոր զօրապետները իրենց յաջորդական և փառաւոր յաղթանակներով՝ պարտաւորեցին Ֆրեսիւան Գ. կայսրը ընդունիլ Վեսթֆալիոյ նշանաւոր դաշնագրութիւնը որ կնքուեցաւ 1648ին, և որ ահագին փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ Եւրոպայի քաղաքական վիճակին մէջ:

Այս դաշնագրութեան տրամագրութեամբ՝

Գերմանիոյ մեջ կրօնական ազատութիւնը կը նուիրագործուէր. —

Շուէս, Եւրոպայի ցամաքին վրայ կ'ստանար Բօմէրանիա գաւառը. —

Գերմանիա՝ 30 է աւելի մանր և իրարմէ՛անկախ տէրութեանց կը բաժնուէր. —

Հոլանտայի և Զուիցերիոյ անկախութիւնը պաշտօնապէս կը ճանցուէր. —

Պրանսպորկի իշխանութիւնը կը զօրանար՝ իբր հակակշիռ Աւստրիական ազդեցութեան և այս առթիւ կ'ստանար Մալսեպուրի, Կամեկի և Մեկեկի Արքեպիսկոպոսական թէմբը:

Իսկ Ֆրանսայի բաժին կ'իյնար Սքրապուրի քաղաքը, Ալզաս գաւառը, Երեխ Եպիսկոպոսական քեմեր (Մէց, Թուլ և Վէրտօն): Բայց Ֆրանսայի համար ատենցմէ գերազանց էր՝ երկրորդ անգամ ըլլալով Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանած ըլլալու մեծ պատիւը:

Օ Ս Մ Ա Ն Ց Ի Ք

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԶՄԷՏ Ա.

(Թ. Հ. 1012 — Թ. Ք. 1603)

Սուլթան Ահմէտ Ա. որ 14 տարեկան հասակին մէջ կայսերական գահը ելաւ:

Թէև անչափահաս՝ սակայն հայրենասէր ու քաջասիրտ կայսր մ'եղաւ Սուլթան Ահմէտ Նախ, պատերազմ բացաւ Պարսից Շահ Ապպաս թագաւորին դէմ՝ որ Երեւան, Դավրէժ ու Վան քաղաքները գրաւած էր: Այս պատերազմը ութ տարի տեւեց, բայց երբ Աւրատրիացիք ու Մաճառներն ալ Օսմանցոց զբաղած վիճակէն օգուտ քաղելով գլուխ վերցուցին, Սուլթան Ահմէտ հաշտութիւն ըրաւ Պարսից հետ, անոնց թողլով այն քաղաքները, որոնք Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանէն առաջ արդէն իրենց ձեռքն էին:

Աւստրիացոց հետ ալ հաշտութիւն ըրաւ և անոնց թողուց Ռա'ապ ու Գորմոն բերդաքաղաքները և միևնոյն ժամանակ Մաճառիստան ալ՝ Թուրքիոյ հարկատու ըլլալէ կը դադրէր:

Սուլթան Ահմէտի ժամանակ փոքր Ասիոյ մէջ երեւան եղած էին Սիւլիսի և Ճեղալի կոչուած ապստամբ խումբերը, որոնք երկիրն աւերելով՝ բնակչաց ալ մեծ նեղութիւն կը պատճառէին: Սուլթան Ահմէտ անոնց դէմ զրկեց Ապարապետ Մուրատ փաշան որ՝ այս հըրոսակները զարկաւ ցրուեց և անոնց պարագլուխներն ալ բռնելով՝ հորերու մէջ նետեց: Այս պատճառաւ Մուրատ փաշա կոչուեցաւ Գուլունը:

Սուլթան Ահմէտ թագաւորեց 14 տարի:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Բ.

(Թ. Հ. 1027 — Թ. Ք. 1617)

Սուլթան Ահմէտ Ա. թէև իրեն յաջորդ նշանակած էր Մուսթաֆա եղբայրը, սակայն իր պակասամտութեանը համար գահընկէց ըլլալով՝ անոր տեղ թագաւորեց Սուլթան Ահմէտ Ա. ի 14 տարեկան որդին Սուլթան Օսման Բ.:

Նորատի թագաւորը պատերազմ բացաւ Լէհաց դէմ, սակայն Ենիիչերիներուն անվերջ խռովութեանց պատճառաւ յաղթուելով՝ ուզեց բնաջինջ ընել տէրութեան այս վեհասարկ գունդը: Սակայն Ենիիչերիները առաջուց իմացած ըլլալով, պալատ խուժեցին ու զանի Ենիիչի ամբողջ տանելով սպաննեցին:

Սուլթան Օսման թագաւորեց 4 տարի:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒՍԲԱՏԱ Ա.

(Թ. Հ. 1032 — Թ. Ք. 1621)

Սուլթան Օսմանի յաջորդեց Սուլթան Մուսթաֆա Ա. որ աս ալ իր նախորդին նման պակասամիտ մը ըլլալով՝ հազիւ տարի մը թագաւորեց ու Ենիիչերիներուն ձեռքով խեղդամահ եղաւ: Գաւառներու կուսակալներն ալ օգուտ քաղելով Մայրաքաղաքին մէջ տիրող անկարգութենէն՝ սկսած էին ամէն իշխանութիւն և հըրաման արհամարելով՝ բռնանալ իրենց յանձնուած երկիրներուն մէջ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ.

(Թ. Հ. 1032 — Թ. Ք. 1622)

Սուլթան Օսմանի կրտսեր որդին էր Մուրատ Դ. որ 14 տարեկան հասակին մէջ կայսերական գահն ելնելով՝ իր մօր Մանիկեյիւ Սուլթանին խորհրդով կառավարեց տէրութիւնը։ Արժանաւոր և կարող անձեր պաշտօնի գլուխ անցուց և ներքին անկարգութեանց վերջ տուաւ։ Յետոյ ինքն անձամբ Ասիա անցնելով՝ պատերազմեցաւ Պարսից դէմ և անոնց ձեռքէն առաւ Երեւան, Դավրէժ ու Պաղտատ քաղաքները և իր ներկայութեանը 30000 Պարսիկ զերի գլխատել տուաւ։ Սակայն յաջորդ տարին երկու պատերազմող տէրութիւններուն մէջ հաշտութիւն կնքուելով՝ Օսմանցիք Պաղտատը միայն իրենց պահեցին, Պարսից թողլով Դավրէժ ու Երեւան քաղաքները։

Եկնիչէրիները այս Սուլթանին օրով նորէն սոսկալի կերպով կատղեցան և սրիկայութիւնը վերջին աստիճանի հասուցին։ Արիասիրտ Սուլթանը՝ խաղաղութեան սիրոյն՝ պարտաւորուեցաւ անոնցմէ շատերը բնաջինջ ընել։

Սուլթան Մուրատ Լիբանանի ապստամբ Տիւրքիւններն ալ նուաճելէ յետոյ մեռաւ՝ 17 տարի իշխանութիւն վարելով։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԻՊՐԱԶԻՄ Ա.

(Թ. Հ. 936 — Թ. Ք. 1520)

Սուլթան Մուրատի յաջորդեց իր եղբայրը Իպրահիմ Ա.։ Իր իշխանութեան առաջին տարին պարտաւորուեցաւ պատերազմ բանալ Ռուսաց դէմ որոնք Օսմանցւոց

երկիրներն յառաջանալով՝ Ազախու բերդին ալ տիրած էին։ Սուլթան Իպրահիմ Ռուսերը իր տէրութեան սահմաններէն վանելով՝ Ազախու բերդն առաւ անոնց ձեռքէն։ Այս յաջողութենէ վեց տարի յետոյ՝ 1645 ին 350 նաւէ բաղկացած տորմիզ մը և 50,000 զօրք զըրկեց Կրետէ որոնք կղզեցիներուն բռն յարձակումներն ի դերե հանելով՝ յաջողեցան վերջապէս կղզին գլխաւոր բերդաքաղաքներուն տիրանալ։

Պատմութեանս շարունակութեան մէջ պիտի տեսնենք թէ Օսմանցիք այս դէպքէն քառորդ դար յետոյ միայն՝ Կրետէի ամբողջապէս տէր պիտի ըլլան։

Քանի մը տարի ետքը վենետիկեցիները Օսմանեան պահապան զօրքը Կրետէէն կը վանեն՝ և կղզին վերստին կը տիրանան։

Իպրահիմ Ա. իր իշխանութեան վերջին տարիները անկարգ կեանք մը վարելուն համար զհանդէպ եղաւ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԶԷՄՍԷՏ Դ. (Ա.վեր)

(Թ. Հ. 1058 — Թ. Ք. 1648)

Սուլթան Իպրահիմին յաջորդեց իր 7 տարեկան որդին՝ որ անչափահաս ըլլալուն. իսկզբան իր մեծ մօր Մանիկեյիւ Սուլթանին խնամակալութեան ներքե իշխանութիւն վարեց։

Սուլթան Մէհմէմէտ, տէրութեան ներքին ոյժերը ամրապնդելու փափաքով, Եւրոպական տէրութեանց հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ։ Վենետիկցիները այս շփոթութիւններէ առիթ գտնելով՝ կը զրաւեն Արշիպեղագոսի գլխաւոր կղզիները և Չանաք. Քալէի մօտ Օսմանեան նաւատորմին մէկ մասը կ'այրեն։

Սակայն Վենետիկցիներուն այս յաջողութիւնը երկար չտևեր, որովհետեւ Քէօփրիւլի Մէհէմմէտ փաշա այս ճգնաժամուն մէջ Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնին կոչուելով՝ անմիջապէս անկարգութեաց վերջ կ'ուտայ և Վենետիկցիներուն ձեռքէն՝ յափշտակուած երկիրներն ալ ետ կ'առնէ:

Սուլթան Մէհէմմէտ իր նախորդին վրէժը լուծելու նպատակաւ՝ Լէհաց դէմ գնաց, յաղթեց և անոնց ձեռքէն առաւ Կամենից քաղաքը: Սուլթան Մէհէմմէտ թէեւ Վիէննան ալ պաշարեց, սակայն քաղաքացիներուն սաստիկ ընդդիմութեանը պատճառաւ չկրցաւ առնել և պարտաւորեցաւ պաշարումը վերցնել: Սուլթան Մէհէմմէտ աւելի յաջողութիւն ունեցաւ ծովու վրայ: Իր օրով վերջնապէս առնուեցաւ Կրետէ կղզին (1668) որու ծովափանց վրայ 150,000 է աւելի մարդոց արիւն թափուած էր:

Սուլթան Մէհէմմէտ վերջին անգամ իր զէնքը փորձել ուզեց Աւստրիացոց դէմ, սակայն նորէն չյաջողեցաւ և այս անգամ Մոնաց ըսուած դաշտին մէջ Օսմանցիք ծանր պարտութիւն մը կրելով (1687) կարեւոր դաւաճաններ կորուսին:

Սուլթան Մէհէմմէտ 31 տարի թագաւորեց:

Սուլթան Մէհէմմէտ իր ժամանակին մեծ մասը որսորդութեամբ անցնելուն համար՝ կոչուեցաւ Ավնը:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻԼԷՅՄԱՆ Բ.

(Թ. Հ. 1099 — Թ. Ք. 1687)

Սուլթան Մէհէմմէտի յաջորդեց իր եղբայրը Սուլթան Սիւլէյման Բ.: Իր գահակալութեան միջոցին Ենիիէլէրիները՝ մայրաքաղաքին մէջ սոսկալի խռովութիւն

մը հանեցին: Աւստրիա կը գրաւէ Հէրսէք, Պոսնա և Մաճառիստանի մէկ մասը, մինչդեռ Վենետիկցիք ալ՝ Կրետէ կղզին կորուստը փոխարինելու համար՝ Մորալի կը տիրեն:

Սուլթան Սիւլէյման այս ընդհանուր շփոթութեան մէջ՝ կը դիմէ Քէօփրիւլիներու ա'յն նշանաւոր գերդաստանին աջակցութեան որ՝ Սոքոլլուներու նման՝ քանի քանի անգամներ Օսմանեան պետութիւնը վատանդներէ աղատած էր: Այս անգամ ալ Քէօփրիւլիւղատէ Մուսթաֆա փաշա Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնը ընդունելով՝ նախ Ենիիէլէրիները կը զսպէ և ապա ընտիր բանակ մը կազմաւորելով կը քալէ Աւստրիոյ դէմ և վերստին ետ կ'առնէ Օսմանցիներուն կորուսած բոլոր երկիրները:

Սուլթան Սիւլէյման Բ. մեռաւ 3 տարի թագաւորելէ յետոյ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԶՍԷՏ Բ.

(Թ. Հ. 1102 — Թ. Ք. 1690)

Սուլթան Սիւլէյմանի եղբայրն էր Սուլթան Ահմէտ Բ. որու ժամանակ Աւստրիացիք նախորդ Սուլթանին օրով իրենց կորուսած երկիրները ձեռք ձգելու նպատակով՝ Օսմանցոց դէմ պատերազմի ելան: Մերունի վէզիր Մուսթաֆա փաշան երկրորդ անգամ Գանուբն անցաւ և Սալանֆարմէնի քով թշնամիին դէմ արիւարար կռուելու ատեն՝ զնգակի հարուածէ մը սպաննուեցաւ: Իր մահը բովանդակ բանակին վնասութիւն ազդեց, այնպէս որ Օսմանցիք անյաջող վերադարձան Պոլիս և Սուլթանն ալ սրտին ցաւէն մեռաւ 4 տարի թագաւորելէ յետոյ:

Այս ձախորդութեան վրայ վննեակեցիք յարմար առիթ գտնելով՝ Հերսէքի և Բիոս կղզիին կը տիրեն:

Սուլթան Ահմէտի իշխանութեան ժամանակ էր որ Կ. Պոլսոյ մէջ երկու ահաւոր հրդեհներ պատահելով՝ քաղաքին մէկ երրորդ մասը մոխիր դարձաւ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒՍՔԱՅԱ Բ.

(Թ. Հ. 1106 — Թ. Բ. 1622)

Սուլթան Ահմէտի յաջորդեց իր արիասիրտ և հայրենասէր որդին Սուլթան Մուսթաֆա Բ. որու առաջին և գլխաւոր հոգն եղաւ՝ իր նախորդին օրով եղած վնասները դարմանել: Այս նպատակաւ՝ ցամաքային և ծովային պատերազմաց մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսնելով՝ նախ Բիոս կղզին ու Թրմշլար քաղաքը վննեակեցինքերուն ձեռքէն առաւ: Ռուսաց և Լէհաց դէմ ալ քանի մը անգամ պատերազմելով՝ զանոնք Օսմանեան երկիրներէն վանեց:

Այս առաջին յաջողութենէն քաջալերուած՝ Սուլթան Մուսթաֆա 1697ին 45,000 զօրաց բանակով մը ճամբայ ելաւ Էտիրնէէն դէպի Մաճառիստան:

Օսմանցւոց այս յառաջխաղացութիւնն իմանալով՝ Աւստրիացիք ալ 50,000 զօրք համախմբած էին Թէրեկամ Թիցա գետին մօտ: Իրենց հրամանատարն էր՝ Սաւոյայի իշխան և անուանի ռազմագէտ՝ Եւգենէոս: Սուլթանին բանակը հազիւ Թէրա գետն անցնելով յարդարուելու զբաղած էր՝ երբ Թշնամիք՝ յանկարծակի Օսմանցւոց վրայ յարձակելով՝ զանոնք ամէն կողմէ կը պաշարեն և կ'սկսին սոսկալի կոտորած մ'ընել:

Այս աղէտալի օրուան մէջ, Օսմանցիները շատ մարդ կորսնցուցին, որոնց մէջ կը գտնուէր մանաւանդ Մեծ

Եպարքոս Բէօփրիւլի երկրորդ Մուսթաֆա փաշա:

Սուլթան Մուսթաֆա այս ձախորդութենէն փոխանակ վհատելու՝ անմիջապէս կրկին անգամ Բէօփրիւլիներու ցեղէն Հիւսէյին փաշան Եպարքոս անուանեց՝ անոր յանձնելով շարունակել պատերազմը: Սակայն Վէզիրը խոհեմութիւն սեպեց վերջ տալ թշնամութեանց և Սուլթանին հաւանութեամբ 1699 ին Մաճառիստանի Գարդիի գիւղին մէջ խաղաղութիւն կնքուեցաւ: Այս դաշնադրութեամբ, Աւստրիացւոց կ'անցնէր Մաճառիստանն ու Թրանսիլվանիան, վննեալիցիները տէր կ'ըլլային Մօրայի և Տալմացիայի, իսկ Լէհերուն կը մնային Ուքրանիա և Փոտոլիա գաւառները: Այս առթիւ քանի մը ինքնօրէն իշխանութիւններ ալ Օսմանցւոց հարկատուութենէ ազատ կ'ըլլային:

Այս դաշնադրութենէն ետքը, Սուլթան Մուսթաֆա, խաղաղութեան շնորհիւ՝ սկսաւ ներքին բարեկարգութեան հոգ տանիլ և հոյակապ ու հասարակաց օգտակար շէնքեր կառուցանել: Սուլթան Մուսթաֆա մասնաւորապէս քաջալերեց տեղական արուեստներն ու ձեռագործները: Իր օրով սկսան Պրուսայի, Հալէպի, Դամասկոսի և Պաղտատի մետաքսէ նուրբ և արեւելեան ճաշակով գործուածքները Եւրոպա փոխադրուիլ:

Սուլթան Մուսթաֆայի ժամանակ Կ. Պոլսոյ ֆերմանական ղեկավարն էր Ֆրիուլ, որ Հայոց Աւետիք Պատրիարքը Փրանսա զրկելով՝ Պաթիլի բերդին մէջ բանտարկել տուած է, կ'ըսեն:

Սուլթան Մուսթաֆա 9 տարի թագաւորելէ յետոյ Եէնիչէրիներուն ձեռքով գահընկէց եղաւ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԶՄԷՏ Գ.

(B. 2. 1115 — B. R. 1793)

Սուլթան Մուսթաֆայի յաջորդեց իր հղթայրը Սուլթան Ահմետ Գ. որ աշխարհաշէն և ուսումնասէր թագաւոր մ'էր։ Ինքն ալ իր հղթօրը օրինակին հետեւելով՝ շարունակեց հոգ տանիլ իր հպատակներուն բարօրութեանն ու ներքին բարեկարգութեան։ Չարաչար պատժեց Եէնիչիներին՝ որոնք իր նախորդին ժամանակը անկարգութեանց պատճառ եղած էին։

Ասկից ետքը, Սուլթան Ահմէտ ձեռք զարկաւ երկ-
րաշարժներու և հրդեհներու պատճառաւ մայրաքաղա-
քին աւերակ դարձած մասերը վերանորոգել և նորա-
նոր յիշատակարաններ կանգնելու։ Սակայն ստիպուեցաւ
իր այս շինութիւնները կիսկատար թողլով՝ զէնքի դի-
մել, որովհետեւ նոյն միջոցին Մեծն Պետրոսի հրաժա-
նատարութեան ներքեւ ռուսական բանակ մը՝ Օսման-
եան երկիրները մտնելով՝ հետզհետէ յառաջ քալելու
վրայ էր։ Սուլթան Ահմէտ՝ Պաշրաւը Մուսթաֆա փաշան
զրկեց Ռուսաց դէմ, որ Մեծին Պետրոսի բանակը պա-
շարելով յաղթանակը տանելու վրայ էր՝ երբ կատարինէ
թագուհին միջնորդութեամբ՝ յանձն առաւ կնքել Փը-
րութի դաշնադրութիւնը՝ որով Օսմանցիներուն կը մնար
Ադախու բերդը։

Աղախու բերդը: Սուլթան Ահմէտ վենետիկցիներուն հետ ալ պատերազմելով՝ անոնց ձեռքէն առաւ Մօրան և Յոնիական կղզիները: Սակայն վենետիկցիները երեք տարի ետքը Աւստրիացիներուն հետ միանալով՝ յաջողեցան իրենց կորսնցուցած երկիրները վերստին ձեռք ձգել: Դարձեալ չ'յուսահատեցաւ Սուլթան Ահմէտ, և այն պահուն՝ երբ իր թշնամեաց դէմ նորէն պատերազմի կը պատ-

բաստուէր՝ Անգլիա բարեկամաբար միջնորդելով՝ 1718ին
Քասարովիչ քաղաքին մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան
գահնագիր մը՝ որուն զօրութեամբ Աւստրիա տէր կ'ըլ-
լար Պէլկրատ և Թըմշվար քաղաքներուն, Վենետիկ-
ցիներուն կը թողուէր Ալպանիան և Յոնիական կղզի-
ները, իսկ Մօրան՝ Օսմանցիներուն պիտի մնար:

Ասիոյ կողմը Պարսից դէմ մղած պատերազմին
մէջ յաղթուելով, Սուլթան Ահմէտ պարտաւորեցաւ հաշ-
տուութիւն բնել :

Առաջին անգամ այս Սուլթանին օրով է որ Չեչեպի Մէհմէտէտ էֆէնտին Բարիզի Օսմանեան դեսպանն եղած է :

Սուլթան Ահմէտ ալ 27 տարի թագաւորելէ յետոյ
Եէնիչերիներուն ստիպումով գահէն հրաժարեցաւ :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՍԶՄՈՒՏ Ա.

(*Р.* №. 1143 — *Р.* №. 1731)

Սուլթան Լիւմէտի եղբորորդին և մեծաշէն ու բա-
րեսիրտ վեհապետ մ'էր Սուլթան Մահմուտ Ա. Թագա-
ւորական գահը ելածին պէս, առաջին գործը եղաւ
քնաջինջ ընել խռովարար Ենիիշէրեայ պարագլուխները,
որոնք ամէն Սուլթանի գահակալութեան միջոցին՝ ծանր
ծանր պահանջումներ ընելով մեծ աղմուկ և չփոթու-
թիւն կը յարուցանէին:

Սուլթան Մանուկի ժամանակակից էր Պարսից
Նատորը Շահ պատերազմասէր վեհապետը, որ ուզելով
Օսմանեան Սուլթանին հետ չափուիլ, եկաւ Պաղտատ
քաղաքը պաշարեց: Սուլթան Մանուկ անոր վրայ
դրկեց անուանի սպարապետ Թօփալ Օսման փաշան որ՝
քաղաքը պաշարումէ ազատելով՝ Նատորի զօրքերուն

սոսկալի ջարդ մը տուաւ և մնացեալներն ալ հալածեց։ Այս դէպքէն երեք տարի ետքը, Պարսիկները օգուտ քաղելով Օսմանցիներուն Եւրոպայի մէջ զբաղած վիճակէն՝ յանկարծ եկան վերստին պաշարել Պաղտատը։ Օսման փաշա, սակաւաթիւ զօրքով արիաբար պատերազմած ատեն՝ վիրաւորուելով մեռաւ։ Սուլթան Մահմուտ նորէն Ասիա զօրք շրկելու կը պատրաստուէր, սակայն Ռուսաց և Աւստրիացւոց իր Եւրոպական երկիրները ասպատակելն լսելով՝ Պարսից հետ հաշտութիւն ըրաւ՝ Պաղտատը, Վրաստանն ու Հայաստանի մէկ մասը անոնց թողլով։ Սուլթան Մահմուտ յետոյ քալեց իր դաշնակից թշնամիներուն դէմ՝ որոնք արդէն Վալաքիան, Մոլտավիան և Սերպիան գրաւած էին։ Օսմանցիները կը յաջողին վանել թշնամի բանակները իրենց երկիրներէն և կը շարունակեն հալածել մինչեւ Փրութ։ Այս անգամ ալ Յրանսայի միջնորդութեամբ, պատերազմող տէրութիւններուն մէջ հաշտութիւն կընքուեցաւ, որով Օսմանցիները իրենց կորսնցուցած երկիրներուն վերստին տէր կ'ըլլային և Ռուսիա յանձն կ'առնէր Ազախու վրայ դռնուած ամրոցները քանդել և Սեւ ծովու վրայ պատերազմական նաւ չհանել։

Սուլթան Մահմուտի օրով վաճառականութիւն և արուեստներ շատ ծաղկեցան։ Ինքը չինել տուաւ Պէօթիւք-Տէրէի մէջ այն մեծամեծ ջրչեղջիկներն որոնցմէ խոշովակներու միջոցաւ մինչեւ Բերա և Ղալաթիա ջուր կ'ուգար։ Նոյնպէս չինեց Թագսիմի ջրաբաշխական կեդրոնը որ այժմեան Տերգոսի ջրուղիներէն շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունէր նոյն ժամանակին համար։

Սուլթան Մահմուտ թագաւորեց 25 տարի։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Գ.

(Թ. Հ. 1168 — Թ. Ք. 1754)

Սուլթան Մահմուտի յաջորդեց իր եղբայրը Օսման Գ. 57 տարեկան հասակին մէջ։ Ասոր օրով պատահեցաւ (1756) Կ. Պոլսոյ մէջ Ճիպալիի այն ահաւոր հրդեհը՝ որ շարունակ 36 ժամ տեւելով՝ Մայրաքաղաքին կէսէն աւելին մոխիր դարձուց։ Այրեցան 9300 տուն 1000 է աւելի խանութներ, 600 ջաղացք, 75 բաղնիք, հարիւրաւոր մզկիթներ, 10 մեծ խան, եկեղեցիներ ևն.

Սուլթան Օսմանի օրով քաղաքական կարեւոր դէպք մը չէ պատահած։

Սուլթան Օսման թագաւորեց 3 տարի։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒՍՅԱՏԱ Գ.

(Թ. Հ. 1171 — Թ. Ք. 1761)

Սուլթան Օսմանի յաջորդեց եղբայրը Մուսթաֆա Գ. ազնուասիրտ և ժողովրդասէր թագաւորը՝ որու առաջին և գլխաւոր հոգը եղաւ տէրութեան ելեւմուտքը կանոնաւորել, բարեկարգել գաւառները և խաղաղութեան շնորհիւ երջանկացնել իր ժողովուրդը։ Իր վէճիւրն էր անուանի Բաղդա փաշան։ Սակայն զըփ-թախդարար պատահեցան այնպիսի դէպքեր, որոնք արգելք եղան մեծանձն Սուլթանին այս բարի դիտաւորութիւններուն։ Ռուսերը՝ չէհերու անկախութիւնը պաշտպանելու պատրուակով՝ սկսած էին անոնց ներքին խնդիրներուն միջամտել և տակաւ Օսմանցւոց զօրքը վանել Եւրոպայէն։ Սուլթան Մուսթաֆա պատերազմ հրատարակեց Ռուսաց դէմ, որոնք գրաւեցին

Մուտավիան ու Վալաքիան: Արշիպեղագոսի մէջ ալ Օրլոֆ ծովակալի հրամանատարութեան ներքեւ Ռուսաստան նաւատորմը Քիոսի մօտ արիւնալի ծովամարտէ մը յետոյ՝ տիրացաւ կղզիին և Լէմնոսը պաշարեց: Հոս վրայ հառաւ Օսմանեան նաւատորմը՝ ճէզայիւրլի Հասան փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ և Ռուսական նաւերէն շատերն այրելով 700ի չափ ալ մարդ սպաննեց և Լէմնոսի տիրեց: Յաջորդ տարին՝ Ռուսերը վերստին Դանուբը կ'անցնին և գրաւելով Բաղարճը, Հէրսովա և Սիլիստրէ քաղաքները՝ կը յառաջանան մինչև Վալուա: Թէև Աւստրիոյ և Բրուսիոյ միջնորդութեամբ՝ պատերազմող տէրութեանց ներկայացուցիչները Ֆոքշանի մէջ հաշտութեան համար բանակցութեան կը մտնեն, սակայն Ռուսիոյ անհեթեթ պայմաններն անընդունելի ըլլալով, Սուլթանը՝ վերստին պատերազմի պատրաստուած ժամանակ կը մեռնի 16 տարի թագաւորելէ յետոյ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԷԼ-ՀԱՄԻՏ Ա.

(Թ. Հ. 1187 — Թ. Ք. 1773)

Սուլթան Մուսթաֆայի եղբայրն էր Ապա-Իւլ-Համիտ Ա. որ կայսերական գահը ելածին պէս՝ վերստին պատերազմ բացաւ Ռուսաց դէմ, որոնց բանակին վերին հրամանատարներն էին Ռոմանցով և Սուլթարով երեւելի զօրապետները: Սակայն մէկ կողմանէ երկարատեւ պատերազմաց պատճառաւ Օսմ. բանակին տկարութեան, միւս կողմանէ Եէնիչերեաց անվերջ ստահակութեան և անկարգութեան երեսէն՝ Սուլթանը չյաջողեցաւ ակնկալուած արդիւնքը ձեռք բերել և պարտաւորեցաւ կատարինէ Բ.ի հետ Պուլկարիոյ Բիւջուֆ Դայ-

նարնա քաղաքին մէջ 1774ին կնքել խաղաղութեան դաշնագիր մը, որու զօրութեամբ՝ Վալաքիա և Մուտավիա կ'ըլլային Օսմանցոց հարկատու ինքնօրէն իշխանութիւններ: Ռուսք՝ Ազախու բերդը, Կէրչ, Վրաստան և Քարապաղ իրենց ձեռքը կ'անցնէին, և արտօնութիւն կ'ունենային Սև ծովու վրայ պատերազմական նաւ հանել: Բայց միւս կողմանէ, Ռուսերը պիտի թողէին Արշիպեղագոսի կղզիները:

Այս աննպաստ դաշնադրութենէ 3 տարի յետոյ՝ Սուլթան Համիտ Ա. մեռաւ 16 տարի թագաւորելէ յետոյ:

ԺԸ. ԴԱՐ

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՆՈՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՅ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ռ Ո Ւ Ս Ի Ա

1. Միջին դարու և Նոր պատմութեան չըջանին մէջ՝ միայն Արեւմտ. Եւրոպան էր որ փայլեցաւ: Սակայն հետզհետէ քաղաքակրթութիւնը մուտ գործեց Արեւելեան երկիրներն ալ, որոնք իրենց աննշան դիրքէն ելլելով՝ սկսան կարեւոր դեր մը կատարել Եւրոպական տէրութեանց շարքին մէջ: Ասոնք էին ՌՈՒՍԻԱ. ԼԵՀԱՍՏԱՆ և ԲՐՈՒՍԻԱ:

2. Ռուսական տէրութեան հիմնարկութիւնը տեղի ունեցած է Թ. դարուն, երբ Նորման—Վարիկ գաղթականներ, Րուրիկի առաջնորդութեամբ՝ Նովկորոսի փոք-

րիկ հանրապետութեան տիրելով՝ իրեն լծին շրջակայ-
ները կը հաստատուին: Ռուսները հետզհետէ կը յառաջա-
նան Տնիսթերի հովիտը, դէպի հարաւ, և Ռուրիկի յա-
ջորդներուն օրով կը հիմնուին Քիեվ, Վլասիմիր, Սմո-
լենսկ և Մոսկուա քաղաքները: Արեւելեան կայսրու-
թեան հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւններուն
շնորհիւ՝ Ռուսք, (Ժ. դարուն), Վլատիմիրի օրով
Քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին և իրենց հոգեւոր գլուխ
կը ճանչնան՝ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Յոյն Պատրիարքը:

3. Ռուսներուն այս յառաջդիմութիւնը կը կասի,
երբ ԺԳ. դարուն. Մոնկոյ Թաթարները, Ճինկիզ խանի
առաջնորդութեամբ կ'առչաւին Եւրոպա և երկուք ու
կէս դարու չափ կը տիրեն Հար. Ռուսիոյ: Իվան Ա.
Վասիլիեւիչ կը յաջողի այս բարբարոսները վանել եր-
կրէն և բոլոր Ռուսիոյ տիրելով՝ Մոսքուան իրեն մայ-
րաքաղաք կ'ընտրէ: Իվան Գ. (Ահաւոր), առաջինը
կ'ըլլայ Զաւր տիտղոսն առնող Ռուս վեհապետը և ինքը
կը կազմէ Սրբոյց անուն այն զօրագունդը որ, ճիշտ
Եկեղիսիներու դերը կատարած է Ռուսիոյ մէջ:

Ռուս ժողովուրդին հետ՝ տէրութեան ոյժերն ալ
բազմացան, երբ. ԺԷ. դարուն սկիզբը. Միխայէլ Ռուսա-
նով կայսրը հիմնեց իշխանական նոր հարստութիւն մը՝
որու օրով Ռուսական պետութիւնը նիւթական մեծ
զօրութեան հասաւ: Սակայն Ռուսիոյ բուն մեծութիւնը
արտակարգ նկարագրի տէր երեւելի վեհապետի մը՝
Մեծն Պետրոսի օրով սկսած է:

4. Մեծն Պետրոս (1689—1725). — Միջայէլ Ռու-
սաստանի թուր և 17 տարեկան էր Պետրոս, երբ իր
նախնեաց աթոռը ելաւ: Թէպէտ սահմանափակ կրթու-
թիւն մը ստացած, սակայն ունէր պողպատէ կամք,
անյողդողդ նկարագիր և յառաջդիմութեան անսահման
տէնջ: Պետրոսի գլխաւոր փափաքը եղաւ՝ Ռուսիան

օժտել Արեւմտեան քաղաքակրթութեամբ: Իր այս
գեղեցիկ նպատակին հասնելու համար՝ պէտք եղած
կերպով ո'չ ինք պատրաստուած էր և ոչ ալ իր կոշտ
ժողովուրդը: Ուստի, տարօրինակ ծրագիր մը կազմեց,
այսինքն՝ ուղեց նախ և առաջ իր անձը կրթել՝ օրպէս-
զի կարող ըլլայ իր օրինակովը և գիտակցօրէն դաս-
տիարակել նաեւ իր ժողովուրդը: Այս նպատակաւ, 1698
ին թողուց իր գահը և Արեւմուտք ճամբորդեց: Նախ
գնաց Հոլանտայի Սա'արտաւ քաղաքը և հոն՝ նաւաշի-
նութեան գործարան մը մանելով՝ երկու տարի իբրեւ
պարզ գործաւոր աշխատեցաւ և ուսաւ նաւաշինու-
թեան և ատաղձագործութեան արուեստները: Հետեւե-
ցաւ նաեւ չափական գիտութեանց և ճարտարութեանց
այլ և այլ ճիւղերուն:

5. Պետրոս, Հոլանտայէն անցաւ Անգլիա՝ ուր
մասնաւորապէս հետեւեցաւ մեքենագիտութեան և նա-
ւաշինութեան, ինչպէս նաեւ մօտէն տեսաւ և ու-
սումնասիրեց ազգի մը իսկական մեծութեան գաղտ-
նիքները:

Քաղաքակրթութեան գործած այս հրաշքներէն
յայտնակուած, Պետրոս, վերադարձին՝ իր հայրենիքը
հրաւիրեց վարպետ երկրաչափներ, գիտնականներ, ճար-
տարապետներ, արհեստաւորներ, ճարտարագէտներ ու
փորձ ազմագէտներ՝ որոնց ձեռքով սկսաւ վերակազ-
մել Ռուսիան: Քիչ ատենէն՝ Պալթիկի մէջ փոքրիկ
տորմիղ մը կազմուեցաւ, կանոնաւոր ճամբաներ, պե-
տական շէնքեր, դպրոցներ, տպարաններ, թանգարան-
ներ, այլ և այլ ճիւղերու գործարաններ հիմնուեցան,
դարձեալ՝ երկրին քաղաքական վարչութիւնը և բանակը
կազմաւորեց՝ Եւրոպականին վրայ ձեւելով: Միւս կող-
մանէ՝ իր կիսավայրենի ժողովուրդին անտաշ բարքը աղ-
նուացնելու ալ հոգ տարաւ:

Սակայն Պետրոս, այս արմատական նորութեանց համար իրեն դէմ ունեցաւ երեք հակառակորդներ։ Ա. — Մոլեռանդ և ազդեցիկ Կղերք. — Բ. — Սդեղից-նետու անգղուսպ գունդը. Գ. — Խրոխս Ազնուականու-թիւնը։ Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաև՝ վերջին ծայր մոլեռանդ և յամառ Ռուս ժողովուրդը և մինչև անգամ իր վեհապետական ընտանիքի անդամներէն շատերուն յայտնի կամ թագուն դժգոհութիւնը։

6. Պետրոս, նախ և առաջ Կղերք խոնարհեցուց, Կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքին տեղ՝ ինքն առնելով «Գլուխ և նուիրապետ Ռուսական Եկեղեցւոյ» տիտղոսը։ Բրուսիականին վրայ ձեւուած՝ հետեւակ ու հեծելա-զօրաց ընտիր բանակ մը կազմելով, պարտաւորեց Լն-դերիցները որպէս զի կէտ առ կէտ անոր կարգապահու-թեանը հպատակին։ Սակայն Մեծն Պետրոս, տեսնելով որ անիշխանութեան վարժուած այս վտանգաւոր զօրա-գունդը կարգի կանոնի բերելը անկարելի պիտի ըլլայ, բոլորովին բնաջինջ ըրաւ զայն և անոնցմէ շատերուն դուխն ալ ինքն անձամբ կտրեց հրապարակաւ։

Մեծն Պետրոս, մինչև անգամ իր միակ դահաժա-ռանգ Ալեքս որդիին ալ չխնայեց։ Իմանալով որ իր գործադրած և տակաւին գործադրելիք բարենորոգում-ներուն դիմադրելու համար՝ տէրութեան մեծամեծնե-րուն հետ դաւադրութիւն մը կազմեր է, մահուան վճիռ հանել տուաւ անոր դէմ և բանտին մէջ գլխա-տել տուաւ։ Ահաւասիկ Մեծին Պետրոսի վայրագ նկա-րագրին ամէնէն չօշափելի մէկ ապացոյցը՝ որու համար շատ իրաւամբ ըսած է Վօլգէն թէ՝ «Մեծն Պետրոս կէս մը դիւցազն և կէս մ'ալ վագր էր»։

Ազնուականներն ալ ստիպեց և պարտք դրաւ որ, միայն իրենց իմացական զարգացման և կարգապահ-զինուորի առաքինութիւններովն արժանի ըլլան Ազնուա-

կան արտոյոսին։ Նոյնպէս՝ տուգանքի և նիւթական պատիժի սպառնալիքով՝ պարտաւորեց իր ժողովուրդը որպէս զի Ասիական կոշտ ու անճաշակ տարազին տեղ՝ Եւրոպականը գործածեն ու երկայն մօրուքնին անիլեն։

Պետրոս, Եւրոպայի հետ իր յարաբերութիւններն աւելի մշակելու և դիւրացնելու նպատակաւ՝ Մոսկուայի տեղ Նէվա գետին բերանը հիմնեց նոր մայրաքաղաք մը որ իր անունով, Ս. Բեքեղպուրի կոչուեցաւ։

7. Կարոյոս ԺԲ. (1697). — Շուէտ, որ Երեսնամե-կայ պատերազմէն յետոյ՝ Հիւս. Եւրոպայի ամէնէն զօ-րաւոր տէրութիւնը եղած էր, սկսաւ հաշտ աչօք հնայիլ Ռուսական նորածին սպառնալից տէրութեան և մանա-ւանդ՝ անոր երիտասարդ վեհապետին փառասիրական ձգտումներուն։

Այս պահուն, Շուէտի գահուն վրայ կը գտնուէր 18 տարեկան ո՛չ նուազ փառասէր և զինուորական տաղանդով օժտուած թագաւոր մը, Կարոյոս ԺԲ. որու երիտա-սարգաւթենէն, կամ աւելի ճիշտը՝ անփորձութենէն օ-գուտ քաղել ուզելով՝ Տանըմարքա, Լէհաստան, Սաք-սոնիա և Ռուսիա կը նիզակակցին Շուէտի դէմ։ Կարո-յոս, կայծակի արագութեամբ՝ նախ կը մտնէ Տանըմար-քա, ամէն տեղ ա՛ն ու սարսափ կը սփռէ և վեց շաբաթ չանցած՝ կ'ստիպէ իր հակառակորդը հաշտութիւն խնդ-րելու։ Ապա, Շուէտի թագաւորը իր դէնքը կը դարձնէ Ռուսաց գէմ և անոնց ստուարաթիւ բանակը կը ջախ-ջախէ Նարվայի մօտ (1700)։ Անկից կը քալէ Լէհաս-տանի վրայ, դարձեալ յաղթող կը հանդիսանայ և անոր Սաքսոն վեհապետ Օգոստոսը արտաքսելով՝ իր բարե-կամներէն Սասնիսլաս-Լեյքինսփին գահը կը բարձրացնէ։

8. Թերեւս բախդը շարունակէր ժպտիլ Կարոյոսի, եթէ խոհեմութիւնը ձեռքէ չթողուր և նախ իր հակա-ռակորդին ոյժը կշռել գիտնար։ Բայց Կարոյոս, փոխա-

նակ ուղղակի Մուքուայի վրայ քալելու, ձմեռ եղանակի մէջ՝ անխոհեմաբար կը նետուի Հար. Ռուսիոյ անապատներուն խորերը և Բոլղաւլա քաղաքը կը պաշարէ: Սակայն Մեծն Պետրոս — որու մէկ մեքենայութիւնն էր այս ծուղակը — 70,000 զօրքով կը հասնի և արդէն սովէ և անօրինակ ձմրան մը խստութիւններէն ոգեսպառ Շուէտական բանակը կը ջախջախէ (1709), այնպէս որ, Կարոլոս գրեթէ առանձին՝ կը պարտաւորի խոյս տալ Թուրքիոյ Պէնտէր քաղաքը՝ ուրկից կը հաճեցնէ Սուլթան Ահմէտ Գ.ը որպէս զի պատերազմ բանայ Ռուսերուն դէմ:

Օսմանցիք, արդէն մաքրելիք հաշիւներունէն Ռուսաց հետ: Ուստի կը ձեռնարկեն պատերազմի, կը պաշարեն Ռուսաց բանակը և նոյն իսկ Մեծն Պետրոսը գերի բռնելու վտանգի միջոցին, իր խորամանկ կիներ Կասարինէ, բանակցութեան մտնելով կը յաջողի Բրուքի դաշինքը կնքել (1711):

Կարոլոս, Թուրքիայէ իր երկիրը վերադարձին, Նորվեկիոյ դէմ մլած մէկ պատերազմին մէջ՝ Յրիսրիսանալիքով դանաձանութեամբ սպաննուեցաւ (1721): Շուէտ, Նիսդասի դաշնադրութիւնով կ'ստիպուէր Ռուսիոյ թագուլ՝ Պալթիկի սահմանակից արեւելեան ծովեզերքը: Այս կերպով. Շուէտ մեծապէս կը ակարանար ի նպաստ Ռուսական պետութեան:

9. Մեծն Պետրոս 1716ին վերջին ուղեւորութիւն մ'ալ ըրաւ Արեւմտեան Եւրոպա, բայց այս անգամ ոչ իբրեւ ծագեալ գործաւոր, այլ՝ իբրեւ Ռուսիոյ միահեծան վեհապետ, Բարիզի մէջ երբ իրենց ցոյց տուին Մազառէն կարտինալին դամբարանը, Մեծն Պետրոս անոր արձանը գրկելով՝ խանդավառութեամբ գոչեց «Ո՛վ մեծ մարդ, եթէ ողջ ըլլայիր. իմ տէրութեանս կէսը քիբայօժար կը նուիրէի քեզ, որպէս զի միւս կէսը կառավարել սորվեցնէր ինծի:

Մեծն Պետրոս մեռաւ 1725ին, իր ընդարձակ կայսրութեան համար զարգացման և յառաջդիմութեան փառաւոր ասպարէզ մը և պատրաստելէ և յետոյ՝ Ռուսիոյ ապագայ քաղաքականութեան համար ծրագիր մը զոր պատմագիրները սովոր են կոչել «Մեծն Պետրոսի կտակը»:

Կասարինէ Ա. (1762—1796).— Մեծն Պետրոսի յաջորդեց իր կիներ Կասարինէ Ա. որ նախ Մենջիֆով իշխանին խորհրդովը կառավարեց տէրութիւնը և իր մեծանուն ամուսինին սկսած գործը շարունակելու հոգ տարաւ: Սակայն Մեծն Պետրոսի յաջորդներուն մէջ ամէնէն նշանաւորը եղաւ Պետրոս Գ.ի կիներ Կասարինէ Բ. որ իր ամուսինը խեղդամահ ընել տալով՝ գահը յափշտակեց: Կատարինէ Բ. թէպէտ անգութ. նենգամիտ ու վատշուեր կին, սակայն օժտուած էր քաղաքագիտական տաղանդով և իր մտադրած նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ եղած հաստատամտութեամբ: Այս պատճառաւ՝ Կատարինէի 34 տարուան արիւնոտ իշխանութիւնը՝ Ռուսիոյ քաղաքական շահերուն տեսակէտով շատ նպաստաւոր չրջան մ'եղած է:

Կատարինէ Բ. տեսնելով որ Շուէտ ա՛լ ևս ջախջախուած է, միտքը դրաւ՝ նախ Լեհաստանը և ապա Թուրքիան յօշոտել: Կատարինէ իր այս դատապարտելի նպատակին իրագործման համար սլարազաները շատ նպաստաւոր դտաւ:

ԼԵՀԱՍՏԱՆ. — Միջին դարու մէջ, բաւական ընդարձակ ու զօրաւր տէրութիւն մ'էր Լեհաստան: Իր սահմաններն էին Ռիսիսէն՝ Բուսիա եւ Պալթիկ ծով, արեւելէն՝ Սմոլէսկ եւ հարաւէն Տեմբուք: Լեհաստան յարուս. Սլաւեան ամենէն զօրաւր տէրութիւնն էր: Մեծն ԲԱՋԻՄԻՐ իրեց ԿԱՐՄԻՐ ՌՈՒՍԻՆՅԱ (Կալիցա), նորանոր օրէնքներ դրաւ, երկրին վարչութիւնը կառնաւորեց, ժողովուրդին իմացական կրթութեան ու երկրին բարեգաղութեան հոգ

տառաւ: ՅՍԿԵԼՈՆԵԱՆ հարսութենէն նշանաւոր եղան ՎԼԱՏԻՍ-ԼԱԻ Բ. որ ՏԵԻՏՈՆԵԱՆ ասպետներուն յաղթելով՝ Լէհաստանէն բոլորովին վանեց: Իր յաջորդը ՎԼԱՏԻՍԼԱԻ Գ. Հունգարիան վերստին միացուց Լէհաստանի. եւ մեռաւ 1444ին Քրիստոսի դէմ Վառնայի մէջ մղած նահապետաբան մէջ:

Այսպէս, Ժ. դարուն վերջեր, Լէհաստան առերեւոյթս զօրաւոր կը կարծուէր, մինչդեռ բռնաւոր ու անսահման ազնուականութեան մը գործած չարիքներ մէկ կողմէն, վարչական անիշխանութիւնը միւս կողմէն, այս դժբաղդ երկիրը ներքնապէս մաշեցուցեր էին: Եւ արդէն, ՍԻԿԵԼՈՆՏ Գ. ի ասէն (1617), Շուէ՝ Լիվլանտիոյ եւ ԲՈՎԼԱՆՆԵՍ ԳՅՁԻՄԻՐԻ ժամանակ ալ (1664) Ռուս Ուկրաինայի տիրացած էին: Իսկ 1673ին քաղաւոր ընտրուեցաւ ԺԱՆ—ՍՊԵԼԵՍԻ զօրապետը որ 1689ին Վիեննան Օսմանցիներուն պաշարմանէն ազատեց: Այս քուականէն սկսեալ՝ Լէհաստան հետք-հետէ իր կործանման կը դիմէր:

Է. Արդէն, Լէհաստան այն ասիւնան երկպառակած էր իր մէջ, որ չկրնար իր բնիկ իշխանական իրաւունքներէն վնասուի մընտրել. շատ անգամ ստիպուած էր օտարներ բերել իր ազգային զանուն վրայ բազմեցնել: Սիւաւսիկ Բաղաբական այս խռովուցքիւններէն օգուտ Բաղաբակ Բ. իր անձնուէր բարեկամներէն զին՝ ՍԻԱՆԵՍԼԱՍ ԲՅՆԻԱԴՈՎՈՒԹԻ դաւանան Լէհա գրեթէ բոլոր Բոլորներէն քաղաւոր ընտրել տուաւ Լէհաստանի: Բոլորովին իր ստացած հրահանգին համաձայն, սկսաւ ժողովրդին կրօնակա, ու Բաղաբական ազատութիւններ բռնաբարել ու կաշկանդել:

Լէհերը չկրնար իր հանդուրժել, ապստամբեցան, սակայն Խազախներու 40,000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը սնմիջապէս կրակի եւ արեան մէջ խեղդեց այս ապստամբութիւնը:

Լէհաստանի Առաջին բաժանումը (1772 Սեպ. 26). — Բրուսիոյ թագաւորը Ֆրեդերիկ Բ. կռահելով որ Կատարինէ՝ Լէհաստանը ամբողջութեամբ կլլելու միտք ունի. դաշնակցեցաւ Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ հետ եւ Լէհաստանը ամէն կողմէն սուրի եւ կրակի մատնելով՝ սոսկալի ջարդ տուին:

Այս առթիւ Բրուսիա բաժին ստացաւ՝ Վիսլուայի հովիտին մեծ մասը՝ 1,000,000 բնակիչներով, Աւստրիա

առաւ՝ Կարմիր Ռուսիոյ մէկ մասը եւ Բոսնիան՝ 2,000,000 բնակիչով, իսկ Ռուսիա գրաւեց Տվինա եւ Տնիքներ գետերուն սահմանակից ընդարձակ երկիրները 2 միլիոնէն աւելի բնակիչներով: Այսպէս եղաւ Լէհաստանի Ա. բաժանումը 1772. Սեպ. 56ին:

Երկրորդ Բաժանում (1792). — Լէհերը, իրենց կրած ծանր աղէտէն խրատուած, ձեռնարկեցին Սահմանադրական կանոնաւոր վարչութիւն մը կազմակերպել եւ միապետութիւնն ընել ժառանգական: Սակայն Լէհերուն սկսած վարչական բարեկարգութեան այս լուրջ գործը Կատարինի ծրագրին հետ չէր հաշտուեր, մանաւանդ որ ճիշտ այս միջոցին Յեղափոխութիւնը Բարիդի մէջ յաղթանակելով՝ սկսած էր Եւրոպայի բոլորակալ վեհապետներուն սարսափ աղղել: Ռուսի, Ռուսիա եւ Բրուսիա, Երկրորդ անգամ կը նիզակակցին եւ այս Լէհ Յեղափոխականներուն դէմ կը քալեն: Լէհերը իրենց զօրապետ կը կարգեն մեծ հայրենասէր Քոչիուսֆոն որ Ամերիկայի անկախութեան պատերազմին մասնակցած եւ Վաշինկթընի թիկնապահ եղած էր: Քոչիուսֆոն 8000 զօրքով ի զուր փորձեց երկու բռնաւորաց ահեղ ոյժին դիմադրել եւ չարաչար յաղթուեցաւ, որով այս առթիւ Ռուսիա կ'ստանար Վոլիան, Բոսնիայի մէկ մասը եւ Լիթուանիա գաւառակին կէսը (4500 քա. մղոն երկիր). իսկ Բրուսիոյ բաժին ինկաւ Բոգեն, Քալիշ, Տանցիկ. եւ Թոռն (1000 քա. մղոն երկիր):

Երրորդ Բաժանում (1795). — Երեք տարի յետոյ, Լէհերը չկրնար իր հանդուրժել Ռուսիոյ նպատակաւոր եւ հակամարդկային հարստահարութեանց, միահամուռ ապստամբեցան: Այս անգամ Աւստրիա ալ միացաւ երկու յափշտակող պետութեանց եւ դժբախտ Լէհաստանը իր բոլոր սահմաններով մահացու չղթայի մը մէջ առաւ՝ սոսկալի կոտորած մըրին: Քոչիուսֆոն, դիւցազնաբար

կռուելով վերաւորուեցաւ պատերազմի դաշտին վրայ և մեռած պահուն գոչեց յուսահատ դառնութեամբ «Լէմեցա՛ւ Լէհաստանը — Ծինի՛շ Բօլօնիա»։ Ռուսաց արեւնարբու զօրավարը Սուվարով, Վարչաւիոյ միջնաբերդը եղող Բրակա քաղաքը յարձակմամբ առնելէ յետոյ, հաղարաւոր անմեղ բնակիչներ ջարդեց, նոյն իսկ, երբ զօրքը ա՛լ ևս մարդ սպաննելէ յոգնած ու ձանձրած՝ կ'ուզէր հանգիստ ընել, այս գազան զօրապետը՝ փախստական անդէն Լէհերը ցոյց տալով, դիւային ժպիտով մը կ'ըսէր իր զօրաց «Տղա՛քս, զբօսնեցէ՛ք. ժամանակ անցուցէ՛ք»։ այսինքն՝ կոտորեցէ՛ք. ջարդեցէ՛ք, բնաջինջ ըրէ՛ք Լէհերը։

Այս երրորդ եղերական արարուածէն յետոյ, յաղթողները Լէհաստանի մնացեալ մասը հետեւեալ կերպով բաժնեցին իրենց մէջ։ Բրուսիա ստացաւ ամբողջ Վարչաւիա գաւառը։ Աւստրիա՝ Քրաքովիայի, Սալսօլիի և Լուպօնի գաւառները (Palatinat)։ Իսկ Ռուսիա կը տիրանար ամէնէն իւզոտ պատառիս. այսինքն՝ Լիթուանիոյ որով իր արեւմտ. սահմանները կը տարածուէին Նիեմեն և Պոկ գետերը։ Այսպէս՝ Լէհաստան քաղաքական գոյութիւն ունենալէ դադրելով՝ իբրեւ տէրութիւն կը ջնջուէր Եւրոպայի քարտէսէն։

Իրաւ է թէ Ռուսիոյ բաժնին Լէհերը 1830ին իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգելու յոյսով ապստամբեցան, սակայն չարաչար յաղթուելով՝ իրենց վայելած տեղական քանի մը առանձնաշնորհումներն ալ վրայ տուին և այս առթիւ հաղարաւոր Լէհեր ալ աքսորուեցան Սիպերիա՝ հոն քաւելու համար իրենց մարդկային ամէնէն բնական և ամէնէն արդար իրաւունքները բռնակալութեան դէմ պաշտպանել ուղած ըլլալուն համար։

11. ՔԱՅՆԱՐՃԱՅԻ (1774) և ԵԱՇԻ (1792) դաշնադրութիւնները. — Կատարինէ Բ. Լէհաստանը բզբաւելով՝

10 միլիոնի չափ բնակիչ իր կայսրութեան միացնելէ յետոյ, զէնքը դարցուց դէպի Թուրքիա՝ որ Ռուսիոյ յարձակումներուն դէմ իր տէրութեան հիւսիսային պատուարն եղող Լէհաստանի անկախութիւնը պաշտպանելու ելած էր։ Սալայն Ազովի և Պեկեի մէջ յաջորդաբար ծանր պարտութիւններ կրելով՝ Մոլդաւիա ու Վալախիա գաւառները կորսնցուց, Իսկ 1774ին Պուկարիոյ Քիւլիւֆ - Քայնարնա քաղաքին մէջ կնքուած դաշնադրութեամբ՝ Ռուսիոյ կը թողուր Տնիքերի ու Տօնի գետաբերանները, Սև ծովու մէջ պատերազմական տորմիդ ունենալու իրաւունքը և Խրիմի անկախութիւնը կը ձանչնար։ Սակայն Կատարինէ երեք տարի յետոյ՝ Թաթարաց ազգադաւ իյանէն ծախու առաւ Խրիմի անկախութիւնը և Բօքէլֆին մարաշխատ ալ՝ հիմը դրաւ Սեւասթափոլ քաղաքին և այն՝ համբաւաւոր ամրոցին՝ որ 70 տարի յետոյ, ժամանակակից պատմութեան մէջ մեծ անուն մը պիտի թողուր։

12. Կատարինէ Բ. 1787ին Խրիմ ճամբորդելէ յետոյ, Աւստրիոյ Յոլսեի Բ. Կայսեր հետ Թուրքիոյ բաժանման մասին համաձայնելով՝ վերստին պատերազմի ձեռնարկեց որ 4 տարի շարունակուեցաւ։ Թերեւս Կատարինէ իր նպատակին յաջողէր հասնիլ՝ եթէ Անգլիա Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու նպատակաւ՝ Բրուսիան և Շուէտը Ռուսիոյ դէմ զինելու սպառնալիքը չընէր։ Ուստի. 1792ին Եւաշի մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան այն դաշինքը որով Տնիքեր գետը Ռուսիոյ հարաւային սահման կ'ըլլար, և Խրիմ թերակղզին ու Ազախու արեւելեան կողմը գտնուած Քուպան գաւառը վերջնական կերպով Ռուս կայսրութեան կը կցուէին։

Կատարինէ Բ. մեռաւ նոյն տարին, Մեծին Պետրոսի փառասիրական ծրագիրէն գոնէ մէկ մասը իրադործած ըլլալու գոհունակութեամբ։

Ռուսիոյ նիթական շահուն և մեծութեանը լիութի նպաստած ըլլալուն համար, Կատարինէ Բ. կրնայ իր հայրենակիցներուն կողմանէ Մեծ Կոչուիլ, իսկ ընդհանուր մարդկութեան բարոյական շահուն տեսակէտովը՝ բոլորովին հակառակն է:

Կատարինէ Բ. իր քաղաքական դիւային ծրագիրներուն գործադրութեամբը զբաղած միջոցին, չէր մոռնար միեւնոյն ատեն կեղծաւորութեամբ ասպնջականութիւն ընծայել Վօլգէի. Տիտոնոյի և ա՛ Սլամպէի մեծ անուանի իմաստասէրներու՝ որոնց գաղափարակից ըլլալ կը կեղծէր, որոնց հետ համախորհուրդ՝ սահմանադրական տիպար կառավարութեան ծրագիրներ կը պատրաստէր՝ իսպառ չգործադրելու պայմանաւ, ինչպէս նաեւ վարժարաններ կը բանար՝ առանց ուսանողի և թափուր պահելու համար: Կատարինէ այսամէնը կ'ընէր՝ քաղաքակիրթ Եւրոպայի մէջ իր մասին նպաստաւոր կարծիք մը կազմել տալու խորամանկութեամբ: (*)

(*) Կր պատկերէր թէ, երբ Մոսկուայի իշխանը, որ մը հետաքրքրութեամբ կը հաւցնէր Կոյսուհիին թէ՛ ի՞նչ բանի պիտի ծառայէն այնքան անագին ծախքերով շինուած այլ եւ այլ վարժարանները, Կատարինէ խորամանկ ծախով մը կը պատասխանէ. «Սիւրբիդ իմ իշխան, բնա՛ւ մի՛ ցաւի ու մի զարմանա՛ւ. որ Ռուսերը դպրոցի վայելէր ու զաղափար չունին: Վստան եղիւր թէ, այս ամէնը կ'ընեմ մի միայն մեզի դիտող եւրոպայի համար: Իսկ այն օրը երբ Ռուս գիւղացին դաստիարակուի, այն օրը, կրտսեմ, ո՛չ դուն եւ ո՛չ ալ ես, մեր իշխանութեան մէջ չենք կրնար մնալ:»

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԲՐՈՒՍԻՈՅ ԹԱԴԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ

1. ԺԵ. Դարուն վերջերը. հիւս. Գերմանիոյ մէջ կազմուեցաւ նոր տէրութիւն մը որ, ժամանակակից Եւրոպայի պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարելու սահմանուած էր:

Միջին դարուն, Պալթիկ ծովուն եզերքը, Նիեմեն և Բրեկիլ գետերուն միջև կը բնակէր՝ Սլաւ ցեղէ Պոլս կամ Բրուլ ըսուած կուսակալ ժողովուրդը որ, Տեւտոնեան Ասպետներուն միջոցաւ՝ Քրիստոնէութիւնը ընդունեց: Սակայն Բրուսիոյ Դքսութեան բուն մեծութիւնը կ'սկսի այն ատեն, երբ Պրանսպուրկի կայսրը՝ տիրը 1618ին Բրուսիոյ Դքսին ազգական հետ ամուսնանալով՝ երկու իշխանութիւնները միացուց որ ապա փոխանցուեցաւ Հոնկոնդրերնեան ընտանիքին:

2. Արդէն ԺԵ. դարուն, Երեսնամեայ պատերազմաց միջոցին, Պրանսպուրկի տունը կարեւոր դեր մը կատարած ըլլալով, Վէսթֆալիոյ դաշնադրութեամբ՝ Հոնկոնդ, Վեգեր և Ելպա՝ գետերուն միջև գտնուած Երկիրները իբր փոխարինութիւն ընդունած էր: Միւս կողմանէ՝ այս դքսութիւնը սիրալիր ասպնջականութիւնը մըրաւ Քրանսայէն հալածական բողոքականներուն՝ որոնց շնորհիւ՝ արհեստ ու ճարտարութիւններն սկսան ծաղկիլ և Պերլին եղաւ բարգաւաճ մայրաքաղաք մը: Պրանսպուրկի 33 դքսութեան մեծնալուն՝ պատգաններն ալ նպաստեցին: Այսպէս՝ Յրեներկ Գ. դաշ-

նակցելով Լուի ԺԴ-ի թշնամիներուն, իբր վարձք ընդունեց քաղաւոր Բրուսիոյ տիտղոսը՝ կոչուելով Ֆրէսերիկ Ա. զոր Եւրոպական տէրութիւններն ալ պաշտօնապէս ընդունեցին (1713)։

Ասոր յաջորդը, Ֆրէսերիկ Կիյեօմ Ա. (1713-1740), սակաւապետ, պարզ, կարգապահ և բոլորովին զինուորական թագաւոր մը եղաւ և ջանաց այս սկզբունքներով կրթել իր ժողովուրդն ու բանակը։ Նախ՝ Շուէտի հետ պատերազմելով՝ զրաւեց Բօլներանիոյ մեծ մասը։ Յետոյ, երկրին վարչութիւնը կանոնաւորեց, զիւղական դպրոցներ բացաւ, արհեստներն ու վաճառականութիւնը քաջալերեց, բայց մանաւանդ իր ամենէն սիրական ու գաղափարային նպատակն իրագործեց՝ կազմելով 80,000 է բաղկացեալ՝ արի և զինուորական բոլորովին նոր դրութեամբ կառարկագործուած բանակ մը՝ զոր խնայուած միլիոններու հետ ժառանգութիւն թողուց իր որդւոյն, իբր երկու անհրաժեշտ միջոցներ՝ Բրուսիոյ ապագայ մեծութեան համար։

ՄԵԾՆ ՓՐԵՏԵՐԻԿՈՍ

(1740—1786)

4. Ինչպէս որ Մեծն Պետրոս Ռուսական պետութեան բուն հիմնադիրը եղած էր, նոյնը եղաւ Մեծն Փրէսերիկոս՝ Բրուսիոյ համար։ Փրետերիկոս, բարձր իմացականութեան, հաստատուն նկարագրի և զօրաւոր կամեցողութեան տէր նշանաւոր վեհապետ մը և իր դարուն ամենամեծ ռազմագէտը եղաւ՝ զրաւանութեան և գեղարուեստի համար իր ունեցած փափաքին և բնական ընդունակութեան հակառակ։ Շատ անշուք և անսեթեւեթ կեանք մը կը վարէր։ Արքունական

ձօխութիւն, պերճանք և մեծածախս հանդէսներ՝ իսպառ վտարուած էին՝ ինչպէս իր արքունիքէն, նոյնպէս նաև՝ իր պաշտօնակալաց շրջանակէն։ Միա՛կ և միակ նպատակ մ'ունէր այս մարդը — Բրուսիան՝ Եւրոպայի Մեծ տէրութեանց կարգը բարձրացնել —։ Այս նպատակին հասնելու համար, արդէն իր հայրը միլիոններ և քաջամարդ բանակ մը թողած էր իբր ժառանգութիւն։ Բայց ասոնցմէ աւելի, իր նպատակին իրագործման նպաստեցին քաղաքական շատ յարմար առիթներ՝ որոնց մէկ մասն ալ ինքն ստեղծեց։

5. Գերմանիոյ կայսրը Կարոլոս 2. 1740ին մեռնելով՝ միակ ժառանգորդ կը թողուր իր Մարիա-Թերեզա աղջիկը որ կոչուած էր իշխել՝ Աւստրիոյ դքսութեան, Պոնիմիոյ և Մաճառիստանի թագաւորութիւններուն վրայ։ Մարիա-Թէրէզա իր գահուն թեկնածու հակառակորդ ունէր՝ Կարոլոս Ալպերդ Պաւերիացին։ Փրետերիկոս օգուտ քաղեց այս դրացի երկրին խառնաշփոթ վիճակէն և դադարի միաբանելով Յրանսայի հետ՝ յանկարծ արշաւեց Գերմանիա և Շլէզիա դաւառը զրաւեց։ Կայսրուհին՝ ստիպուեցաւ ակամայ համակերպիլ այս յափշտակութեան։ Բայց Մաճառներու օգնութեամբ իր գահն Կարոլոսի ոտնձգութիւններուն դէմ ապահովելէ յետոյ, Փրետերիկոսի դէմ զօրաւոր նիզակակցութիւն մը կազմեց՝ որու մէջ կը գտնուէին Ֆրանսա, Շուէտ, Ռուսիա, Լեհաստան և Գերմանական քանի մը պետութիւններ՝ որով Կ'ոկտեր 60ԹՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1756-1763)։

6. Փրետերիկոս ստիպուած էր Եւրոպայի կէսին դէմ կռուիլ։ Այս դժուարին կացութեան մէջ առանց շփոթելու, պատրաստուեցաւ մահու և կենաց պայքար մը մղել և փորձով ցոյց տալ թէ՛ ինչ հրաշքներ կը գործեն կարգը, կանոնը և օրինապահութիւնը, երբ զանոնք գործադրող զինուորական բարձր տաղանդի մը վերին

հսկողութեան ներքեւ կը գտնուին: Բրուսիոյ թագաւորը ամէն կողմանէ պաշարուած, մէկ թշնամիէն միւսին վրայ յարձակեցաւ, յաղթեց, յաղթուեցաւ, դարձեալ յաղթեց, բայց մարդկօրէն անկարելիին առջեւ տեղի տալու վրայ էր՝ երբ բախդը նորէն ժպտեցաւ իրեն: Ռուսիոյ Եղիսաբէթ կարսրուհւոյն մահուամբ (1761ին) գահը կ'ելլէր Պետրոս Գ. որ իրեն հիացող մը ըլլալով, անոր դէմ կազմուած դաշնակցութենէն հրաժարեցաւ և վերջ տուաւ պատերազմին: Ասով, մեծապէս նպաստեց իր մտերիմ ու վաղեմի բարեկամ Փրետերիկի շահուն: Ռուսիոյ չէզոքացումը յառաջ բերաւ միւս դաշնակիցներուն ալ ասպարէզէն քաշուելուն, և այսպէս Մաուրա-Թէրէզա հարկադրուեցաւ Հռուսիոյ պաշտօնէն դաշնադրութեամբ վերջնապէս Բրուսիոյ թողուլ Շլէզիա գաւառը:

Եօթնամեայ պատերազմին մէջ ամէնէն աւելի տուժողը կ'ըլլար Ֆրանսան՝ որու անկարող վարչութենէն օգտուելով՝ Անգլիա կը գրաւէր Բանտսան և Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջ ալ բազմաթիւ կալուածներ:

7. Այս երկարատեւ պատերազմներուն մէջ, Բրուսիա, իբրեւ գլխաւոր ասպարէզ թշնամութեանց, գրեթէ աւերակ դարձած էր: Փրետերիկոս ձեռնարկեց այս աղէտները դարմանելու: Կործանած 3000ի չափ գիւղեր և աւաններ վերաշինեց, քաղաքները նորոգեց և ամրացուց, իր երկիրը հրաւիրեց Ֆրանսայի հալածական բողոքականները որոնց ձեռքով Բրուսիա շէնցաւ, դպրոցները բարեկարգեց և հիմնեց Ազգ. դրամատուն մը, գիւղացիներուն ցորեն բաժնել տուաւ, տուրքերը թեթեւցուց, հիւանդանոցներ հիմնեց. դատարանները բարեկարգեց, երկրագործութիւնը և արուեստները քաջալերեց ու վերջապէս իր երկրին վերածնութեան համար ամէն կարելի միջոցներ ի գործ դրաւ:

Փրետերիկոս, որչափ մեծ զինուորական ու կարող վարչագէտ, նոյնքան ալ գրագէտ ու գրաստէր վեհապետ մ'էր: Ֆրանսացիի մը չափ Ֆրանսերէն կը գրէր ու կը խօսէր, կը թղթակցէր ժամանակակից երեւելի մատենագիրներուն հետ և մասնաւորապէս անկեղծ հիացող մ'էր Վոլդէրի, որ իր արքունեաց ամէնէն յարգելի ու մեծարուած հիւրն էր:

Այսպէս, մեծն Փրետերիկոս յաջողեցաւ իր գերագոյն իտէալն իրագործել, այսինքն՝ Բրուսիան դասել Եւրոպայի մեծ տէրութեանց շարքին մէջ: Միայն թէ՛ այս ծրագիրը գործադրելու համար, Փրետերիկոս ալ, կատարինէ Բ. ի նման, շատ անգամ ականջ չկախեց խղճի և արդարութեան ձայնին:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՆԳԼԻՈՅ ԳԱՂԹԱՅԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1. Ինչպէս տեսանք, Եւրոպական տէրութիւններուն մէջ՝ առաջին անգամ Փորթուգիզները և Սպանիացիք էին որ, Ժ.Ե. դարէն սկսեալ՝ Ափրիկէի, Նոր Աշխարհի, Ասիոյ ու Ովկէանիոյ մէջ՝ ընդարձակ և հարուստ գաղթականութիւններ հիմնեցին: Միայն թէ՛ այս տէրութիւնները իրենց հպատակներուն հետ չարաչար վարուելուն պատճառաւ, ապստամբութիւն և խռովութիւն անպակաս էին:

Ժ.Ե. դարուն, Ֆրանսացիք. Անգլիացիք և Հոլանտացիք ալ մեծամեծ գաղթականութիւններ հիմնեցին: Հոլանտացիք հաստատուեցան Ովկէանիոյ Սուլաւէս և Ճավայ մեծ կղզիներուն մէջ, Ֆրանսացիք՝ Հիւս. Ամե-

րիկայի (Քանաթա) և Միսիսիսիի հովսիև (Լուիզիանա) մէջ. — Իսկ Անգլիացիք՝ Հիւս. Ամերիկայի ամբողջ Արեւլ. մասին տիրացան :

2. Անգլիացիք Հնդկաստանի կը տիրեն : — ԺԲ. դարուն, Անգլիացիք ու Ֆրանսացիք իրենց մէջ պատերազմներ ունեցան՝ գաղթականութեանց պատճառաւ : Այս միջոցին՝ Հնդկաստանի մէջ առեւտրական երկու ընկերութիւններ կային, մին՝ Անգլիական, որու կեդրոնն էր Մասրաւ, իսկ միւսը Ֆրանսական՝ Բոնքի Շերիի մէջ : Ֆրանսական ընկերութեան Տնօրէնը — Տիւփլէքս — իր ճարպիկ քաղաքականութեամբ սկսած էր տակաւնուածել Հնդկաստանի կարեւոր մասերը : Բնականաբար՝ Անգլիա հաշտ աչօք չպիտի դիտէր Ֆրանսայի այս յաջողութիւնը : Ուստի պահանջեց որ Տիւփլէքս՝ պաշտօնանկ ըլլայ : Լուի ԺԵ. ի ապիկար կառավարութիւնը համակերպեցաւ (1754), որմէ քաջալերուած, Անգլիա ինքն սկսաւ հետզհետէ աշխարհակալել հարուստ Հնդկաստանը և 1757ին իր տարած մէկ յաղթութեամբ՝ Պենկաղայի ընդարձակ երկրին տէր եղաւ : Ասկից յետոյ, Անգլիա անարգել և յաջորդաբար գրաւեց Ֆրանսական գաղթականութիւնները (1763), այնպէս որ, Ֆրանսայի ձեռքը մնացած այսօրուան քանի մը քաղաքները՝ իր Հնդկական հին աշխարհակալութեան բեկորներն են : Իսկ 1797ին. Միսսիսի վեհապետ Հայսթը Ալի և իր որդին Թիպպո Մաիպ արիաբար կռուեցան Անգլիական ոսնձգութիւններուն դէմ, բայց վերջապէս յաղթուելով՝ ամբողջ Տեֆֆալը (Հար. Հնդկաստան) Անգլիական տիրապետութեան ներքեւ մտաւ :

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԶԻՒՍ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԸ ՏԻՐԵՆ

3. Երբ Անգլիա և Ֆրանսա՝ Հնդկաստանը իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար կը կռուէին, անդին, Ամերիկայի Անգլիական գաղթականները, պատժելու համար Ֆրանսացիներու անիրաւ մէկ արարքը, արշաւեցին Քալիֆոռնիա : Ի սկզբան, Ֆրանսացիք արիաբար դիմադրեցին, բայց երբ Անգլիական կառավարութիւնը պաշտօնապէս գործին միջամտեց, Ֆրանսացի գաղթականները յաղթուեցան Քեյպիի մէջ (1763) և այս անգամ ալ Լուի ԺԵ. ի անհեռատես վարչութիւնը պատճառ եղաւ հարուստ երկիր մը իր հակառակորդին ձեռքը յանձնելու :

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՅ ԱՆԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ

4. Նոր Աշխարհի Անգլ. գաղթականները, ճանչնալով հանդերձ Մայր-Հայրենիքին գերիշխանութիւնը, ունէին իրենց մէջ ինքնակառավարութեան տեսակ մը անկախ դրութիւն՝ որու շնորհիւ քիչ ժամանակէն՝ թէ՛ արուեստից, թէ՛ ճարտարութեան ամէն ճիւղերուն և մանաւանդ վաճառականութեան մէջ շատ յառաջ գացին : Սակայն, 1770ին, Անգլիա քաղաքական այնպիսի աններելի սխալ մը գործեց որ շատ սուղի նստաւ իրեն :

5. Գեորգ Գ. Թագաւորին օրով, Անգլիա, Եօթնամեայ պատերազմին պատճառաւ՝ ծանր պարտքերու տակ ընկճուած էր : Եւ որովհետեւ իր Ամերիկեան գաղթականութիւնները հարուստ և բարգաւաճ վիճակ մ'ունէին, պահանջեց որ, տուրքի ձեռով անոնք ալ մասնակցին այս բեռը թեթեւցնելու : Ուստի, դրոշմա-

տուրքի, թէյի, չաքարի և թուղթի վրայ տուրքեր սահմանեց: Ամերիկայի 96 քաղաքները բողոքեցին այս անօրինակ պահանջումին դէմ, իրաւամբ առարկելով թէ՛ առանց իրենց ներկայացուցիչներուն և կամ Անգլ. Խորհրդարանի վաւերացման՝ օրէնք մը ընդունելի չըկրնար ըլլալ և հետեւապէս՝ մերժեցին այդ տուրքը վճարել և մինչեւ իսկ Անգլիայէ ներածեալ թէյի ծրարները ծովը թափեցին: Այս ցոյցին յաջորդեց, 1774ին Ֆիլադելֆիոյ մէջ գումարուած Հաւաժողովը՝ ուր Անգլիական Սահմանադրութեան վրայ հիմնուած «Իրաւանց Յայտարարութիւն» մը հրատարակելով՝ դաշնակից գաւառները մերժեցին Անգլիոյ պահանջումը և իրենց անմարդ զինուորներուն վերին հրամանատար կարգելով Գեորգ Ուաշինկընը զօրապետը՝ պատրաստուեցան պատերազմի:

6. Երբ մէկ կողմանէ Ամերիկեան անփորձ բանակները Անգլիացիներէն պարտութեան կը մատնուէին, Բենիաւին-Ֆրանկլին Ամերիկացի մեծ գիտունն ալ եւրոպա երթալով՝ իրենց արդար դատին օգնութիւն և պաշտպանութիւն կը փնտռէր:

Արդէն Ֆրանսա ինչպէս գիտենք, զօրաւոր պատճառներ ունէր Անգլիայէն վրէժ լուծելու: Ուստի նախ ձեռքի տակէ զօրք ու դրամ և ի վերջոյ յայտնապէս օգնեց Ամերիկացուոց: Լաֆայէթ անուանի զօրապետը փոխեց Ամերիկեան զինուց բախտը՝ երբ իր արի բանակով Նոր Ալիսարհ հասաւ: Արդէն Ամերիկեան 13 նահանգներ՝ 1776 Յուլիս 4ին՝ ինքզինքնին Առանձին ազգ եւ Անկախ պետութիւն մը հռչակած էին: 1781 Հոկ. 11ին, Եորքստունի վճռական յաղթութեամբ, Անգլիա պարտաւորեցաւ ընդունել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Անկախութիւնը որ 1783ին նուիրագործուեցաւ Վեռսայի դաշնադրութեամբ:

7. Այս պատերազմին առթիւ՝ Ֆրանսա, Եօթնամեայ պատերազմին մէջ իր ունեցած կորուստները դարմանեց՝ Վէռսայի դաշնադրութեան տրամադրութեամբ՝ վերստանալով Ա. իր Հնդկական սահմանները, Բ. Սանդա-Լուիս, Թապակո և Սեն-Բիեռ կղզիները, ինչպէս նաեւ՝ Նոր Երկրի շուրջը ձկնորսութիւն ընելու իրաւունքը՝ Գ. Սենեկայ և Կորե քաղաքները՝ Ափրիկէի մէջ:

Միացեալ Նահանգաց Հանրապետութիւնը երկու անգամ Նախագահ ընտրեց Գէորգ Ուաշինկթըն որ, արժանապէս վարեց այս բարձր պաշտօնը՝ յօգուտ իր հայրենեաց բարոյական և նիւթական յառաջդիմութեան: Այս արի զինուորը և առաքինի քաղաքացին 1799ին մեռաւ իր Մօն. Վերմօնի կալուածներուն մէջ, իր հետ տանելով քաղաքակիրթ աշխարհի հիացումը և իր հայրենակիցներուն անսահման յարգանքն ու երախտագիտութիւնը:

8. Այս թուականէն սկսեալ՝ Մ. Նահանգները ալ աւելի ոգիով փարեցան իրենց երկրին՝ և օգտուելով անոր բնական բազմատեսակ հարստութիւններէն և քաղաքական նորակազմ վարչութենէն, հսկայաքայլ յառաջդիմեցին արուեստից, գիտութեանց, ճարտարութեանց ամէն ճիւղերու և մանաւանդ վաճառականութեան մէջ: Իր քաղաքական ազդեցութիւնը, տօլարի բուրքերը և ծովային անհղ զօրութիւնը պատկառանք կ'ազդեն աշխարհի: Այսօր Մ. Նահանգները իրենց մէջ կը պարունակեն երկրագունդիս ամէն երկիրներէն ու ազգերէն ահագին թուով գաղթականութիւններ՝ որոնց հետ երկրին ընդհ. բնակչայ թիւը 82,000,000ի կը հասնի և տակաւ աւելնալու վրայ է:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՎԻՃԱԿԸ ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԸ

Նոր Պատմութեան վախճանին հասած ենք: Արդ, ժամանակակից պատմութիւնն սկսելէ առաջ, տեսնենք թէ ինչ էր Եւրոպայի վիճակը՝ Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնը տակաւին տեղի չունեցած:

Եւրոպական տէրութիւնները երկու որոշ խումբերու կը բաժնուէին, Արեւմտեան և Արեւելեան. կամ Հին ու Նոր Եւրոպա: Առաջինները, ինչպէս տեսանք, մեծ դեր մը կատարեցին Միջին դարու և Նոր Պատմութեան շրջաններուն մէջ՝ և ունեցան իրենց յատուկ պատմական կեանք և քաղաքակրթութիւն: Իսկ Արեւելեանը կը կազմէին՝ գլխաւորապէս նորակազմ Ռուսիա և Բրուսիա, փառասէր և յառաջդիմութեան տրտմադիր երիտասարդ պետութիւններ, որոնք կարեւոր դեր մը պիտի կատարէին ժամանակակից պատմութեան մէջ:

Ռուսիա՝ երթալով կ'ընդարձակէր իր սահմանները: Տիրած էր Պալթիկի սահմանակից դաւառներու մեծ մասին, հասած էր Սառուցեալ Ովկէանոսի, Սեւ ծովու և Կովկասի սահմանները, ինչպէս նաեւ՝ մեծ գաղթականութիւն մը դրկած էր Սիպերիա: Իսկ արեւմուտքէն՝ մինչեւ Նիւմեկի և Վիսլուլայի սահմանները հասած էր: Բրուսիա՝ տիրանալէ յետոյ Սիլեզիա դաւառին հետ՝ Լէհաստանի մէկ մասին, դէպ ի արեւմուտք՝ մինչեւ Հոնոս կը յառաջանար:

Աւստրիա՝ տէր էր Գերմանական կայսրութեան: Իրեն կը պատկանէին Պելճիա, Միլանի դքսութիւնը և Լէհաստանի մէկ մասը (Կալիցիա):

Լեհաստան՝ քաղաքական գոյութիւն ունենալէ դադարելով՝ Եւրոպական քարտէսէն ջնջուած էր:

Շուէս՝ իր սահմաններուն մէջ ամփոփուած, հազիւ կրնար իր գոյութիւնը պահպանել:

Տանրմարիա՝ միայն Նորվեգիան ունէր:

Այսպէս ուրեմն, Արեւելեան Եւրոպայի մէջ՝ քաղաքական գերակշիռ դիրքը Ռուսիա ստացած էր և որու յարաձուն զօրութիւնը ուշադիր աչօք կը դիտէին Աւստրիա և Բրուսիա:

Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ, Անգլիա, հակառակ Մ. Նահանգները ձեռքէ հանելուն, տակաւին առաջին տեղը կը գրաւէր իր ընդարձակ վաճառականութեան և հարստ գաղթականութեան շնորհիւ:

Ֆրանսա՝ Ամերիկեան պատերազմէն յետոյ՝ թէպէտ իր կորուստները մասամբ մը դարձան, սակայն Լուի Ժ. Ժ. օրով՝ ներքին արմատական բարենորոգումներու կը կարօտէր: Այս միջոցին երեւելի էին՝ Մալէոպ, Թիււզօ. և Նէքէր:

Սպանիա, Պորպոնեան ընտանիքին օրով թէեւ քիչ մը խաղաղած, բայց միշտ երկրորդական դիրք մը ունէր: Կարոլոս Գ. ի օրով (1766) Արտատա կոմսը՝ Յիսուսեանները արտաքսեց երկրէն, կղերին ազդեցութիւնը սեղմեց և վարչական կանոնաւորութիւն մտցուց:

Բորբոկալ, իր հարուստ գաղթականութիւններուն մէկ մասը կորուսած էր: Սակայն պետական մեծ մարդ մը. Բոնպարտ Մարքիզը որ Յովսէփ Ա. ի օրով նախարարապետ էր, ազնուականները խոնարհեցուց, Յիսուսեանները վտարեց երկրէն, մեծ ոյժ տուաւ երկրագործութեան, ճարտարութեան և վաճառականութեան: Նոյնպէս՝ առանձնաշնորհումները ջնջելով՝ ժողովուրդին վիճակը բարեփոխեց:

Հոլանտա ամէնէն աւելի օգտուած էր՝ իւրացնելով Ասիոյ, Աֆրիկէի և մանաւանդ Ովկէանիոյ Փորթուկէզեան ստացուածքները: Միայն թէ՝ Անգլիոյ հետ մղած գաղթային պատերազմներով շատ տկարացաւ «Եւրոպայի նպարավաճառը» կոչուած Հոլանտան:

Իսալիա՝ միշտ քաղաքականապէս բաժնուած էր Սպանիացի իշխաններու, Պապին, Աւստրիոյ և Թոսքանայի արշիդուքսին միջեւ :

Ամէնէն երջանիկն էր Զուիցերիա որ իր լեռնային քնական պատուարներուն մէջ ամփոփուած, խաղաղութեան և ազատութեան շնորհիւ կը յառաջադիմէր ու կը զօրանար :

Բարեկարգութեան անհրաժեշտ պէտքեր. — Ժե. դարու սկիզբէն ի վեր, հակառակ տէրութեանց ի գործ դրած բռնական միջոցներուն և ընդդիմութեան, կրօնական և քաղաքական երեւոյթներու ներքեւ Եւրոպայի մէջ ծնունդ առած ազատական գաղափարները սկսած էին տակաւ հասուննալ և պատրաստել այն հսկայ Յեղափոխութիւնը որ տեղի պիտի ունենար Ժ. դարու վերջին քառորդին մէջ :

Ներքին բարեկարգութեան առաջին օրինակը տուաւ Եւրոպայի փոքր երկիրներէն մին, Փորթոկալ, որու Յովսէփ Ա. թագաւորը նախարարապետ կարգեց Բուլպալ մարքիզը : Այս ազատամիտ քաղաքագէտը, նախ ըմբոստ ազնուականները խոնարհեցուց, յետոյ՝ երկրագործութեան, ճարտարարուեստից ու վաճառականութեան մեծ մղում տուաւ : Նոյնպէս՝ ոգի ի բռին մաքառեցաւ Պապական ազդեցութիւնը երկրէն բնաջինջ ընելու և այս նպատակաւ՝ Յիսուսեանները արաքսեց և առանձնաշնորհումները ջնջելով՝ հասարակ ժողովուրդին վիճակը բարւոքելու ջանաց (1759) :

Փորթոկալի օրինակին հետեւեցաւ իր դրացին Սպանիա, որու նախարարապետը կոմս Տ'Արանեսս 1766ին Յիսուսեանները երկրէն վանեց, կղերին ճնշող ազդեցութիւնը խորտակեց և տնտեսական վերանորոգումներ ի գործ դրաւ :

Այս միջոցին Աւստրիոյ կայսրն էր Մառիա Թէրէզայի օրդին Յովսէփ Բ. (1765-1790) որ իր ազատա-

կան ու բարեկարգիչ գաղափարներովը մեծ ժողովրդականութիւն չանած էր : Յովսէփ Բ. բարեկարգութեան օրինակը առաջին անգամ ինքը տուաւ, վանելով արքունիքէն ամէն տեսակ պերճանք՝ շռայլութիւն և աւելորդ ծախքեր : Յետոյ, ազնուականաց և կղերին հողային կալուածները օրինական տուրքի ենթարկեց, բարւոքեց հողագործ դասակարգին վիճակը, ջնջեց տարնապարակ աշխատութիւնը և անհատական ազատութեան իրաւունքը նուիրագործեց :

Այսպէս ուրեմն, քաղաքական վերանորոգումի մը անհրաժեշտ պէտքն ու ոգին ըմբռնուած էր Եւրոպայի ժողովուրդներուն ստուար մէկ մասին կողմանէ :

Յրանալի վիճակը. — Լուի Ժ. ի յաջորդած էր իր հինգամայ թոռնորդին Լուի Ժե. որու խնամակալ կարգուեցաւ Օրլէանի դուքսը Փիլիպպոս : Լուի Ժ. 4000 միլիոնի հազին պարտք մը թողած ըլլալով՝ խնամակալը այլ և այլ միջոցներու դիմեց երկիրը այս անտանկի վիճակէն փրկելու համար, բայց ընդունայն : Լուի Ժե. չափաւաս ըլլալէն ետքն ալ ժամանակ մը Օրլէանի դքսին յանձնեց նախարարապետութիւնը, իսկ անոր յաջորդեց Պուրպօնի դուքսը որ թագաւորին հարս առաւ՝ Լէհաստանի Սամիխայս թագաւորին աղջիկը Մարիա-Լեյքեմսան : Այս անհոգ թագաւորին օրով տեղի ունեցան Աւստրիոյ յաջորդութեան և եօթնամեայ պատերազմները որոնք Յրանսայի համար այնչափ կորուստներ եղան, ինչպէս արդէն տեսանք : Ֆրանսայի համար աննպաստ այս պատերազմներէնքէն յետոյ, Լուի Ժե. բոլորովին անձնատուր եղաւ ապականեալ արքունիքի մը շուայտ ու անբարոյական կեանքին և թողուց որ հայրենեաց ճակատագիրը վարեն իրեն պէս վատթարացած պալատականներ և լկտի կիներ : Մինչդեռ անդին, Ֆրանսայի հարուստ գաղթականու-

Թիւնները ձեռքէ կ'ելլէին, ժողովուրդը կը հեծէր անտանելի տուրքերու և սոսկալի թշուառութեան մը ծանր լուծին ներքեւ: Քաղաքական ու զինուորական ամէն կարեւոր պաշտօններ աղնուական դասակարգին մենաշնորհը դարձած, իսկ վաճառականութիւն ու երկրագործութիւն լոկ անուներ էին: Միւս կողմանէ՝ Վօլդիգ Ժ. Ժ. Ռուսօ, Մօնթէսիէօ, Տիքսօ և ուրիշներ, իրենց իմաստասիրական և ընկերական նշանաւոր գրուածքներովը բուռն պայքար մը սկսած էին մղել վարչական ու տնտեսական զեղծումներու և մարդկային արդար իրաւունքներուն դէմ ի գործ դրուած բռնաբարութեանց դէմ: Այսպէս ուրեմն, մօտալուտ էր այն անաւոր փութորիկը որ քիչ ատենէն պայթելով՝ պիտի խորտակէր բռնակալութիւնը՝ ի նպաստ ժողովրդային ազատագրութեան:

Լուի Ժ. Գ. (1774-1793). — Լուի Ժ. Գ. մեռաւ 1774ին 64 տարեկան և իրեն յաջորդեց իր թոռը, Պիէրի դուքսը որ կոչուեցաւ Լուի Ժ. Գ. Բնապէս բարի ու երկիւղած էր Լուի Ժ. Գ. սակայն Ֆրանսայի այս տագնապալից վիճակին մէջ՝ անհրաժեշտ եղած մտքի և նշկարագրի կորովը, սպառնացող վտանգին և զայն բառնալու հեռատեսութիւնն ունեցող կարող վեհապետի մը լատկութիւններէն զուրկ կը գտնուէր: Լուի Ժ. Գ. երկրին մէջ տիրող թշուառութեան և ժողովրդին իրաւացի գանգատներուն դարման տանելու նպատակաւ՝ պաշտօնի կոչեց Մալիապ և Թիւռլիօ անուանի քաղաքագէտները: Թիւռլիօ, ելեւմտից, վաճառականութեան և ճարտարարուեստի ճիւղերուն մէջ կարեւոր բարենորոգումներ ի գործ դրաւ, ուղեց վաճառականութեան և ճարտարարուեստից ազատութիւն հռչակել: Բայց երբ ձեռնարկեց Գաւառային ժողովներ հաստատել որպէս զի Ազգ. ընդհանուր ժողովին համար իրենց քուէովն ընտ-

րուած ներկայացուցիչներ զրկեն, ահա այն ատեն ազնուականներն ու առանձնաշնորհեալ դասակարգերը կատաղօրէն բողոքեցին այս հիմնական բարենորոգումներուն դէմ, որով Թիւռլիօ պարտաւորեցաւ պաշտօնէ քաշուիլ: Միւս կողմանէ, Սմերիկայի Միացեալ Նահանգաց պատերազմը, որու օգնած էր Ֆրանսա՝ մէկ կողմանէ վրէժ լուծելու համար Անգլիայէ և միւս կողմանէ անիրաւեալ ժողովուրդի մը պաշտպան կանգնելու նպատակաւ, ազգին ազատասիրութեան զգացումները աւելի զրգուեց: Լուի Ժ. Գ. Թիւռլիօյի յաջորդ կարգեց Նէքէր ելմտագէտը, որ հասոյթի աղբիւրներ ստեղծեց քայց երբ՝ ելմտական ու վարչական բարեօրոգումներու ձեռնարկեց, իրեն դէմ գտաւ աղնուականաց սպառնալիքը՝ որով ստիպուեցաւ հրաժարիլ (1781): Նէքէրի յաջորդ մէկ երկու պաշտօնեաներն ալ (Քալոն և Պրիէն արքայս.) այս մասին չկրցան դարման մը գտնել, որով անհրաժեշտ նկատուեցաւ գումարել Ընդհանուր Կարգաժողովը որ 1614էն ի վեր գոյութիւն ունենալէ դադրած էր: Այսպէս, 1789 Մայիս 5ին, Վէռսայի մէջ գումարուեցաւ Ընդհանուր Կարգաժողովը (Etats généraux) որմէ կ'սկսի Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնը և կը բացուի նոր ու փառաւոր թուական մը՝ մարդկային ազգի Պատմութեան համար,

ՄԵԾ ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոր Պատմութեան շրջանին մէջ տեղի ունեցած քաղաքական և ընկերական բազմատեսակ դէպքերուն մէջ, հարկ տնհրաժեշտ է նաև ճանչնալ՝ մարդկային ազատագրութեան, իմացական զարգացման և վերջապէս՝ ընդհանուր քաղաքակրթութեան յառաջիմութեանը նպաստող այն մեծ հանճարները, որոնք երեսցան ժէ. և ժԸ. դարերուն մէջ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԲ

Նախ խօսինք Թրանսալպիներուն վրայ:—

Մոնթեսքիո (1680-1755). — Անուանի իմաստասէր և գրագէտ՝ որու գլուխ գործոցներն են «Ոգի օրինաց l'Esprit des Lois» և «Հումայեցւոց մեծութեան և անկման պատճառները» անուն հոյակապ գործերը:

Վօլդեռ (1694-1778), Հոլանդացի իմաստասէր, պատմաբան, թատերագիր, քննադատ ևն. որ գրական ամէն սեռի վրայ 70է աւելի հեղինակութիւններ ունի: Սակայն իր հրաշակերտն է «Հանրագիտական Բառարանը Encyclopédie»: Եւ ո՛չ մէկ հեղինակ այնքան խորապէս ազդած է իր ապրած դարուն և ընկերութեան վրայ՝ որքան այս մեծ փիլիսոփան՝ որու առջև սիրայօժար կը բացուէին Եւրոպայի արքունեաց դուռները: Շատեր կը դատապարտեն Վօլդեռը՝ իբրև անկրօն և անաստուած, առանց սակայն խորհելու թէ՛ այդ դարուն ի՛նչ սոսկալի անկումի մը մէջ կը գտնուէին կրօնի պաշտօնականները և թէ՛ կրօնքի անունով ի՛նչ անլուր զեղծումներ և գայթակղութիւններ կը գործուէին: Ընդհակառակը, Վօլդեռ

աւելի նպատակ ունէր պաշտպանել խղճի ազատութեան հետ՝ կրօնի անսեթեւեթ նուիրականութիւնը: Մէկ իօսքով, Վօլդեռ ծաղրած է ո՛չ թէ կրօնը, այլ կրօնը ծաղրելի ընկու յանդգնող խաբեբաները: Յիշատակութեան արժանի են նաև Վօլդեռի հետեւեալ աշխատասիրութիւնները «Պատմութիւն Կարօլոս Ժ. ի, Պատմութիւն Մեծին Պետրոսի, Դար՝ Լուդովիկոս Ժ. ի», ինչպէս նաև՝ ողբերգութիւններ, կատակերգութիւններ ևն. որոնց ամէնքն ալ՝ ոճի վսեմութեան, պայծառութեան և պարզութեան դրոշմը կը կրեն:

Ժ. Ժ. Ռուսօ (1712-1778) Հոլանդացի ընկերաբան և իմաստասէր, որ իր դարուն ապականեալ ընկերութենէն դէժ մանկութիւնը փրկելու նպատակաւ՝ մանկավարժական նոր դրութիւն մը վարդապետեց և այս մտքը գրեց «Էմիլ» անուն գործը: Սակայն իր գլուխ գործոցն է «Դաշն ընկերական Contrat Social» անուն հմտալից աշխատասիրութիւնը, որ մեծապէս ազդեց իր ժամանակակիցներուն վրայ:

Լը Սաժ (1668-1747), Նշանաւոր վիպասան: Գլխաւոր գործերն են «Ժիլ Պլաս» և «Դեւն կաղ Le Diable Boiteux»:

Պօնտօշե (1732-1799) Խորաթափանց վիպասան, որու գլխաւոր գլուխ գործոցներն են «Սէվիլի վարսա-յարդարը Le Barbier de Sévilles, և «Ֆիկարօյի ամուսնութիւնը le Mariage de Figaro»:

Տիսնօ (1713-1784) Վօլդեռի ժամանակակից և անոր համախորհուրդ և աշխատակից երեւելի իմաստասէր: Ունի «Անհրաժեշտ որդի» և «Տանուտէր» անուն թատերգութիւնները:

Անտէ Ծեմիե (1762-1794). Մնած է Պոլիս: Զգայուն և վեհիմաստ երիտասարդ բանաստեղծ, իր գրուածքներուն մէջ երեւելի են «Դեռատի հիւանդը», «Կոյրը» ևն:

Ռոյին (1661-1741). Համբաւոր պատմագիր. որու գլխաւոր գործեր են «Հնախօսութիւն» և «Ճառ յաղագս Ուսմանց»:

Վօլնարկ (1715-1747). Մեծ բարոյախօս: Գլխաւոր գործերն են «Գիտութիւն մարդկային մտաց». «Նկարագիրք» և Առածներ:

Մարմոնի (1723-1799). Թատերագիր. Գլխաւոր գործերն են «Բելիսարիոս», «Կլէոպատրա» և «Ինքայք»:

Պեռնատեհեն-սը-Սեն-Բիեռ (1737-1814), Հեղինակ «Պօղոս և Վերգիլիա» անուն բարոյացուցիչ և սրտառուչ վէպին:

Շարպուրան (1768-1848) Ֆրանսայի մեծագոյն մատենագիրներէն մին, որ երկար ճամբորդութիւններ կատարեց Նոր Աշխարհի այլեւայլ երկիրները և վերադարձին գրեց «Ոգի Քրիստոնէութեան», «Աթալա», «Ունէ», «Մարտիրոսք» ևն. վէպերը որոնց մէջ կը փայլին իր վառ երեւակայութիւնը, Քրիստոնէական կրօնի մարդասիրական վեհութիւնը, զգայուն և գունագեղ ոճը:

ԱՆԳԼԻՈՅ ՄԷՋ ՓԱՅԼԵՑԱՆ

Էսսիւրն (1672-1719), Նշանաւոր մատենագիր և քաղաքագէտ, որու հրատարակած «Հանդիսատես» անուն պարբերականին մէջ կը փայլին իբր արձակագիր՝ իր ոճին գեղեցկութիւնը և գրական կիրթ ճաշակը:

Փօֆ (1688-1744), Իմաստասէր-բանաստեղծ, որ մեծ ներգործութիւն ունեցաւ իր ժամանակակիցներուն վրայ: Գլխաւոր երկիրն են «Ճառ մը քննադատութեան վրայ» և Իշխականին և Ողիսականին թարգմանութիւնները:

Եռնկ (1765-1861), Դրած է «Գիշերներ» անուն մեղամաղձիկ բանաստեղծական գործը:

Ասամ Զեքիյիւսըն (1724-1816) Էթիմպուրկի համալը-

սարանին անուանի ուսուցիչ փիլիսոփայութեան: Գլխաւոր աշխատասիրութիւնն է «Հռոմէական պատմութիւն»:

Ասամ-Սմիթ (1723-1790) Սկովտիացի մեծանուն իմաստասէր և հիմնադիր Բաղասական Տնտեսութեան: Իր վարդապետութիւնն էր՝ Աշխատութիւնը եւ ճիշտական դրամագույնները միացնել, վաճառականութիւնն ազատ հոշակել եւ բարոյական արժանիքն աշխատել իրեն մեծագոյն հարստութիւն: Իր գլխաւոր գործն է «Հետադո-տութիւն ազգաց հարստութեան պատճառներուն և բընութեան վրայ»:

ԺԼ. Դարուն մէջ փայլեցան հետեւեալները:

Մեքսսպադիօ (1698-1792) Հոլանդաւոր բանաստեղծ, որ իր գեղաճիւղ տաղերուն և ընտիր թարգմանութեանցը համար «Իտալիոյ Ռասինը» կոչուեցաւ:

Քարթ-Կոծի (1722-1806) Վենետիկցի բանաստեղծ: Ունի գնահատուած երգիծանքներ և զուարճալի վէպեր:

Ալֆիեռի (1749-1803) Իտալիոյ առաջնակարգ Ողբերգակ բանաստեղծը, որ միանգամայն հիանալի կերպով ալ արձակ կը գրէր:

Գերմանիոյ մէջ փայլեցան:

Լեպինկ (1729-1781) Անուանի թատերգակ բանաստեղծը:

Քրօյշքօֆ (1729-1781) Որ իր կեանքին 30 տարին նուիրեց՝ պատրաստելու համար «Մեթիական» անուն դիւցազներգութիւնը: Սակայն Գերմանական զբաղակութեան փառքը կը կազմեն երկու անմահ հանճարներ, Շիլլեր և Կեթե:

Ուոլլըր Սֆօր (1771-1832) Անուանի բանաստեղծ և վիպասան: Ունի ոտանաւոր, բայց մանաւանդ արձակ շատ գեղեցիկ ոճով բազմաթիւ քերթուածներ ու վէպեր որոնց մէջ խորին հմտութեամբ կը նկարագրէ մարդկային ազնիւ ու յոռի նկարագիրները:

Թովմաս Կրե (1715-1771) Իրր բանաստեղծ՝ ճշա-
նաւոր է իր ոճին ազնուութեան և վսեմ զգացումնե-
րուն համար: Ունի սաղեր և ողբերգութիւններ:

Բիչարսըն (1689-1761) Կոչուած է «Անգլիական
վիպասանութեան Հայրը»: Ամէնէն նշանաւոր գործերն
են «Քլարիոս Հարյո» «Փամէլա»:

Օշիվիե Կոչսալիք (1728-1774) Ներհուն գրագէտ,
որ ունէր հեշտ և գեղեցիկ ոճ մը: Դրած է «Ուէյֆիլտի
Փոխերէցը»: Իբրեւ պատմաբան երեւելի են Հիւռմ
Սկովտիային, որու բազմահատոր գործերուն մէջ ամէնէն
նշանաւորն է «Անգլիոյ պատմութիւն»ը: Իբրեւ պատ-
մաբան, յիշատակութեան արժանի են նաև Բոյկերսըն
Անգլիացին որ գրած է Պասմութիւն Սկովտոյ, Պասմու-
թիւն Անտրիկայի և Կարոյոս Ե. ի:

Կիպպըն (1737-1794), Որ խորին հմտութեամբ և
շատ գեղեցիկ ոճով գրած է Հոռմեական կայսրութեան
անկման եւ կործանման պատմութիւնը՝ վեց ստուար հա-
տորի մէջ:

Է. Պըրֆ (1730-1797) Իրլանտացի նշանաւոր ատե-
նաբան որ կոչուած է «Անգլիոյ Կիկերոնը»: Պըրֆ, աղ-
քուապէս պաշտպանեց Ամերիկեան գաղթականներուն
գատը: Իր գլխաւոր գործերն են «Վսեմը» և «Գեղեցիկը»:

Յօֆս (1749-1806) Էս անուանի է իբրեւ ճարտա-
սան, և կոչուած է «Անգլիոյ Դեմոսթենէսը»: Յօքս,
ոխերի՝ հակառակորդն էր Անգլիոյ նախարարապետ
Փիթի և բարեկամ ու համակիր՝ Ֆրանսայի:

Յո-Շիլլեր (59-1806) Ողբերգակ բանաստեղծ, ծնաւ
Մարպախի մէջ: Դիխաւոր գործերն են «Աւագակներ»,
Մառի-Սոյուարդ, Տօն-Քարոյոս, Կիյեօմ Թեղ ևն. որոնք
թարգմանուած են Եւրոպական բազմաթիւ լեզուներու:

Կեքե (1749-1832) Որքան մեծ բանաստեղծ ու մա-
տենագիր, նոյնքան ալ երեւելի գիտուն մէք: Սակայն

իր վառ երեւակայութեան և խորաթափանձ մտքին ար-
դիւնքն եղող երկերուն յառաջ բերած ազդեցութիւնը
անհունապէս աւելի մեծ են: Դիխաւոր գործերն են
Ֆաուստ, Վերքեր, Հերման-Տորոդէս ևն:

Իբրեւ պատմաբան, մեծ հռչակ հանեցին:

Հերսեր Բրուսիացին (1744-1803) Որու հոյակապ աշ-
խատութիւնն է «Իմաստասիրութիւն մարդկային ազգի
պատմութեան» հմտալից գործը որ շատ մը լեզուներու
թարգմանուած է:

Ժակ-Միշլեր Զուիցերացին (1752-1809) որ գրած
է Հելուեթիոյ մանրամասն պատմութիւնը:

ՔԱՆԴ (1724-1804) Գերմանացի մեծահամբաւ Սկեպ-
տիկ իմաստասէր, որ փիլիսոփայական գնահատելի աշ-
խատութիւններ թողած է:

ԳԻՏՈՒՆՆԵՐ

Գրական սեռերու չափ մշակուեցան նաև գիտու-
թեան այլ և այլ ճիւղերը Եւրոպայի գլխաւոր երկրաց
մէջ, և այս մասին նշանաւոր հանդիսացան հետեւեալները:

Ռեօմիւռ (1688-1757) նշանաւոր բնախօս, որ Զեր-
մաշափը հնարեց և որ ծանօթ է իր անունովը,

Լա-Քայլ (1713-1762) Զափագէտ և աստղաբաշխ որ
Միջօրէականը ճշգեց:

Տ' Աւանկեռ (1717-1783) Ֆրանսացի երեւելի իմաս-
տասէր, մատենագիր և չափագէտ որ իր ժամանակակից
գիտուններուն կեանքը գրած է:

Հերշել (1737-1799) Գերմանիացի նշանաւոր աստ-
ղաբաշխ որ Ուրանուր և անոր արբանեակները գտաւ և
անդամ ընտրուեցաւ Լոնտոնի և Բարիզի գիտական ըն-
կերութեանց:

Լալուազիե (1743-1794) Ֆրանսացի մեծանուն քիմի-

ազէտ, որ արդի տարրալուծութեան հիմնադիրը կը սեպուի և այս ճիւղին մէջ բազմաթիւ կարեւոր գիտեր ըրաւ:

Պեռօշէ (1748-1807) Նախորդին աշակերտը, որ նմանապէս անուանի բնագէտ էր ու Նգիպոսի մէջ ալ ուսումնասիրութիւններ կատարեց:

Մօսկոպֆիէ Եղբարֆ (Ստեփաննոս և Յովսէփ) որոնք Օգտապարիկը գտան:

Լակրանժ (1736-1813) Մեծահռչակ չափագէտ, որ տակաւին 18 տարեկան հասակին մէջ՝ Այյէր երկրաչափին երկար տարիներէ ի վեր լուծելու անկարող եղած խնդիրներուն մեկնութիւնը տալով՝ առաջնակարգ գիտունի համբաւը չահեցաւ: Նոյնպէս՝ հինգ անգամ Բաբիլոնի գիտութեանց ճեմարանէն մրցանակ ստացաւ և թողուց բազմաթիւ կարեւոր գրուածքներ՝ որոնց մէջ ամէնէն երեւելին է Վերլուծական Մեքենագիտութիւնը *Mécanique Analytique*:

Լապլաս (1749-1827) Համբաւոր չափագէտ և աստղաբաշխ որ գտած է «Երկնային մեքենականութիւն *Mécanique Céleste*» և «Տիեզերաց կազմութեան դրութիւնը *Système Cosmogonique*» որ իր անունով ծանօթ է գիտական աշխարհի մէջ:

Բենիամին-Յրանֆիլ (1760-1790) Ամերիկացի մեծանուն իմաստասէր և գիտուն, որ իր անունն անմահացուց Շանթարգելը գտնելով:

Կառլանի (1737-1798) Պոլոնիոյ համալսարանին գիտութեանց ուսուցիչը և հմուտ բարոյախօս, որ Շարժական ելեքտրականութեան հիմը դրաւ, մասնաւորապէս գորաի վրայ իր կատարած փորձերով և ուսումնասիրութեամբ:

Ալեքսանդր Վօյշա (1744-1817) Կալվանիի տեսութեան հակառակելով՝ պնդեց թէ՛ տարասեռ մետաղներու հպումն է որ ելեքտրականութիւն կը ծնի և այս սկզբունք

քէն առաջնորդուելով՝ խիստ կարեւոր գիտեր ըրաւ որոնք այսօր ընդունուած են գիտական աշխարհէն:

Քիւլիէ (1769-1831) Ֆրանսացի հռչակաւոր Բնապատում-Հնարան, որ նախապատմական դարերէ գրեւորած կենդանիներու հատակոտոր ոսկորներով՝ յաջողեցաւ ամբողջ կենդանական կմախքներ կազմել, ինչ որ յաջորդ դարերու գիտերը եկան կատարելապէս հաստատել անոնց ճշդութիւնը:

Ճեմնըր (1749-1823) Անգլիացի համբաւոր բժիշկ, որ մարդկային պատուաստը գտաւ:

Հ. Տեյլի (1778-1829) Անգլիացի գիտուն մը, որ գտաւ հանքերու մէջ աշխատողներու համար Ապահովութեան շահարկ և ասով շատ օգտակար ծառայութիւն մը մատոյց:

Արալօ (1786-1852) Ֆրանսացի մեծ բնագէտ և աստղաբաշխ, որ հիմնալի պարզութեամբ կը դասախօսէր գիտական ամէնէն դժուարին խնդիրներու վրայ:

Պիլօն (1707-1788) Ֆրանսացի հռչակաւոր Բնապատում և գրագէտներէն մին՝ որու գլուխ գործոցն է «Բնական պատմութիւն չորքոտանեաց» անուն հոյակապ աշխատասիրութիւնը: Պիլօնի ոճը շատ շնորհալի, ներդաշնակ, պատկերալից և գրական ամէն տեսակ նրբութեանց սքանչելի տիպար մ'է, որով կատարելապէս արդարացուցած է իր այն խօսքը թէ «Ոճը մարդն իսկ է — *Le style est l'homme même*»: Տակաւին իր կենդանութեանը կանգնուած մէկ արձանին վրայ, հետեւալ իմաստալից խօսքը քանդակուած է «Իր հանձարը կը հաւասարի բնութեան մեծվայելչութեանը» (*):

(*), Պա՛ռ Ուսուցիչ, Էթ յարմար դասեն, թող հանին մեծ անձնաւորութեանց այս խաբի տակաւին երկարել:

ԱԶԳԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Փորձ-նկատ	ՍԲԱՆՏԻՆԱԻՍ	ԹՈՒՐԻԲԻՍ	ՀՈՂԱՆՏԱ	ԲՈՒՆՈՒՍ	ԴՈՒՆ-ՈՒՆ
Աճառագրա-կան գիւտեր. ՎԱՍԻՍ. ՏՐ. ԿԱ-ՄԱ. (1497) Մալուկեբ. — Գաղթային ըն-դարձակ կայս-րութիւն		Օսմ. Պետութիւնը կը գործնայ: Մէհմեմէթ Բ. (1451-1481) Սուլթան Պայա-զիթ Բ. (1491-1581):		Հոնէնձալեբան ընտանիքը Պաւսայուրկի կայսրութիւնը պաշտօնը կ'ստանայ (1417)	Իվանով. Ռուսական կայսր- կէ Մոնղոլիկեան իշխան- ստ. թիւն (1462-1506)
Փոքրկալ եւ Սպանիա կը վիանան (1590)	ԿՈՒՍԴԱՎ-ՎԱ- ՋԱ Շուէթը կ'ա- զատէ (1523) Շուէթ թողաբա- կան կ'ըլլայ. յետոյ՝ Տանը- մարաբ: Հոլթթային Իրէսթիկ (1525)	Օսմանցիներուն յառաջխաղա- ցութիւնը Աէլիմ Բ. ԳԱՆՈՒՆԻՍՈՒԼ. ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ Բ. (1520-1566) ԼԷՓԱՆԴԻ ծն- վամարք:	Ե. Բ. Բանտ- գաց Հանա- պետութիւնը կը կ'ազատէ (1589). ՆԱՍՈՅԻ ԳԻԼ- ԵՕՄ Եւսիս- գան կ'ըլլայ:	Պաւսայուրկի իշխան մը. Տէրտիկա- զիւն ստաց- ուածքները գաւազնով՝ կը կազմէ Բու- սիսի գաւառ- քիւնը (1523)	
Փոքրկալ ան- կախ կ'ըլլայ: ՊՐԱԿԱՆԵՐԱՅԻ տունը (1640)	ԿՈՒՍԴԱՎ-ՎԱ- ՏՈԼԵ 1611-1632 ԼԱՅՓՅԻԿԻ յաղ- թանակը (1631) Եւ Լիւցէնի: Շուէթի միա- րիւնը:	Օսմանցիք այս գաւառն՝ պա- ստապալներ կ'ու- նենան Աւստիոյ Եւ Ռուսիոյ նիւս	1688ին Հո- լանտայի գա- նձեցիկ ՅԵՐՄ Տ'ՕՐՈՆԵՐ Անգլիայ թա- գաւու կ'ըլ- լայ. — Հոլան- տաւորստե- րութիւն:	Բուսիսի դր- տութիւնը Պր- աւսայուրկի կը միանայ 1518ին: Պաւսայուրկի, Հոնտիսի հով- տի մէջ արե- ւել կը տես- նայ. (1648)	Սիբայի Ռուսական մանուկ հարստութիւնը (1613)
Յովսէփ Ա. կը բարեկարգէ Ե- րւր. — (1750). ԲՈՒՄԱՆ. Մարիիի ար- դիւնաւոր իւ- սանութիւնը	Կարդուս Ժ.Բ. (1697 1719) Շուէթի անկաւար			ԲՐՈՒՍԻՈՅ ՔԱԳԱՆՈՐՈՒ- ՅԻՆԸ. ՅԸ- րէսթիկ Ա (1701-1713). Կիլեով Ա. (1713 1740) ՅՐԵՍԹԻԿ ՄԵՍ (1786- 1797)	ՊԵՏԼ ՊԵՏՐՈՒ (1682-1720) ԿԱ- ՏԱՐԻՆԷ Բ. (1768 1796) Ռուսիա կ'ընդարձակուի ի վնաս Շուէթի

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

հջ	տող	սխալ	ռդիդ
12	14	Նարսէս	Ներսէս
59	2	ւին	էին
76	6	այս	այն
102	17	Համպօր	Շամպօր
106	6	նախ սկզբան	'ի սկզբան
109	20	ՍՔԱՆՏԻՆԱԻԵԱ.	ՍՔԱՆՏԻՆԱԻԻԱ.
111	3	Հենրոկոս	Հենրիկոս
«	13	անկլիական	անկլիքան
113	27	բնաչինչ	բնաջինջ
125	21	1910	1610
128	3	Հռուդովսկոս	Հռուդովիկոս

Պատրաստեալ իմ Գրքերու
 Յիշատակ Երկրի Հայ Գրեթեմէն
 իմ
 Օրոյ Կարգադրման
 20 Դայ. 1911

221-224

7013

